

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

УДК 342.72/.73:341.231.14(477)

МІЩЕНКО АЛІНА ВОЛОДИМИРІВНА

ДИСЕРТАЦІЯ

**КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОБМЕЖЕННЯ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ
ДОСВІД ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ**

081 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **А. В. Міщенко**

Науковий керівник: кандидат юридичних наук, доцент **Лук'янець-Шахова
Валентина Станіславівна**

Київ – 2022

АНОТАЦІЯ

Мищенко А. В. Конституційно-правове регулювання обмеження соціально-економічних прав людини: європейський досвід та його значення для України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Національна академія внутрішніх справ. – Київ, 2022.

Дисертацію присвячено комплексному науковому дослідженню конституційно-правового регулювання обмеження соціально-економічних прав людини, його нормативно-правових та організаційних засад, визначенню актуальних проблем обмеження соціально-економічних прав людини в Україні, аналізу досвіду обмеження соціально-економічних прав у країнах Європейського Союзу і за правом Європейського Союзу, а також перспективам його подальшого запозичення та безпосереднього впровадження в Україні.

У роботі розроблено авторське визначення конституційно-правового обмеження соціально-економічних прав людини, з'ясовано його генезу, характерні ознаки, види й основні етапи його історичного розвитку. На підставі узагальнення емпіричних даних доведено, що правомірні обмеження соціально-економічних прав людини мають відповідати принципам допустимості, законності, необхідності, доцільності, обґрунтованості, пропорційності, оскільки, в іншому разі, будь-які втручання з боку влади в соціально-економічні права людини визнаються неприпустимими та незаконними.

Визначено підстави конституційно-правового обмеження реалізації соціально-економічних прав людини, які є характерними лише для даної групи прав і не можуть бути застосовані до всіх інших прав людини. Обґрунтовано дієвість встановлених меж допустимих обмежень соціально-економічних прав людини.

У результаті проведеного дослідження поглиблено теоретико-методологічні положення та запропоновано практичні рекомендації удосконалення інституту обмеження прав людини в Україні. Зокрема, висвітлено основні детермінанти незаконного обмеження соціально-економічних прав людини, а також обґрунтовано пропозиції щодо внесення відповідних змін і доповнень до чинного законодавства України.

Визначено конституційно-правові засади регулювання обмеження соціально-економічних прав людини у країнах Європи та проаналізовано їх організаційно-правове забезпечення за правом Європейського Союзу.

Досліджено європейський досвід обмеження соціально-економічних прав людини, а саме: на прикладі рішень Європейського суду з прав людини, рішень Суду Європейського Союзу, рішень Європейської комісії й рішень інших інституційних органів Європейського Союзу. Встановлено інноваційні шляхи на рівні Європейського Союзу, на національному та наднаціональному рівнях поваги та захисту соціальних і трудових прав, які одночасно визначають законні межі обмеження цих прав з метою захисту законодавства Внутрішнього ринку.

Автор пропонує розглядати практику Європейського Союзу в питаннях правомірного обмеження соціально-економічних прав на прикладі рішень та висновків у справах проти органів й інститутів Європейського Союзу і в справах щодо імплементації норми права Європейського Союзу державами-членами.

Висвітлено досвід окремих європейських країн застосування норм національного законодавства та норм законодавства Європейського Союзу в питаннях здійснення обмежень під час реалізації соціальних й економічних прав, де було встановлено, від чого залежить конкретний досвід. На прикладі закріплення, регулювання та реалізації соціально-економічних прав людини за національним правом Ірландії, Польщі, Іспанії, Швеції й за правом Європейського Союзу.

Встановлено, в чому полягає унікальність Європейського Союзу як суб'єкта регіональної інтеграції та особливість взаємодії конституційного права держав-членів Європейського Союзу і права Внутрішнього ринку стосовно обмеження соціально-економічних прав, що є передумовою подальшого існування його соціально-економічної моделі.

Наголошено, що стратегічним напрямом України є поступове створення умов для набуття нею статусу члена Європейського Союзу, а також наближення її законодавства до стандартів цієї організації. Саме для того, аби процес наближення законодавства України до стандартів Європейського Союзу відбувався з урахуванням закономірностей становлення та розвитку інституту прав людини у Європейському Союзі, останній має бути осмислений у різних аспектах.

Зроблено висновок, що комплексне загальнотеоретичне дослідження обмежень соціально-економічних прав людини й аналіз відповідної європейської практики з цих питань є новими в Україні. Це дослідження є необхідним для подальшого розвитку конституційно-правових відносин та стане теоретичною основою для визначення шляхів усунення прогалин і приведення у відповідність регулювання конституційно-правових обмежень соціально-економічних прав людини в Україні з метою підвищення ефективності державного забезпечення таких прав.

Ключові слова: обмеження прав; межі правомірних обмежень; соціально-економічні права людини; конституційно-правове регулювання; право Європейського Союзу; право Внутрішнього ринку; європейський досвід.

ABSTRACT

Mishchenko A. V. – Constitutional and legal bases of restriction of social and economic human rights: European experience and its significance for Ukraine. – Qualifying scientific work as manuscript copyright.

Thesis for the degree level of Philosophy Doctor in Law in the specialty 081 – Law. – National Academy of Internal Affairs. – Kyiv, 2022.

The dissertation is devoted to comprehensive scientific research of constitutional and legal regulation of restriction of social and economic human rights, its normative-legal and organizational bases; to definition of actual problems of restriction of social and economic human rights in Ukraine; to analysis of experience of restriction of social and economic rights in the European Union member states and be the European Union law; as well as to the prospects for its further adoption and direct implementation in Ukraine.

The author's definition of the constitutional and legal restriction of social and economic human rights is developed in the dissertation, its genesis, characteristic features, types and main stages of its historical development are clarified. Based on the generalization of empirical data, it is proved that legitimate restrictions on socio-economic human rights must comply with the principles of admissibility, legality, necessity, expediency, reasonableness and proportionality, because otherwise any government interference in socio-economic human rights is unacceptable and illegal.

The grounds for constitutional and legal restrictions on the implementation of socio-economic human rights, which are specific only to this group of rights and cannot be applied to all other human rights, have been identified. The effectiveness of the established limits of permissible restrictions on socio-economic human rights is substantiated.

As a result of the study, the theoretical and methodological provisions were deepened and practical recommendations for improving the institution of human rights restrictions in Ukraine were proposed. In particular, the main determinants

of illegal restriction of socio-economic human rights are highlighted, as well as proposals for making appropriate changes and additions to the current legislation of Ukraine are substantiated.

The constitutional and legal bases of regulation of restrictions of social and economic human rights in the countries of Europe are defined and their organizational and legal maintenance under the European Union law is analyzed.

The European experience of restriction of social and economic human rights is studied, namely: on the example of decisions of the European Court of Human Rights, decisions of the Court of Justice of the European Union, decisions of the European Commission and decisions of other institutional bodies of the European Union. Innovative ways have been identified at the level of the European Union, at the national and supranational levels of respect for and protection of social and labor rights, which at the same time define the legal limits of restrictions on these rights in order to protect internal market law.

The author proposes to consider the practice of the European Union in matters of lawful restriction of socio-economic rights on the bases of decisions and conclusions in cases versus bodies and institutions of the European Union and in cases of implementation of the European Union law by Member States.

The experience of some European countries in the application of national legislation and the European Union legislation in the implementation of restrictions in the exercise of social and economic rights is highlighted. Where it was established, on what specific experience depends. On the example of consolidation, regulation and implementation of socio-economic human rights under the national law of Ireland, Poland, Spain, Sweden and the law of the European Union.

The uniqueness of the European Union as a subject of regional integration and the peculiarity of the interaction of the constitutional law of the Member States of the European Union and the law of the Internal Market on the restriction of socio-economic rights, which is a precondition for the continued existence of its socio-economic model.

It was emphasized that the strategic direction of Ukraine is the gradual creation of conditions for the acquisition of the status of a member of the European Union, as well as the approximation of its legislation to the standards of this organization. In order for the process of approximation of Ukrainian legislation to the standards of the European Union to take into account the laws of formation and development of the human rights institution in the European Union, the last one must be understood in various aspects.

It is concluded that a comprehensive general theoretical study of the limitations of socio-economic human rights and analysis of relevant European practice on these issues is new in Ukraine. This study is necessary for the further development of constitutional and legal relations and will be a theoretical basis for identifying ways to address gaps and align the regulation of constitutional and legal restrictions on socio-economic human rights in Ukraine to improve the effectiveness of state protection of such rights.

Keywords: restriction of rights; limits of lawful restrictions; socio-economic human rights; constitutional and legal regulation; European Union law; Internal Market law; European experience.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Міщенко А. В. Засади конституційних обмежень соціально-економічних прав людини: європейський досвід та його значення для України. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Київ, 2018. Вип. 32. С. 21 – 30.
2. Міщенко А. В. Теоретико-правові аспекти конституційно-правового обмеження соціально-економічних прав людини в країнах Європейського Союзу. *Конституційно-правові академічні студії*. Ужгород, 2019. Вип. 2, С. 32 – 40.
3. Mishchenko A. V. Current issues of constitutional and legal limitations of socio-economic human rights in Ukraine in the conditions of the europeanintegration. *Knowledge, Education, Law, Managmant*. Kelm, 2020. № 7 (35), Vol.2., pp. 123 – 133.
4. Mishchenko A. V. Fundamental social rights at European level: stipulation in the constitutions of the member States of the European Union. *Conferinta internationala stintifico-practica*. Republica Moldova, 27-28 martie 2020, pp. 44 – 48.
5. Mishchenko A. V. Legal regulation of restrictions on socio-economic human rights under the national law of the Member States of the European Union. *International Scientific Journal. Diplomacy and Law. New Higher Educational Institute*. – Georgia, Tbilisi, 2021. No.1 – 2 (8)., P. 10 – 16
6. Міщенко А. В. Особливості співіснування (закріплення, регулювання, реалізація) соціально-економічних прав людини за національним правом Ірландії, Польщі, Іспанії, Швеції та за правом Європейського Союзу. *Часопис Київського університету права НАН України: Український науково-теоретичний часопис*. Київ, 2021. №4. С. 164–169.

7. Lukianets-Shakhova V.S., Mishchenko A. V. Legal limitations of social and economic rights: positive and negative experiences of Europe. *WSEAS Transactions on Environment and Development*. GREECE, Athens, 2022. Vol. 18, pp. 1299-1310,

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Міщенко А. В. Особливості конституційно-правового обмеження деяких економічних прав людини в державах-членах Європейського Союзу. *Сучасний вимір прав людини: конституційний контекст. XI Тодиківські читання* : матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 – 27 жовтня 2018 р.). Харків, 2018. С. 181 – 182.

2. Міщенко А. В. Конституційно-правові основи обмеження соціально-економічних прав людини в Україні. *Майбутнє науки в обріях права* : матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції до 100-річчя НАН України (м. Київ, 5 грудня 2018 р.). Київ, 2018. С. 105 – 108.

3. Міщенко А. В. Проблеми конституційно-правового обмеження соціальних прав людини в Україні. *Проблеми реалізації і захисту прав людини в світлі Загальної декларації прав людини (до 70-річчя з дня ухвалення)* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 14 грудня 2018 р.). Львів, 2019. С. 216 – 219.

4. Міщенко А. В. Запозичення досвіду держав-членів Європейського Союзу у процесі приведення у відповідність регулювання конституційно-правових обмежень соціально-економічних прав людини в Україні. *Україна – Європейський Союз: від партнерства до асоціації (до 25-річчя підписання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС)* : Міжнародна науково-практична конференція (м. Львів, 2019 р.). Львів : Терен, 2019. С. 264 – 270.

5. Міщенко А. В. Конституційно-правове регулювання обмеження права на страйк в країнах Європи та в Україні. *Матеріали Третіх щорічних міжнародно-правових читань, присвячених пам'яті професора Олександра*

Задорожнього (м. Київ, 2019 р.). *Український часопис міжнародного права*. 2019. № 3. С. 86 – 88.

6. Міщенко А. В. Види конституційно-правового обмеження соціально-економічних прав людини. *Верховенство права як гарантія конституційного ладу* : науково-практичний круглий стіл Національної академії внутрішніх справ (м. Київ, 5 грудня 2019 р.). Київ, 2019. С. 7 – 9.

7. Міщенко А. В. Актуальні проблеми обмеження прав людини в країнах Європейського Союзу. *Нормативна сила Європейського Союзу* : Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 2020 р.). *Журнал європейського і порівняльного права*. Вип. 12/1-2. 2020. С.152 – 155.

8. Міщенко А. В. Конституційне обмеження права на працю за законодавством України. *Юридичні гарантії забезпечення права на працю та соціальний захист* : матеріали Х Міжнародної науково-практичної конференції Національної академії внутрішніх справ (м. Київ, 9 жовтня 2020 р.). С. 18 – 21.

9. Міщенко А. В. Обмеження соціально-економічних прав людини в умовах протидії корупції. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції Національної академії внутрішніх справ (м. Київ, 9-10 грудня 2020 р.). С.1 – 12.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	13
ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБМЕЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ	25
1.1. Методологічні засади дослідження та генеза обмеження прав людини	25
1.2. Принципи обмеження соціально-економічних прав людини	47
1.3. Підстави обмеження соціально-економічних прав людини	54
Висновки до розділу 1	61
 РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА МОЖЛИВОСТІ ЇХ ОБМЕЖЕННЯ В ДЕРЖАВАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	 64
2.1. Правове регулювання обмеження соціально-економічних прав людини за правом Європейського Союзу – наднаціональний аспект	64
2.2. Правове регулювання обмеження соціально-економічних прав людини за національним правом держав-членів Європейського Союзу	97
2.3. Особливості співіснування (закріплення, регулювання, реалізація) соціально-економічних прав людини за національним правом Ірландії, Польщі, Іспанії, Швеції та за правом Європейського Союзу	135
Висновки до розділу 2	146
 РОЗДІЛ 3. ЗНАЧЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ ОБМЕЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ ДЛЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ	 152

3.1. Конституційно-правові основи обмеження реалізації соціально-економічних прав людини в Україні	152
3.2. Використання досвіду держав-членів Європейського Союзу в процесі удосконалення законодавства щодо обмежень соціально-економічних прав людини та практики його реалізації в Україні	191
Висновки до розділу 3	206
ВИСНОВКИ	209
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	216
ДОДАТКИ	266

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

CFRU	Хартія основних прав ЄС
COVID-19	коронавірусна хвороба 2019
ВРУ	Верховна Рада України
ДФЄС	Договір про функціонування ЄС
ЄЄА	Єдиний Європейський Акт
ЄС	Європейський Союз
ЄСПЛ	Європейський суд прав людини
КМУ	Кабінет Міністрів України
МВС України	Міністерство внутрішніх справ України
Суд ЄС	Суд Європейського Союзу

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Підписавши Угоду про асоціацію з Європейським Союзом у 2014 році, Україна підтвердила свої реальні наміри стати членом Європейського Союзу та обрала шлях змін і реформ. З огляду на це, пріоритетне місце в політиці України відводиться імплементації та впровадженню європейських стандартів у сфері захисту й належному забезпеченню прав та свобод людини і громадянина, зокрема соціально-економічних.

Як свідчить досвід країн Європи, ефективність гарантій основних прав і свобод людини та громадянина залежить від рівня розвитку правових інститутів демократії, стану економіки, засобів розподілу життєвих благ, правотворчої діяльності в суспільстві, рівня правового виховання і культури населення, ступеня суспільної злагоди, а також належного функціонування державної влади. Саме тому розбудова громадянського суспільства та європеїзація в Україні неможливі без належного гарантування на її території прав і свобод людини та громадянина.

Таким чином, гарантії прав і свобод людини та громадянина, їх обсяг, реальність, здійсненність виражають не тільки фактичний та юридичний статус особи в суспільстві, а й суть існуючої у країні демократії та соціальні можливості, закладені в суспільному ладі. Вони є показниками зрілості суспільства і його досягнень, оскільки Конституцією й Законами України на державу та її органи покладається обов'язок щодо гарантування й забезпечення прав і свобод людини.

У свою чергу, суспільство потребує від держави створення дієвих та досконалих механізмів захисту прав і свобод людини, адже сьогодні всю увагу світового співтовариства, міжнародних та національних урядових і неурядових організацій сконцентовано на проблемі забезпечення та захисту прав людини.

Такі механізми захисту прав і свобод людини неможливо уявити без встановлення конституційно-правових обмежень для тих чи тих прав людини. Саме тому держава, як основний гарант прав людини, на конституційному рівні закріплює можливість обмеження прав і свобод людини, що має окремо визначений правовий порядок та підстави застосування. У міжнародному праві існує низка нормативно-правових актів, у яких визначається така можливість, з уточненням межі обмежень і вичерпний перелік умов для них. З огляду на це, закріплені міжнародно-правовими актами та Конституцією України засади правомірного обмеження соціально-економічних прав і свобод людини в сучасному демократичному суспільстві набувають ще більшої актуальності та є практично значущими в діяльності державних органів України.

Однак, існує проблема такого обмеження, яка полягає у тому, що цей процес завжди відбувається з одночасним зменшенням обсягу прав і свобод людини та пов'язаний зі збільшенням повноважень органів державної влади, що являє собою прикрі наслідки у реалізації законних інтересів людини. Важливо, аби державні органи кожної розвиненої демократичної країни дотримувалися встановлених законом меж обмеження прав людини.

Через відсутність чіткої визначеності в теоретичних підходах та неоднозначну судову практику система гарантій Європейської Конвенції з захисту прав людини в Україні перебуває лише на стадії становлення, в той час, коли європейська спільнота вже давно апробувала інститут конституційного обмеження соціально-економічних прав людини й механізми його застосування.

В Україні підхід до обмеження прав і свобод людини, як однієї з правомірних можливостей втручання у права людини, почала використовуватися у правозастосовній діяльності відносно недавно. З огляду на це, у вітчизняній правовій доктрині ще не напрацьовано єдиного концептуального підходу в розумінні правового терміна «конституційні обмеження» прав людини.

Виходячи з цього, актуальним є питання принципів, підстав та меж конституційно-правового обмеження і визначення ролі й місця досвіду європейських країн у сфері забезпечення та реалізації соціально-економічних прав.

Зазначена проблематика становить предмет досліджень вітчизняних науковців з різних юридичних наук, зокрема: теорії держави та права, конституційного права, міжнародного публічного права, права Європейського Союзу, трудового права й ін. А безпосереднє теоретичне дослідження проблем реалізації соціально-економічних прав людини здійснювали такі науковці: Ю. Барабаш, П. Рабінович, В. Костицький, С. Верланов, А. Малько, М. Савчин, І. Ягофорова, А. Самотуга, Н. Оніщенко, О. Панкевич, М. Селівон, В. Погорілко, В. Устинова, Ю. Тодика, С. Алексєєв, С. Бобровник, С. Мірошник, В. Філатов, С. Шевчук, Н. Кушакова, В. Тацій, Н. Савінова, А. Вайшвила, О. Скрипнюк, М. Козюбра, В. Ладиченко, В. Лук'янець-Шахова, Н. Мушак, В. Муравйов, Н. Пархоменко, В. Шаповал, А. Федорова, О. Фрицький, Ю. Шемшученко.

Наукові розробки, які сформували сучасні різнобічні погляди щодо реалізації окремих прав і свобод людини й громадянина та конституційно-правового обмеження були висвітлені у працях таких українських учених: В. Буткевича, М. Гультая, В. Демиденка, Т. Заворотченка, Б. Калиновського, А. Колодія, Т. Костецької, О. Козир, Т. Кулик, С. Магди, О. Нестеренко, І. Панкевич, А. Стрекалова, М. Селівона, В. Селіванова, Т. Садової, Т. Тарахонич, С. Халюка.

Однак, комплексне загальнотеоретичне дослідження обмежень соціально-економічних прав людини та аналіз відповідної європейської, зокрема в межах ЄС, практики з цих питань є новим в Україні. Це дослідження є необхідним для подальшого розвитку конституційно-правових відносин і стане теоретичною основою для визначення шляхів усунення прогалин та приведення у відповідність регулювання конституційно-правових обмежень соціально-економічних прав людини в

Україні з метою підвищення ефективності державно-юридичної реалізації й забезпечення таких прав.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертацію виконано відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016 – 2020 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р.; Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», схваленої Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015; Плану законодавчого забезпечення реформи в Україні, схваленого Постановою Верховної Ради України від 4 червня 2015 р. № 509-VIII; Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015 – 2019 рр., затверджених наказом МВС України від 16 березня 2015 р. № 275. Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України, тематиці наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок на 2020 – 2024 рр., затвердженій наказом МВС України від 11 червня 2020 р. № 454; вона передбачена планами науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ (НАВС).

Тему дисертаційного дослідження затверджено рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 30 жовтня 2018 року (протокол № 17) та розглянуто й схвалено відділенням державно-правових наук і міжнародного права Національної академії правових наук України та включено до Переліку тем дисертаційних досліджень з проблем держави і права (реєстр. № 131, 2018 р.).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає у вивченні та дослідженні практики регулювання конституційно-правового обмеження соціально-економічних прав людини на національному рівні держав-членів Європейського Союзу і на рівні внутрішнього ринку Європейського Союзу, в науковому обґрунтуванні напрямків удосконалення механізму конституційно-правового обмеження соціально-економічних прав

людини в Україні як окремої категорії конституційного права з врахуванням європейського досвіду, а також у постановці та вирішенні пов'язаних з цим проблем і наданні рекомендацій стосовно подальшого поліпшення впровадження останніх в Україні.

Для досягнення мети та всебічного й повного наукового дослідження здійснено детальний аналіз теоретичних і практичних аспектів інституту обмеження прав людини. З цією метою передбачено визначення таких основних **завдань** дослідження:

- дослідити генезу поняття обмеження прав людини з урахуванням існуючих допустимих критеріїв обмежень прав людини у міжнародному праві прав людини, універсального та регіонального (європейського) рівнів;
- проаналізувати сучасні теоретико-методологічні підходи дослідження обмежень прав людини;
- виокремити та проаналізувати принципи обмеження соціально-економічних прав людини і підстави обмеження соціально-економічних прав людини;
- обґрунтувати дієвість установлених меж допустимих обмежень соціально-економічних прав людини;
- окреслити та проаналізувати організаційно-правове забезпечення регулювання обмеження соціально-економічних прав людини за правом Європейського Союзу з позиції наднаціонального ефекту права ЄС;
- визначити співвідношення регулювання обмеження соціально-економічних прав людини за національним правом держав-членів Європейського Союзу та правом Європейського Союзу;
- проаналізувати особливості співіснування соціально-економічних прав людини за національним правом Ірландії, Польщі, Іспанії, Швеції та за правом Європейського Союзу;

- визначити основні сучасні проблеми конституційно-правового обмеження та реалізації соціально-економічних прав людини в Україні;
- зважити необхідність запозичення досвіду держав-членів Європейського Союзу щодо можливого обмеження соціально-економічних прав людини з метою їх збалансованого регулювання в Україні.

Об’єкт дослідження – це суспільні відносини, що виникають у сфері регулювання конституційно-правового обмеження соціально-економічних прав людини у Європейському Союзі, в державах-членах Європейського Союзу та в Україні.

Предметом дослідження є конституційно-правове регулювання обмеження соціально-економічних прав людини.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить система філософсько-світоглядних, загальнонаукових і спеціально-наукових методів та підходів, що забезпечили об’єктивний аналіз досліджуваного предмета. З огляду на специфіку теми, мету і завдання дослідження використовувалися такі методи:

- діалектичний метод пізнання (дав змогу проаналізувати основні проблеми та напрями функціонування наднаціонального організаційно-правового механізму ЄС у сфері реалізації прав людини на сучасному етапі);
- історико-правовий метод (надав можливість висвітлити основні етапи формування конституційно-правових підходів щодо реалізації та обмеження соціально-економічних прав людини);
- порівняльно-правовий метод (застосовувався при дослідженні питань реалізації та обмеження прав людини у праві держав-членів ЄС, а також у процесі проведення аналізу щодо відповідності законодавства України європейським стандартам прав людини);
- формально-юридичний метод (дав змогу проаналізувати джерела права ЄС, держав-членів ЄС щодо реалізації та обмеження соціально-економічних прав людини, а також використовувався при формулюванні рекомендацій для вдосконалення практики міжнародно-правового

співробітництва України з ЄС, зокрема виконання положень Угоди про асоціацію, які стосуються прав людини);

– логіко-юридичний метод (застосовувався з метою з'ясування стану дотримання Україною стандартів, закладених у європейських міжнародно-правових актах, стосовно допустимих критеріїв обмеження соціально-економічних прав людини, а також виявлення можливих причин їх недотримання).

Аналіз юридичної практики здійснювався під час дослідження правових норм, які застосовуються Європейським судом з прав людини, Судом ЄС, Європейським комітетом з соціальних прав, а також Конституційним Судом України в питаннях регулювання захисту обмежень соціально-економічних прав і свобод людини.

Юридична статистика та юридична практика, а також тлумачення юридичних норм сприяли науковим пошукам при дослідженні й вивченні системи нормативно-правових гарантій захисту конституційно-правового обмеження соціально-економічних прав.

Нормативною базою наукового дослідження стали: Конституція і Закони України, конституції зарубіжних країн, міжнародні конвенції та договори.

Емпіричною базою дослідження стали рішення Конституційного Суду України, рішення Європейського суду з прав людини й Суду ЄС, офіційні статистичні дані, інтернет-ресурси.

Наукова новизна отриманих результатів. Дисертаційна робота є першим у вітчизняній юридичній науці комплексним науково-теоретичним дослідженням, у якому здійснено спробу дослідити конституційно-правові основи обмеження соціально-економічних прав людини в Україні, через призму європейських стандартів та у державах-членах ЄС, з урахуванням наднаціональності права ЄС. Конституційно-правові основи допустимого обмеження соціально-економічних прав людини на рівні ЄС розглядаються як єдиний феномен у правовому контексті функціонування двох правових

систем – національного права держав-членів ЄС і наднаціонального інтеграційного права ЄС.

Наукову новизну основних положень дисертації та особистий внесок автора становлять такі висновки, положення і рекомендації:

уперше:

- виділено характерні ознаки обмеження соціально-економічних прав людини, виходячи зі сформованих підходів у сучасних європейських доктринах до визначення поняття «обмеження» прав людини та зі змісту соціально-економічних прав людини;

- проведено аналіз положень, які застосовуються щодо обмеження соціально-економічних прав людини через призму поєднання національно-правового регулювання у державах-членах ЄС та наднаціонального регулювання за правом ЄС;

- надано результати інтерв'ю з респондентами на рівні ЄС (Ірландії, Польщі, Іспанії та Швеції) й, відповідно, зроблено такі висновки: по-перше, встановлено співвідношення соціально-економічних прав людини та свобод внутрішнього ринку ЄС; по-друге, визначено, що саме із вищевказаного має пріоритет при обмеженні, адже соціально-економічна модель ЄС є змішаною – базується на ринковій економіці, але економічна інтеграція регіонального ринку здійснюється з метою покращення умов праці й життя всіх громадян;

удосконалено:

- поняття обмеження соціально-економічних прав людини, а саме конституційно-правове обмеження соціально-економічних прав людини – це допустимі втручання, спрямовані на звуження змісту чи зміну обсягу права, які не повинні завдавати шкоди людині, а мають збалансувати індивідуальні та суспільні економічні інтереси, тобто, є суспільно обумовленими, а також здійснюються з підстав, передбачених законом, і полягають у встановленні конституційної заборони, обов'язку, відповідальності, контролю й нагляду

органів державної влади за їх здійсненням у зв'язку із суспільною необхідністю захисту конституційних цінностей та забезпечення інтересів;

- положення про те, що Хартія основоположних прав Європейського Союзу не встановлює карт-бланш для пріоритету соціальних і економічних прав над законодавством про внутрішній ринок ЄС, адже будь-яка одностороння перевага цих прав обмежена розробленою системою балансування прав людини (ст. 52 Хартії, а також специфікація обмежень у самих правах Хартії);

- положення про те, що соціально-економічна модель ЄС не поєднує соціальні та економічні права, з одного боку, і законодавство про внутрішній ринок – з іншого. Зокрема, ЄС визначає інноваційні шляхи на національному та наднаціональному рівнях щодо поваги, захисту і забезпечення соціально-економічних прав, одночасно визначивши законні межі обмеження зазначених прав з метою захисту законодавства внутрішнього ринку ЄС;

набули подальшого розвитку:

- аргументація щодо того, що правомірні обмеження соціально-економічних прав людини мають відповідати принципам допустимості, законності, необхідності, доцільності, обґрунтованості, пропорційності, оскільки в іншому разі будь-які втручання з боку влади в соціально-економічні права людини визнаються неприпустимими та незаконними;

- підтримка позиції, що ухвалення Європейським Союзом Хартії основних прав створило підґрунтя для регулювання та реалізації захисту прав людини у майбутньому, адже саме в Хартії було закріплено низку таких різноманітних категорій прав;

- пропозиції щодо необхідності продовження роботи над приведенням у відповідність законодавства України до тих стандартів, що сформовані в межах Ради Європи, вважається, що це сприятиме належному забезпеченню прав людини на національному рівні, що своєю чергою має зменшити кількість звернень громадян України до ЄСПЛ;

- виокремлення сфер співробітництва України та ЄС у галузі захисту прав людини, як одного з векторів зовнішньої політики, скерованого на набуття Україною повноправного членства в ЄС;
- твердження про те, що визнання та належне впровадження європейських спільних цінностей Україною, особливо стосовно прав людини, є запорукою інтеграції України до ЄС, нарівні з формуванням ринкової економіки та гармонізації національного законодавства.

Практичне значення отриманих результатів. Теоретичне значення роботи полягає в тому, що положення та висновки даного дослідження можуть слугувати можливості подальшого їх використання для: приведення у відповідність законодавства України до європейських вимог щодо конституційно-правового обмеження прав людини та їх застосування у практичній діяльності органів державної влади; у процесі викладання юридичних дисциплін у вищих юридичних навчальних закладах і навчально-науковій діяльності в галузі конституційного права. Результати дисертаційної роботи можуть бути використані для подальших наукових розробок, наприклад, пов'язаних з інтеграцією України до ЄС. Це дослідження буде корисним при розробці курсів та спецкурсів для студентів вищих навчальних закладів, а також може використовуватися при викладанні дисциплін “Конституційне право України”, “Міжнародне публічне право”, спецкурсів “Міжнародне право прав людини”, “Європейське право в галузі захисту прав людини”, “Європейська система захисту прав людини”, “Захист прав людини в Україні” та т.ін.

Апробація матеріалів дисертації. Апробація результатів дисертації була здійснена та представлена у доповідях, дебатах та виступах під час навчання у весняній онлайн-школі “Європейська хартія – сучасна соціальна конституція Європи та основні виклики для України”, організованої проєктом Ради Європи “Розвиток соціальних прав людини як ключовий чинник сталої демократії в Україні” 24 – 29 травня 2021 року.

А також, теоретичні та практичні положення, які містяться у дисертації, оприлюднені у доповідях на міжнародно-практичних наукових конференціях: “Сучасний вимір прав людини: конституційний контекст. XI Тодиківські читання” (Харків, 2018), “Майбутнє науки в обріях права» (Київ, 2018), “Проблеми реалізації і захисту прав людини в світлі Загальної декларації прав людини (до 70-річчя з дня ухвалення)” (Львів, 2019), “Україна – Європейський Союз: від партнерства до асоціації (до 25-річчя підписання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС)” (Львів, 2019), Треті щорічні міжнародно-правові читання, присвячені пам’яті професора Олександра Задорожнього (Київ, 2019), “Нормативна сила Європейського Союзу” (Київ, 2020), “Юридичні гарантії забезпечення права на працю та соціальний захист” (Київ, 2020), “Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі” (Київ, 2020).

Публікації. Основні положення та висновки, що сформульовано в дисертації, відображено в 7 наукових працях, серед яких три статті, опубліковані у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, чотири – у наукових виданнях іноземних держав, а також у дев’яти тезах доповідей, опублікованих у матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що об’єднують вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (418 найменувань на 49 сторінках) та одного додатку на трьох сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 268 сторінок, із них основний текст – 217 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБМЕЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

1.1. Методологічні засади дослідження та генеза обмеження прав людини

Упродовж кількох тисячоліть людство прагне досягти миру та спокою на землі, й єдиним інструментом, яким воно незмінно користується, є право. Варто згадати слова видатного німецького філософа, батька німецької класичної філософії – Іммануїла Канта, який зазначав: “Право – це найсвятіше, що є у Бога на землі” [88]. Тобто, праву відводиться особлива роль у житті всього світу, воно покликане задовольнити потреби людей та допомогти реалізувати інтереси всіх членів суспільних відносин у мирний загальноприйнятний спосіб.

Різноманітні прояви людської поведінки потребують насамперед правового і законодавчого регулювання. Кант наголошував на необхідності дотримання кожним громадянином найголовнішого обов’язку – це поважатиправа інших та не посягати на них. Він убачав цінність права у здатності регулювати й визначити належну поведінку людини, допустиму для всіх [88]. Воно допомагає людині реалізовувати власні інтереси та досягати певних благ у взаємодії із соціумом. Право вирішує одне з головних завдань держави – це здійснення соціального контролю під час виникнення конфліктів у суспільстві. Право забезпечує стабільний розвиток сучасного демократичного суспільства і його порядок, долає хаос та свавілля, а також створює гідні умови для співіснування індивідів [60], [85, с.318–320].

Право, як і держава – категорії, що постійно розвиваються і, водночас, є взаємозалежними одна від одної [67]. Держава, як політико-територіальна організація, існує завдяки праву, адже право – це той інструмент, за

допомогою якого підтримуються будь-які сфери людського життя в середині держави та на міжнародному рівні. Проте, згадуючи про проблему універсальності права, слід особливу увагу присвятити питанням обмеження прав людини. Адже зміст “прав” людини має безпосереднє значення при встановленні певних обмежень. Втручання у зміст права певною мірою, зокрема звуження його змісту чи зміна його обсягу, є показником гранично допустимого обмеження [7, с. 37–40], [240].

У свою чергу, право забезпечується та реалізується за участі держави, зокрема: органів державної влади, законів та примусу. Як зазначав Гегель, “Право реалізується завдяки обов’язкам один перед одним, перед сім’єю, перед державою”. У його доктринальній ідеї “Обмеження є обов’язком”, де покладений державою обов’язок на своїх громадян – не нашкодити правам та інтересам інших, обмежуючи при цьому власні права і законні інтереси – реалізується саме за допомогою інституту обмеження [59, с. 257]. Він наголошував на невід’ємній умові правового обмеження соціально-економічних прав – суспільному інтересі. Адже відносини індивідів у суспільстві виникають саме на основі матеріальних потреб та інтересів, що складають систему соціальних протиріч [20, с.351]. Право конкретної людини, надане законом, полягає не тільки у наявності певної сукупності юридичних підстав і можливостей здійснювати дії, а ще й виступає одночасно межею, де починається зона дії прав інших осіб і, відповідно, переступати яку заборонено [117, с.246–248].

Для забезпечення та гарантування реалізації прав необхідні ресурси і певний механізм, адже у кожного із видів прав є свої особливості [6, с.54–59]. Що стосується реалізації соціально-економічних прав людини, то для цієї групи прав надважливе збалансоване застосування таких засобів правового впливу, як: правові стимули та правові обмеження. У такому випадку правові стимули сприятимуть задоволенню законних соціальних і економічних інтересів та досягненню певних благ, а за допомогою правових обмежень встановлюватимуться певні межі допустимої поведінки або

стримуватиметься соціально небезпечна поведінка суб'єкта права [146]. Наприклад, право на приватну власність є правовим стимулом, який спрямовує поведінку індивіда на досягнення певних соціально корисних благ, а обмеження права власності визначається у застереженні не нашкодити своєю власністю правам та інтересам інших осіб [145, с.5].

Вітчизняними науковцями встановлено, що саме від рівня економічного розвитку, політичної, культурної і релігійної свободи держави залежать умови, за яких забезпечуються та реалізуються права людей. Зокрема, соціально-економічні й інші права, які належать до “другого” покоління в умовах сьогодення, в переважній більшості випадків ставлять людину в залежність не тільки від рівня розвитку суспільства, від фінансових можливостей держави, але й від влади та її службових осіб [10, с. 25–28].

Найважливішим інструментом і метою сучасної правової, соціальної держави має бути створення таких умов для реалізації своїх прав людиною, за яких добробут кожного індивіда не буде залежати від негативних наслідків державно-політичної чи економічної кризи, чи будь-яких інших суттєвих прогалин державно-правового регулювання [48, с.57–58].

Розглядаючи зміст та сутність будь-якого правового явища, необхідно сформулювати правове визначення основних елементів понятійного апарату цього правового явища, це допоможе найбільш точно розкрити його смислове і концептуальне навантаження.

Першочергово слід визначити сутність дефініції “права людини”, яку достатньо конструктивно сформулював П. М. Рабінович, а саме: “Права людини – це зумовлені рівнем суспільного розвитку можливості індивіда отримувати та використовувати засоби, необхідні для задоволення власних біологічних і соціальних потреб існування та розвитку в конкретних умовах, що забезпечуються та виконуються обов'язками інших суб'єктів” [176, с. 150 – 168].

Щодо сутності поняття соціально-економічних прав у вчених-конституціоналістів немає єдиної позиції до розкриття їх змісту. Однак, на

думку автора, дуже вдало сформулював їх визначення Р. С. Веприцький, який під соціально-економічними правами розуміє “можливості людини у сфері власності, підприємництва, соціального захисту, праці та відпочинку, житлового забезпечення та охорони здоров’я, з метою створення умов для належного розпорядження власністю і працею та захист працівників, які опинились в складній життєвій ситуації, як з боку держави, так і з боку суспільства” [33, с. 10].

Влучною є думка С. О. Верланова щодо соціально-економічних прав людини, а саме: “Закріплення у конституціях соціально-економічних прав як невід’ємних прав людини, які передбачають активну цілеспрямовану діяльність держави імперативного характеру. Водночас, соціальні права забезпечуються тією мірою, в якій це потрібно для того, щоб підтримати соціальний спокій та не призвести до надмірного обмеження класичних особистісних і політичних прав і свобод людини” [36], [43, с.16–17].

Для того, аби ці ідеальні стандарти мали не лише політичне, а ще й набули юридичного значення необхідне виконання двох умов:

- 1) наявність високого рівня матеріального і духовного розвитку всіх членів суспільства;
- 2) закріплення основоположних ідей соціально-економічних прав і свобод людини на рівні юридичних прав та обов’язків, забезпечення яких гарантуватиметься безпосередньо правосуддям і діяльністю всіх інших державних органів [35].

Безперешкодна реалізація індивідом соціально-економічних прав має бути не тільки задекларована Конституцією України [103], але й урегульована законом як механізм реалізації захисту даної групи прав. Адже сучасним орієнтиром у діяльності органів державної влади є життя людини та її гідність. Людська гідність відображає унікальність людини і є джерелом прав людини, знаходячись на рівні принципа права. Саме соціально-економічні права людини є визначальними у забезпеченні поваги до гідності [36]. Це очевидно, оскільки, реалізуючи їх повною мірою, людина досягає

певних благ, які створюють сприятливі умови для гідного та належного людського існування.

Винятком є сучасні неєвропейські країни, наприклад, країни Латинської Америки, Африки чи Азії, де в державному будівництві основне місце посідає авторитарний правитель і його політика [156]. Технократичний підхід у цих країнах закладає концепцію неупередженого лідера з необмеженою владою, для діяльності якого необхідна лише консультація експертів певної галузі, а повага до людської гідності займає чи не одне з останніх місць у пріоритетах влади. Технократична ілюзія пояснює бідність недостатністю експертних знань, тоді як у реальності вона викликана браком прав і свобод та їх безпідставним обмеженням, а також відсутністю вільної політико-правової системи [149], [150]. У таких країнах будь-які позитивні процеси чи зміни у суспільстві, наприклад, високі темпи економічного розвитку чи покращення системи охорони здоров'я, пов'язують з діяльністю голови держави. Також, тут поширеним явищем є свавільні обмеження соціально-економічних прав у інтересах правлячої особи [243, с. 164–165]. До прикладу, в одному з регіонів Уганди в інтересах Світового банку з метою підвищення доходів населення було відселено 20000 місцевих фермерів, а їх землю експропріювали без виплати компенсацій за завдані збитки [416, с. 180 – 183].

У країнах Європи діє демократичний режим, а тому подібні прояви обмежень соціально-економічних прав є неприпустимі та визнаються незаконними [22]. Права і свободи громадян європейських держав проголошуються й закріплюються у вищих нормативно-правових актах і визначають спрямованість державної влади, що здійснюється народом [211, с. 21–28].

Разом з тим, існує безліч підходів та концепцій обмеження прав людини, наприклад, у європейській практиці склався підхід, який дозволяє обмежувати права людини для захисту не тільки інших прав людини, а ще й інших цінностей, що виражають спільні суспільні інтереси [116, с. 103 – 115].

У переважній більшості міжнародно-правових актів та конституціях країн-членів Європейського Союзу наголошується на можливості обмеження прав і свобод людини у зв'язку з необхідністю захисту загальноприйнятих публічних цінностей [86, с.207–210].

В. Лапаєва підтримує ліберальну концепцію в питаннях обмеження прав людини і зазначає, що права людини можуть бути обмежені законом лише з метою захисту інших прав людини й лише в тій мірі, за якої би не порушувався принцип формальної рівності при здійсненні цього права [116 с. 103 – 115].

Таким чином, розглянуті вище підходи зводяться до характеристики обмеження прав людини як до нормативно визначених та процесуально конкретизованих системних винятків чи застережень норм права, які пов'язані з правомірним позбавленням благ, що визначаються змістом того чи того права з метою досягнення компромісу та встановлення балансу між інтересами правокористувача й інтересами суспільства. Важливо пам'ятати, що ефективний та дієвий механізм правового обмеження є показником і мірилом рівня допустимої свободи й демократії у суспільстві.

Враховуючи вищевикладене, пропонуємо вибірково дослідити процес виникнення і становлення інституту обмеження соціально-економічних прав людини, приділяючи увагу його характерним особливостям розвитку в певний історичний період. А також детально розглянути зміст цього інституту шляхом проведення аналізу сутнісних ознак з теоретичних позицій сучасного стану досліджень інституту обмеження прав людини.

Уперше феномен обмеження прав виникає ще в первіснообщинному ладі, його використовували як невід'ємну частину механізму соціального регулювання у вигляді табу [83]. Тоді обмеження стосувалося інстинктивно-біологічної поведінки осіб і закріплювалося у вигляді звичаїв, та лише після появи права всі ці неписані правила поведінки трансформувалися в закони.

У Стародавньому Римі, в 181 р. до н. е. за правління Гая Орхідея, був уперше використаний термін “обмеження соціально-економічних прав”.

Римський імператор видав закон, яким обмежував право на зайву розкіш та на витрати. Саме в Римській імперії були введені перші обмеження щодо права власності – це були земельні сервітути (сільські або міські), водні сервітути й особисті сервітути. Сервітут надавав право користування певним об'єктом власності з визначеними договором, заповітом, законом чи рішенням суду обмеженнями. Такі обмеження були обумовлені суспільною необхідністю та покладали обов'язок діяти у чітко визначений спосіб [159, с. 335 – 340].

Особливу увагу обмеженню соціально-економічних прав приділили французькі революціонери, які вважали обмеження необхідним для встановлення певних меж свободи індивіда, що є допустимим лише на підставі закону та в межах прав, наданих законом. Ці ідеї знайшли своє відображення в Декларації прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 р. [242], зокрема у ст. 4 Декларації зазначено: “Свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому: таким чином, здійснення природних прав кожної людини обмежено лише тими межами, які забезпечують іншим членам суспільства користування цими ж правами” [122, с. 98–100].

Автори французької Декларації прав людини і громадянина наголошували на особливому значенні обмежень прав людини як засобу здобуття особистістю свободи. Це означало, що законом забезпечувалися безперешкодна реалізація прав та використання всіх благ, тобто гарантувалася певна свобода в межах наданих прав шляхом обмеження прав людини тією чи тією мірою [72], [251]. Основна мета полягала у досягненні порядку в суспільстві вільних людей, здатних до самообмеження, якого потребує закон.

Становлення сучасного інституту обмеження соціально-економічних прав належить Німеччині. Перше юридичне закріплення обмеження соціальних прав було в законах про обов'язкове страхування робочих від хвороби (1883 р.), від нещасного випадку на виробництві (1884 р.), за інвалідністю та за старістю (1889 р.) [245]. Прийняття цих законів було

зумовлено масштабними роботами з будівництва залізничних колій, де щодня через каліцтва під час виконання робіт отримували травми та вмирало сотні людей [23, с. 146 – 155]. Обмеження прав закріплювалося в законах шляхом вилучення конкретних правових можливостей зі змісту певного права або шляхом встановлення заборон чи особливого порядку реалізації права для певної категорії осіб.

Згодом на конституційному рівні було закріплено соціально-економічні права у Веймарській Конституції 1919 року, яка вперше встановлювала їх обмеження. Зокрема, у ст. 151 закріплювалося таке положення: “Господарський лад життя повинен відповідати засадам справедливості і меті забезпечення для всіх гідного існування людини. У зв’язку з цим належить забезпечити господарську свободу окремої особистості”. А в ст. 153 зазначалося: “Власність зобов’язує. Володіння нею, водночас, має служити загальному добробуту” [95].

У процесі історичного розвитку суспільних відносин виникла необхідність відокремлення наступного закономірного етапу чергового переосмислення феномену прав і свобод людини, зокрема з позиції встановлених стосовно них обмежень. Залежно від стану та форм взаємодії людини з державою, соціально-економічні права могли зазнавати різні прояви цього феномену у вигляді втручання, обмеження, заборон, порушень, або зменшення обсягу можливих варіантів поведінки [8, с.23–25].

З огляду на це, в юридичній науці сучасних європейських країн виділяють два основних підходи у розумінні поняття “обмеження” прав людини [132, с.21–29].

Перший підхід означає класичне розуміння обмеження прав людини, основними ознаками якого є:

- 1) будь-які заходи обмеження прав людини мають бути правомірними, тобто, повинні вбачатися у діях держави, а не бути непередбачуваним наслідком безпосередньої діяльності державних органів та їх посадових осіб при здійсненні регулювання суспільних відносин;

- 2) дії державної влади мають орієнтуватися на допустимі конституцією та законами втручання у права людини;
- 3) обмеження прав людини має відбуватися на підставі нормативно-правового акта – Конституції чи закону;
- 4) зменшення обсягу прав людини має бути пов'язане із заборобою вчиняти протиправні дії, що гарантується державним примусом.

Другий підхід випливає з ідейних принципів соціальної держави та безпосередньо пов'язаний із забезпеченням гарантій соціально-економічних прав і свобод людини. За цим підходом обмеження прав має значно ширше значення й в умовах сьогодення розуміється як будь-яка діяльність держави, що пов'язана із захистом прав людини та унеможлиблює їх реалізацію повністю або частково, при цьому немає значення, яким чином були спричинені ці негативні наслідки: чи мала на меті держава зменшувати обсяг прав людини; як це здійснювалося – прямо чи опосередковано; внаслідок прийняття правових актів чи фактичних дій; з використанням примусу чи без нього [352], [248, с.125–132].

Слід зазначити, що під впливом конкретних чинників права людини, зокрема соціально-економічні, можуть зазнавати конституційних або законних чи інших видів правомірних обмежень [238, с. 79–124]. В юридичній літературі найбільш розповсюдженими є саме такі поняття, та їх порядок і підстави застосування визначаються не тільки конституцією чи законами держави, а ще й міжнародними нормативно-правовими актами. Тому, з погляду герменевтики, в контексті соціально-економічних прав можна застосовувати всі вищезазначенні поняття, адже вони за своїм змістом є тотожними. По суті, конституційне обмеження реалізації соціально-економічних прав людини закладає правові основи будь-якого законного обмеження та за своїм змістом і сутністю є правомірним. А також, усі обмеження соціально-економічних прав людини, що здійснюються на підставі законів, мають відповідати засадам конституції та ідеям соціальної демократичної держави.

На думку М. О. Баймуратова та Д. П. Мартиновського, права, свободи й обов'язки людини і громадянина вважаються конституційними, якщо вони визначені Конституцією України, конкретизовані й деталізовані законами, адже вони створюють реальну можливість та законні підстави для особи задовольнити особисті чи суспільні потреби, використовуючи політичні, соціальні, економічні й інші блага [18].

На думку європейських учених-конституціоналістів, обмеження прав людини може мати як індивідуальний характер, так і бути спричинене внаслідок прийняття законів чи підзаконних актів, судового рішення або правозастосовного акта [216, с. 315–323], [163]. Для цього необхідно переслідувати легітимну мету, а використані способи та методи мають бути їй співрозмірні. Необхідно законодавчо закріпити допустимі межі обмеження соціально-економічних прав людини, які визначатимуть: де є правомірні дії, а де є дії, що порушують закон [32, с. 238–240].

Встановлено, що на визначення меж обмежень прав людини впливають такі чинники:

- індивідуальні потреби людини [173];
- розумний (співрозмірний) баланс інтересів особистості, громадянського суспільства та потреб держави;
- моральні ідеї та принципи в суспільстві, які на даний момент визначають настрій і поведінку індивіда та суспільства загалом;
- мета окремого права людини та відповідність їй правозабезпечувальної, правореалізаційної, правообмежувальної діяльності держави [79].

З огляду на вищесказане, пропонуємо розглянути межі обмеження прав людини як сукупність явищ, що визначають обсяг та зміст прав.

Конституційний Суд України надав юридичну позицію, за якою “зміст прав і свобод людини – це умови і засоби, що визначають матеріальні та духовні можливості людини, орієнтовані на потреби її гідного існування та розвитку. Обсяг прав людини – це кількісні показники відповідних

можливостей, які характеризують його множинність, величину, інтенсивність та ступінь прояву і виражені у певних одиницях виміру. Звуження змісту прав і свобод означає зменшення ознак, змістовних характеристик можливостей людини, які відображаються відповідними правами та свободами, тобто якісних характеристик права. Звуження обсягу прав і свобод – це зменшення кола суб'єктів, розміру території, часу, розміру або кількості благ чи будь-яких інших кількісно вимірюваних показників використання прав і свобод, тобто їх кількісної характеристики” [191].

Згідно з рішенням Конституційного Суду України “скасування конституційних прав і свобод – це їх офіційна (юридична або фактична) ліквідація. Звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням. Обсяг прав людини – це їх сутнісна властивість, виражена кількісними показниками можливостей людини, які відображені відповідними правами, що не є однорідним і загальним. Загальним є правило, відповідно до якого сутність змісту основного права ні в якому разі не може бути порушена” [188].

Ці явища тісно пов'язані зі змістом юридичних норм, прописаних як національним, так і міжнародним правом. А тому, визначення меж певних прав людини є наслідком нормотворчої діяльності владних суб'єктів, тобто відповідних органів державної влади та їх посадових осіб. Таким органом в Україні є Верховна Рада України, яка здійснює відповідне регулювання за двома напрямками:

- регламентує підстави запровадження правомірних обмежень прав людини;
- фіксує їх зовнішню юридичну форму закріплення у вигляді законів.

Конституційний Суд України наполягає на важливості виконання конституційних обов'язків і головних завдань держави органами державної та місцевої влади при реалізації владних повноважень – це забезпечення й утвердження основних прав і свобод людини (ч. 2 ст. 3 Конституції України) [103]. Уповноважені особи органів влади на всіх рівнях мають вживати

необхідних засобів та належних заходів для надання реальних можливостей кожній людині, яка перебуває під юрисдикцією і захистом держави, реалізовувати свої права, а також утримуватися від неспіврозмірних обмежень або від їх порушень [121, с.92]. З огляду на це, основне призначення діяльності всіх органів публічної влади, в тому числі, Верховної Ради України – це створення дієвого механізму, що здатен задовольнити законні інтереси та потреби людини, й забезпечення ефективного правового регулювання, узгодженого з відповідними принципами та нормами Конституції України. При цьому, важливо приділяти особливу увагу соціально вразливим категоріям осіб [190].

На підставі положень пункту першого ч. 1, ст. 92 Конституції України виключно Законами України визначаються права і свободи людини й громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина [103]. Однак, визначаючи їх зміст, законодавець може їх лише розширювати, а не звужувати, адже права та свободи, закріплені Конституцією України, не є вичерпними. Звуження змісту чи обсягу прав призводить до порушення їх сутності [181]. Ч. 3 ст. 22 Конституції України зазначається: “При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав та свобод” [103].

Слід пам'ятати про загальну вимогу, яка поширюється на всі існуючі, без виключень та застережень, закріплені Конституцією України права і свободи людини щодо їх законодавчого регулювання, а саме стосовно випадків їх обмеження, котрі можуть бути визначені лише Основним Законом України. Також невід'ємною частиною ст. 22, 64 Конституції України є положення ч. 1 ст. 157, яку Конституційний Суд України наполягає інтерпретувати у їх взаємному зв'язку [190]. Він зазначає, що не можуть бути внесені зміни до Конституції України, які передбачають скасування або обмеження прав людини і громадянина чи які мають на меті порушити територіальну цілісність України або ліквідувати її незалежність [103].

Слід пам'ятати, що відсутність єдиного підходу до розуміння межі обмеження прав людини нівелює правомірність його застосування. Незаконне обмеження реалізації прав людини чинним законодавством визначається як правопорушення, проступок або злочин.

Ключовим аспектом у встановленні суттєвої ознаки правомірності конституційно-правових обмежень соціально-економічних прав є виключення факту завдання шкоди в результаті здійснення такого обмеження. Як шкода, можуть розглядатися: певні матеріальні збитки, неотримана вигода або нереалізований інтерес, який суттєво вплинув на подальше життя людини та призвів до негативних наслідків. У такому разі слід вказати на діалектичний зв'язок між причинами і наслідками правомірного обмеження, а саме: обмеження соціально-економічних прав однієї особи має бути виправдане законними інтересами більшості, тобто має бути соціально обумовленим [13, с.3–8].

Згідно з Рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України абз. 8 п. 5 ч. 1 ст. 11 Закону України “Про міліцію”¹ від 29 червня 2010 року: “Одним із елементів верховенства права є принцип правової визначеності, у якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлених такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки” [182], [196].

Оскільки в Україні є недопустимим свавільне обмеження прав і свобод людини, на конституційному рівні закріплено низку статей, які це гарантують, наприклад: положенням ч. 3 ст. 57 Конституції України визначено, що закони та інші нормативно-правові акти, які стосуються прав

¹ Втратив чинність.

та обов'язків громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними; положення п. 1 ст. 92 Конституції України про те, що права і свободи людини й громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки визначаються виключно Законами України; заборона внесення змін до Конституції України, якщо вони передбачають скасування чи обмеження прав та свобод людини й громадянина (ч. 1 ст. 157) [103].

Також у ст. 64 Конституції України визначено: “Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції” [103].

Слід розуміти, що наведені вище підстави мають універсальний характер [239, с.25–26] та можуть бути застосовані в переважній більшості випадків обмеження реалізації значної групи прав людини. Можна виділити три характерні особливості обмеження прав в умовах дії воєнного або надзвичайного стану:

1. встановлюються лише “окремі” обмеження прав і свобод людини, зокрема, стосовно меншої частини їх змісту та обсягу;
2. обмеження встановлюються на визначений строк;
3. є чітко визначений перелік прав, на які не можуть поширюватися обмеження ні за яких умов [16, с.54–61].

Відповідно до ч. 2 та ч. 3 ст. 22 Конституції України, “Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод” [103]. Це стосується всіх проголошених Конституцією України прав людини і громадянина, зокрема соціально-економічних прав, таких як: право володіти, користуватися і

розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41); право на підприємницьку діяльність (ст. 42); право на працю (ст. 43); право на страйк (ст. 44); право на відпочинок (ст. 45); право на соціальний захист (ст. 46); право на житло (ст. 47); право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49) [103].

Конституційне обмеження соціально-економічних прав безпосередньо узгоджується з концептуальною спрямованістю соціальних і економічних прав, властивою сучасній демократичній державі, діяльність якої ґрунтується на принципах соціальної та правової держави й орієнтована на ринкову економіку [162, с.26–36]. Так, згідно з положеннями ст. 1 Конституції України, “Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава” [103].

В одному зі своїх рішень Конституційний Суд України зазначає: “Невиконання державою своїх соціальних зобов'язань щодо окремої категорії осіб призводить до порушення принципів соціальної, правової держави, ставить громадян у нерівні умови, підриває принцип довіри особи до держави” [200].

Це означає, що за соціальною державою закріплюється обов'язок на гідному рівні забезпечувати добробут суспільства, соціальну стабільність та безпеку, а також гарантувати безперешкодне здійснення соціально-економічних прав людини і громадянина. Адже саме з появою у конституціях соціально-економічних прав пов'язують виникнення соціальної держави у вигляді конституційного принципу [25], [227].

Європейські країни, Україна в тому числі, обрали шлях соціальних держав, де основна спрямованість політики полягає у забезпеченні гідного і достойного рівня життя. Саме безперешкодна реалізація кожним громадянином свого соціального права на достатньому життєвому рівні є успішною запорукою та фундаментом для здійснення всіх інших конституційно проголошених соціально-економічних прав людини.

Встановлено, що процес виникнення інституту соціально-економічних прав і свобод та розвиток концептуальної ідеї соціальної держави є взаємообумовленими і пов'язаними процесами. Соціальна держава розглядається насамперед як гарантія державного захисту соціально-економічних прав, а останні виступають основою її формування й функціонування.

Основне завдання соціальної держави полягає у зведенні до мінімуму соціальних відмінностей та досягненні соціального миру в суспільстві [194, с.120]. Очевидно, що проблемним аспектом виконання цього завдання є встановлення соціальної справедливості, яка визначається як моральна і правова категорія. Вона визнається головною правовою та суспільною цінністю і є критерієм у суспільних відносинах при здійсненні порівняння відповідності: “чи дійсно співрозмірне та таке, що відповідає відплачуванню за зроблене соціальній цінності та характеру того, що зроблене” [236, с. 8].

Хибною є думка, що соціальна справедливість заперечує приватну власність, як це було за комуністичних часів, однак без конституційних обмежень деяких соціально-економічних прав досягнення її неможливо уявити. Наприклад, згідно з чинними положеннями Конституції України [103], Чехії [306], Хорватії [306], Німеччини [98]: “Власність – зобов’язує” [101].

Державна політика соціально орієнтованої країни повинна мати на меті створення реальних умов для забезпечення гідного рівня життя кожної людини, не залучаючись підтримкою держави. Винятковими випадками можна вважати лише об’єктивні причини, за яких особа потребує державної допомоги, наприклад, у разі непрацездатності, хвороби тощо [105], [91]. Таким чином, держава відповідальна за задоволення соціальних потреб та за соціальне забезпечення своїх громадян, а також усі її члени соціально відповідальні один перед одним і щодо всього суспільства загалом [101].

Влучною є думка В. М. Селіванова стосовно того, що держава не повинна виконувати патерналістські функції, як це було, наприклад, за часів

радянської організації державної влади, жорстко детермінувати поведінку людини у соціальній сфері, яку може або навіть повинен отримати громадянин [212], [213], [214]. Патерналістський підхід, у свою чергу, визначаючи права людини делегованими державною владою можливостями, ставить людину в підлегле становище стосовно держави – монополіста на владу [215]. А також, він цілком аргументовано пояснює, що “як окремий індивід в своїх правах та свободах має бути обмеженим публічними інтересами суспільства, закріпленими в нормах публічного права, так і держава не є всевладною щодо людини, бо у своїй діяльності вона має бути обмеженою, “зв’язаною” конституційно закріпленими правами й свободами людини, нормами приватного права” [215].

На думку Д. Бітема, соціально-економічні права не мають ознак фундаментальності та універсальності, а також не можуть бути однаковими для всіх унаслідок різного рівня економічного розвитку. Характерною їх особливістю є неспроможність бути захищеними у суді, адже на практиці, в переважній більшості випадків, неможливо встановити, “коли саме вони порушені”. Через брак коштів та нестачу ресурсів державна влада може не виконувати своїх зобов’язань. Або навіть у разі, якщо держава забезпечує реалізацію громадянами певних соціально-економічних прав, то все одно вдаватиметься до патерналістської політики, утримуватиме бюрократичний апарат і посилюватиме податковий тиск [278, с. 255 – 262].

В одному з рішень Великої палати Конституційного Суду України зазначено, що держава, здійснюючи регулювання змісту та обсягу соціальних прав, встановлює обмеження щодо їх реалізації не лише в Конституції, а ще й у різноманітних Законах України. Законодавчі обмеження не повинні порушувати сутність та зміст цих прав. Відповідно до ч. 1 та ч. 2 ст. 24 Конституції України такі обмеження повинні мати недискримінаційний характер. А також, що “зміни законодавства у соціальній сфері, складна фінансово-економічна ситуація, потреба в забезпеченні збалансованості Державного бюджету України не повинні призводити до порушення гідності

людини, яка належить до фундаментальних цінностей, захищених Конституцією України, та становить основу системи конституційного захисту прав і свобод людини і громадянина” [202].

Конституційний Суд України визначає доступ людини до мінімальних соціальних благ [231, с.217–225], які здатні забезпечити їй достатній та гідний життєвий рівень як невід’ємну складову людської гідності. Та визначає обов’язок Верховної Рада України при формуванні соціальної політики держави гарантувати ефективну реалізацію права на повагу до людської гідності, що забезпечується за допомогою пенсійних і соціальних виплат особам, які потребують соціального захисту [202].

В умовах сьогодення падіння економіки призводить до урізання фінансування сфери соціального забезпечення та, як наслідок, породжує підстави обмеження окремих соціальних і економічних прав.

Директор Світового банку з питань України, Білорусі та Молдови – Сату Кахконен зазначив, що “економічна криза, що почалася в Україні у 2014 році, призвела до того, що рівень бідності нині є вищим, ніж п’ять років тому. Якщо у 2014 році за межею бідності жило 15% населення України, то сьогодні – 25%” [360]. Безумовно, такі умови створюють ризики щодо неналежного або не у повній мірі забезпечення реалізації соціально-економічних прав людини.

Рішенням Конституційного Суду України від 26 грудня 2011 р. було визначено, що соціальний захист населення може опинитися під загрозою у разі фінансової нестабільності. Тому що у разі різкої зміни, погіршення економічної ситуації в державі можуть виникнути проблеми з виплатами не лише власним громадянам, але й із виконанням міжнародних зобов’язань. Тож влада може застосувати заходи щодо зміни механізмів реалізації соціальних прав шляхом перерозподілу коштів державного бюджету з метою досягнення та збереження балансу інтересів усіх членів суспільства [49, с.23–27]. Це і є свідченням того, що визначені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Тому дотримання принципу пропорційності між

соціальним захистом громадян та фінансовими можливостями держави є одним із головних елементів регулювання суспільних відносин у соціальній сфері. Конституційний Суд України зазначає, що дотримання конституційних принципів верховенства права, соціальної і правової держави обумовлює здійснення законодавчого регулювання суспільних відносин на засадах справедливості та співрозмірності з урахуванням обов'язку держави перед кожним громадянином забезпечувати гідні умови життя [210].

Також, Конституційний Суд України в цьому рішенні наголошує на неприпустимості встановлення такого правового регулювання, що призведе до зміни розміру пенсій чи інших соціальних виплат, нижчих від рівня, визначеного в ч. 3 ст. 46 Конституції України [103]. Зміна механізму нарахування окремих видів соціальних виплат може бути визнана допустимою до тієї межі, за якої не ставиться під сумнів сутність змісту права та яка дозволить забезпечувати належні умови життя особи в суспільстві й зберігати її людську гідність, що відповідатиме ст. 21 Конституції України [210].

В окремих випадках реалізація соціально-економічних прав може ставити людину в залежність від влади, зокрема від рішень окремих чиновників [234, с.40–45]. А їх проголошення та закріплення у конституціях передбачають імперативну діяльність держави, що знаходить своє відображення у змісті поняття “соціальна держава”.

Загальною декларацією прав людини закріплено положення, де “кожна людина як член суспільства має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку особистості прав у економічній, соціальній та культурній галузях за допомогою національних зусиль та відповідно до структури та ресурсів кожної держави” (ст. 22) [80]. Положення цієї та інших ст. 23 – 27 Декларації, присвячених правам “другого покоління”, знайшли своє відображення і були деталізовані в Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, Європейській соціальній хартії, конституціях багатьох країн, у тому

числі й України [241], [131]. Однак, попри все, питання гарантій та статусу соціальних та економічних прав у дійсності й у зазначених документах залишається дискусійним.

Визначені права відносяться до групи прав “другого покоління” та, на відміну від групи прав “першого покоління”, до яких відносять громадянські, політичні права, відрізняються як за змістом, так і за способом реалізації та захисту. З огляду на такі відмінності видається цілком обґрунтованим і логічним розроблений підхід до розмежування двох поколінь прав у теорії держави та права на “негативні” й “позитивні”.

Слід погодитись з І. Михайловською, що це означає, що громадянські та політичні права здійснюються вільно і не потребують втручань з боку державної влади, а також полягають у свободі реалізації від держави, тобто є негативними правами. Водночас, забезпечення соціально-економічних прав характеризується наявністю безпосередньої допомоги з боку держави (позитивні права). Права “першого покоління” втілили та юридично закріпили цінності ліберального суспільства. Права “другого покоління” відбивають цінності соціально орієнтованої держави. За умови збереження громадянських і політичних прав (передусім права приватної власності) поява позитивних прав породила проблему пошуку балансу між гарантіями свободи особи, з одного боку, і правом держави перерозподіляти ті чи інші блага з іншого” [130, с. 146–151].

Соціальні права у власне юридичному сенсі правами не вважаються, а розглядаються як домагання на отримання від держави (за рахунок перерозподілу національного доходу) певних матеріальних благ, що гарантують “гідний рівень життя” [129, с.16–30]. Вони, звичайно, кваліфікуються як цільові, програмні, такі, що зобов’язують державу до соціально орієнтованої діяльності. Про соціально-економічні права слід говорити не як про суб’єктивні права людини, а швидше як про об’єктивні обов’язки держави, виконання яких перебуває у залежності від наявності

відповідних матеріальних благ про що у своїх працях говорить Н.Варламова [31, с. 144–145].

Соціальна держава гарантує повноцінне здійснення як економічних, соціальних та культурних прав, так і прав особистих та політичних – “першого покоління”. Вона створює умови для соціальної життєдіяльності людей, їх гідного рівня життя й безперешкодного здійснення всього комплексу прав і свобод людини, що, у свою чергу, збільшує політичну активність, породжує довіру та сприяє реалізації гарантій, доступних індивіду прав і свобод. Неправомірне обмеження прав “другого покоління” породжує соціальну незахищеність та в подальшому має вплив на матеріальне забезпечення населення країни.

Зокрема, на думку І. Кукліної, “у глобальному вимірі проблема реалізації соціально-економічних прав – це проблема розвитку, а тому не може бути вирішена традиційними правозахисними методами” [113, с. 21–30]. Це означає, що такі права не схожі з іншими політичними чи громадянськими правами, адже їх забезпечення та захист не залежать від державно-правових засобів, зокрема, вони не можуть бути захищені безпосередньо у судовому порядку. Стан забезпеченості соціально-економічних прав швидше зумовлений рівнем промислового та економічного розвитку країни, а також наявністю у неї належних матеріально-фінансових ресурсів, фінансово-економічних засобів. А відсутність останніх, в окремих випадках, взагалі може бути підставою для їх обмеження – на відміну від негативних прав.

Тобто, це означає, що соціально-економічні права за природою є позитивними і для їх існування необхідна наявність таких складових:

- законодавча визначеність, закріпленість у нормативно-правових актах;
- дієвий механізм реалізації, порядок якого чітко врегульований законодавством.

У західноєвропейській правовій науці, в доктрині позитивних зобов'язань держави щодо прав людини, Леон Дюгі у своїй класичній роботі “Конституційне право. Загальна теорія держави” (1908 р.) зазначає, що всі люди та їх права не рівні від природи, а тому способи їх реалізації можуть бути різні [72]. Реалізація соціально-економічних прав безпосередньо пов'язана з активними діями з боку державних інституцій, водночас, при здійсненні всіх інших прав, наприклад особистих, навпаки вимагається від державних органів мінімум втручання, а в окремих випадках – невтручання. Соціально-економічні ж права потребують надання тих чи тих благ, а також створення умов органами державної влади, а тому тут можливе відчуження або обмеження прав. На думку Леона Дюгі, кожна людина є соціально значущою і повинна вчиняти солідарно й не робити того, що суперечить цій солідарності [72]. Це означає, що існує ще один аспект – це “самообмеження”. Людина соціально активна і має право вчиняти дії, але є єдина умова: вчинки не повинні суперечити й порушувати права чи законні інтереси іншої особи, тобто має бути справедлива рівновага між власними інтересами та інтересами іншого індивіда або держави. Тому на етапі реалізації прав безпосередньо самою людиною знаходить своє застосування такий правовий засіб, як обмеження прав, який є провідником у світ урівноваженого співіснування [247, с.56–84].

Отже, виходячи зі змісту соціально-економічних прав і вже сформованих підходів до визначення поняття “обмеження” прав людини в сучасних європейських доктринах, можна виділити характерні ознаки обмеження соціально-економічних прав:

–пов'язане з несприятливими наслідками, оскільки в результаті призводить до зменшення обсягу прав;

–пов'язане із задоволенням інтересів третьої особи, певної категорії осіб або держави;

–призводить до зменшення активної діяльності людини та зводить її поведінку до “гранично допустимого рівня”;

–має на меті свідому зміну поведінки особи;

–обмежується свобода, тобто можливість діяти на власний розсуд;

–звужується обсяг можливостей;

–здійснюється лише за допомогою правомірних методів та способів забороненого характеру;

–здійснює виховний та соціальний вплив як на суб’єкта, чиї права обмежуються, так і на суспільство загалом;

– має на меті забезпечити суспільну користь та благо;

– має виключний характер застосування;

– виступає межею між законністю та свавіллям як держави, так й індивіда;

– є зовнішнім фактором, який здійснює вплив на інтереси особи.

1.2. Принципи обмеження соціально-економічних прав людини

Активний розвиток суспільних відносин відбувається з одночасним збільшенням сфер життя, в які безпосередньо втручається держава, здійснюючи їх регулювання. У зв’язку з цим, людина сприймає державу не тільки в якості суб’єкта, що забезпечує безпеку, але і в якості можливого джерела загрози втручання в її права й свободи [233, с.39–45].

Чим міцніше зв'язок між державою та людиною або чим більше пересікаються державні інтереси з інтересами конкретної особи, тим більше конфліктних ситуацій виникає між ними і тим більше зростає роль гарантій забезпечення основних прав людини в різних сферах життя. Значення останніх не можливо переоцінити, так як вони дають можливість зменшити кількість випадків спірних ситуацій, що виникають при встановленні обмежень чи втручань у життя людини, зокрема під час прийняття чи застосування нормативно-правових актів.

Виходячи із зазначеної вище природи соціально-економічних прав, подібні випадки мають періодичний характер, адже людина реалізовує свої права у цій сфері кожного дня і потребує безпосереднього їх державного регулювання. З огляду на це систему правовідносин з приводу обмеження соціально-економічних прав і свобод людини можна розглянути таким чином:

- суб'єктами обмеження, з одного боку, є користувачі права, носії права, а з іншого – зобов'язана сторона, якою є держава;
- об'єкти обмеження – соціально-економічні права і свободи, обмеження яких здійснено чи мається на меті;
- юридичний та фактичний зміст таких правовідносин.

З теорії держави та права відомо, що юридичним змістом будь-яких правовідносин, у даному разі тих, які виникають з приводу обмеження соціально-економічних прав, слід розглядати: суб'єктивне право і юридичний обов'язок носія соціально-економічних прав вимагати забезпечення, безперешкодну реалізацію та захист прав, а також суб'єктивне право і юридичний обов'язок органів державної влади або їх посадових осіб встановлювати правомірні обмеження відповідно до норм Конституції [2].

Фактичним змістом таких правовідносин, як зазначає А. Малько, є поведінка суб'єктів у межах наданих їм прав та обов'язків. Тут обмеження соціально-економічних прав людини здійснюється зобов'язаною стороною і може бути визнане як правомірне та допустиме або як неправомірне [124].

У ратифікованих Україною міжнародно-правових актах закріплено право держави втручатися у реалізацію прав і свобод людини й визначати їх обсяг [90, с. 29–30]. На практиці таке право виражається у вигляді встановлення: обмежень, виключень, застережень, відступів, заборон або обов'язків. У ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. застосовується термін “відступ”, що означає відмовлятися від чогось на користь кого-небудь або відхилятися від чого-небудь установленого чи прийнятого [133]. А в ст. 15 Європейської конвенції про захист прав людини

і основоположних свобод 1950 р. використовуються терміни “відступ” та “обмеження” [74]. В Європейській соціальній хартії можна також зустріти термін “обмеження” [75], [76].

Загальною декларацією прав людини 1948 р. визначаються критерії обмеження прав людини, а саме: “При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві” [80]. Аналогічні критерії містяться в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р. [133]

Враховуючи зазначені критерії, можна здійснити таку класифікацію обмежень соціально-економічних прав:

- за терміном дії: довгострокові або тимчасові;
- за умовами дії: в звичайних умовах або в умовах дії спеціального режиму;
- за суб’єктами: фізичні особи або юридичні особи;
- за сферою дії: публічне або приватне право;
- за колом осіб: індивідуальні або колективні;
- за територією: державні або місцеві;
- залежно від політичного статусу суб’єкта, що здійснює обмеження: державні (всесвітні, міждержавні, внутрішньодержавні) або громадські;
- за наслідками: позитивні або негативні;
- за видом прав: економічні або соціальні;
- за ступенем соціальної обґрунтованості: цілком обґрунтовані, недостатньо обґрунтовані;
- за причинами, що зумовили: фінансові, економічні та інші [1], [4, с. 84 – 88].

Звичайно, ці критерії є досить умовними, оскільки конкретне правове обмеження має свої особливості, які не можуть цілком і повністю підпадати під зазначені критерії. Наприклад, у Європейській конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р. (далі – Конвенція) зазначається лише три критерії щодо обмежень прав та свобод людини, соціально-економічних зокрема:

- 1) під час надзвичайної ситуації або війни (ст. 15 Конвенції);
- 2) пов'язані з політичною діяльністю іноземців (ст. 16 Конвенції);
- 3) пов'язані з метою заборони зловживання правами (ст. 17 Конвенції) [74].

В європейській конституційно-правовій доктрині виділяють два способи обмеження прав людини, соціально-економічних зокрема [96]. Перший спосіб полягає в основах конституційно-правового обмеження, так, ст. 23 Конституції України визначає: “Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов’язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості” [103]. Це означає, що соціально-економічні права людини зазнають обмежень лише там, де починають реалізовуватися права, власні інтереси іншої особи, там, де починає діяти обов’язок – не зловживати своїм правом. Другий спосіб – це окремі випадки законодавчого обмеження [12, с. 83–86].

З огляду на зазначене також слід наголосити на важливості визначення принципів, які є фундаментальними вимогами для однакового підходу застосування обмежень соціально-економічних прав людини незалежно від способу.

Принципи обмеження соціально-економічних прав людини закладають основу для гарантування безперешкодної реалізації цих прав та відбивають сутнісні зв’язки між державою й окремим індивідом у процесі здійснення обмеження прав останнього.

Єдиний універсальний принцип, який конституційно закріплений, – це принцип неприпустимості свавільного обмеження прав і свобод людини (ч. 1 ст. 64 Конституції України) [103]. Цей принцип можна було б визначити як категоричний імператив, однак у Конституції України передбачено вичерпний перелік підстав, коли обмеження вказаних прав і свобод людини є допустимим.

На практиці, здійснюючи обмеження соціально-економічних прав, використовують такі загальновизнані принципи, до яких відносять: законність, необхідність, доцільність, обґрунтованість та співрозмірність. Згідно з рішенням Конституційного Суду України від 08.04.2015 р. № 3-рп/2015 обмеження мають становити легітимну мету і бути зумовлені суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими [197].

У справі “Совтрансавто-Холдинг” проти України Європейський суд з прав людини (далі – Європейський суд) визнав порушення права на мирне володіння майном через те, що за час судового розгляду справи відбувалося обмеження цього права, що призвело до порушення “справедливої рівноваги”, тобто співрозмірність між вимогами суспільного інтересу та потребою захищати право заявника на повагу до його майна і, як наслідок, держава не забезпечила права власності. За результатами розглянутої справи, Європейський суд зобов’язав уряд України сплатити справедливую сатисфакцію [224].

Європейський суд завжди бере до уваги сформовані власною практикою принципи обмеження тих чи тих прав і свобод, зокрема соціально-економічних [54, с.102–109]. Вважається за необхідне розкрити зміст кожного з принципів:

1) принцип допустимості встановлює вимогу дотримання визначеним законом процесуального порядку та при здійсненні конституційних обмежень, тобто обмеження повинні бути правомірними.

Щодо цього принципу Конституційний Суд України в рішенні від 28 грудня 2014 року № 76-VIII встановлює критерії допустимості обмеження прав людини: “Обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути несправедливими та свавільними, вони мають визначатись виключно Конституцією України та законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов’язаний запровадити відповідне правове регулювання, яке буде спроможне оптимально досягнути мету з мінімальним втручанням у реалізацію цього права чи свободи і не призводитиме до порушення сутнісного змісту права” [186];

2) принцип однозначного розуміння меж обмежень (визначеність, чіткість та ясність).

У рішенні Великої палати Конституційного Суду України визначено, що відповідно до принципу правової визначеності обмеження основних прав і свобод людини та громадянина, а також практичне втілення цих обмежень визнається допустимим за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, якими було встановлені такі обмеження [189];

3) принцип законності обмеження соціально-економічних прав означає, що обмеження повинні відбуватися лише на підставах, визначених законом і лише у виключних випадках. Обов’язково законодавством має бути визначено засоби та інструменти такого обмеження. Оскільки обмеження можуть здійснюватися як за допомогою імперативного, так і субординаційного методу шляхом встановлення заборон чи спеціального порядку реалізації конкретного права, або вилучення певних правомочностей з його змісту;

4) принцип необхідності означає, що має бути нагальна потреба (виняткова та тимчасова) встановлення меж реалізації суб’єктивного права, яка визначена суспільним інтересом. Важливо, аби при дотриманні цього

принципу не створювалося надмірних втручань у права людини, а наслідки мали передбачуваний характер;

5) принцип доцільності означає, що має бути ціль обмеження (цілеобумовленість) – це захист загальноновизнаних цінностей, підтримки державної безпеки і тощо. Конституційний суд деталізує значення цього принципу, зосереджуючи свою увагу на тому, що “будь-яке втручання в права людини навіть за наявності легітимної мети, всупереч вимозі домірності, неодмінно спричинятиме скасування або обмеження прав і свобод людини” [50];

6) принцип обґрунтованості означає, що мають бути достатньо умотивовані підстави та переконливі причини відповідного обмеження;

7) принцип пропорційності або співрозмірності означає, що вжиті державою заходи щодо обмеження соціально-економічних прав мають бути пропорційними легітимній меті, яку намагалися досягти, запроваджуючи таке обмеження. Важливо пам’ятати, що обмеження не може бути суворішим за поставлену мету і більшим, ніж це необхідно;

8) принцип відповідності часу, тобто, мета має відповідати правозабезпечувальній, правореалізаційній, правообмежувальній діяльності держави та домінуючій моралі у суспільстві у визначений час. Обмеження не може мати зворотної дії [5, с. 22 – 25].

Щодо вказаних вище принципів є рішення Конституційного Суду України від 01.06.2016 року в справі про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу, де зазначено, що звуження змісту та обсягу існуючих конституційних прав і свобод людини є їх обмеженням. Верховна Рада України уповноважена ухвалювати закони, що встановлюють обмеження відповідно до таких критеріїв: “обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватись виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети,

пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права” [190].

У Хартії основоположних прав Європейського Союзу зазначається схожий підхід: будь-які обмеження прав і свобод, визнані Хартією, мають бути встановлені законом з дотриманням основного змісту цих прав; обмеження можуть застосовуватися лише у разі дотримання принципу співрозмірності й лише у тому випадку, якщо обмеження прав людини необхідні та насправді відповідають загальним інтересам, що визнає Європейський Союз, чи необхідні для захисту прав інших людей [37, с.7–10], [244].

Слід зазначити, що насамперед обмеження соціально-економічних прав людини є показником ступеня свободи і захищеності особистості в сучасному демократичному суспільстві [89]. Будь-які правомірні обмеження соціально-економічних прав призводять до зменшення обсягу дозволеної законом поведінки та збільшення повноважень органів державної влади [65]. У нормативно-правових актах обмеження прав людини зустрічаються у вигляді встановлених заборон, обов'язків чи відповідальності. Можна зазначити, що такий правовий засіб унеможлиблює будь-які спроби зловживати своїм правом і є показником межі, де закінчується власне право й починається право іншої особи.

Отже, як бачимо, головним критерієм конституційно-правового обмеження при реалізації соціально-економічних прав є відповідність загальновизнаним принципам, а також у спосіб, чітко регламентований законом та Конституцією України.

На думку авторки, доцільно використовувати визначення “правомірні обмеження”, під якими слід розуміти допустимі обмеження соціально-економічних прав і свобод людини, що відповідають критеріям

конституційності [132, с.21–29]. Допустимі межі такого обмеження мають бути визначені Конституцією України, а строк їх обмеження має бути тимчасовим. Адже, в іншому випадку, такі дії держави можуть бути протиправними.

Важливо зазначити, що можливе обмеження не всіх соціально-економічних прав, а лише певного права і лише за окремих умов та за конкретно визначених підстав (про які більш детально далі).

1.3. Підстави обмеження соціально-економічних прав людини

Першочергово слід наголосити, що підстави обмеження соціально-економічних прав і свобод людини визначаються виключно Конституцією України та Законами України “Про правовий режим надзвичайного стану” [82], “Про правовий режим воєнного стану” [81], “Про судоустрій і статус суддів”, “Про Національну поліцію”, “Про Службу безпеки України”, “Про прокуратуру” та ін. [102]

Це цілком узгоджується з позицією Європейського суду з прав людини, яка викладена у рішенні від 20 травня 1999 року в справі Реквенї проти Угорщини, де обмеження прав і свобод людини й громадянина визнаються допустимими, якщо це відповідає чинному законодавству та правилу “збереження основного змісту прав і свобод людини” [300], [238, с.79–124].

Здійснюючи детальний аналіз конституційних норм, в яких визначено підстави обмеження соціально-економічних прав і свобод людини, слід зазначити, що в Україні існує реальна проблема однозначності його розуміння. Передусім провідні правники І. М. Панкевич [157] та П. М. Рабінович [176, с. 150–168] вважають, що колективні й особисті інтереси також слід розглядати підставами обмеження прав людини, які можуть бути визначені лише законодавчим органом.

Відповідно, Конституцією України визначено такі загальні підстави обмеження прав і свобод людини, разом з соціально-економічними правами:

- 1) підстава з метою запобігання злочину або його припиненню (ст. 29 Конституції України);
- 2) підстава задля врятування життя людей та майна (ст. 30 Конституції України);
- 3) підстава під час здійснення переслідування осіб, які підозрюються у вчиненні злочину (ст. 30 Конституції України);
- 4) підстава для з'ясування істини під час розслідування кримінальної справи (ст. 31 Конституції України);
- 5) підстава для запобігання розголошенню конфіденційної інформації (ст. 32 Конституції України);
- 6) підстава для забезпечення інтересів національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку, економічного добробуту, охорони здоров'я населення (ст. 34 Конституції України);
- 7) підстава захисту репутації або прав інших осіб (ст. 34 Конституції України);
- 8) підстава для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя (ст. 34 Конституції України) [103], [229].

Решта підстав притаманні лише обмеженню соціально-економічних прав та не можуть бути застосовані до всіх інших прав:

- 1) в інтересах суспільства;
- 2) підстава, що пов'язана зі станом економічно-фінансової ситуації у країні [103].

Зокрема, у справі “Pressos Compania Naviera S. A. and Others v. Belgium” Європейський суд з прав людини визначив право національних органів на широкі межі розсуду при визначенні того, що є в “інтересах суспільства” [225].

Друга особлива підстава обмеження соціальних прав людини пов'язана з фінансово-економічною ситуацією у країні. У рішенні Конституційного Суду України від 2018 року було встановлено, що держава має право вирішувати соціальні питання на власний розсуд, враховуючи фінансові

можливості. Так, Конституційний Суд України вважає, що Конституція України вимагає від держави створення дієвої та ефективної системи соціального захисту всіх категорій населення України. Це сприятиме покращенню якості життя, безпосередньо створюючи умови для подальшої реалізації права на достатній життєвий рівень. Усі заходи соціального захисту, в тому числі за допомогою встановлення відповідного соціального забезпечення, слід узгоджувати з принципами справедливості й солідарності, а їх основна мета має бути спрямована на охорону і захист інтересів особи у випадках настання соціальних ризиків [181].

Конституційний Суд України роз'яснює, що держава може переглянути та здійснити необхідний перерозподіл своїх видатків задля відновлення чи збереження балансу між інтересами людини і суспільства, але лише у разі виникнення воєнного або надзвичайного стану, в інтересах національної безпеки України, значного погіршення економічної ситуації чи з метою модернізації системи соціального захисту тощо. При цьому встановлюється чітка межа розсуду держави, де держава не може встановлювати такі обмеження, які порушують сутність конституційних соціальних прав людини, що обумовлено її обов'язком забезпечувати достатні умови життя, сумісні з людською гідністю за будь-яких обставин [181], [27].

У практичній юридичній діяльності останні дві підстави обмеження реалізації соціально-економічних прав детермінують виникнення колізій у законодавстві та конфліктні питання з приводу прийняття Закону України "Про Державний бюджет України". У цьому Законі закладаються фінансові механізми реалізації й упровадження соціальних законів, у результаті чого з прийняттям нового бюджету відбуваються обмеження соціально-економічних прав з підстав, які пов'язані з бюджетним дефіцитом та скороченням надходжень до державного бюджету.

Конституційний Суд України розтлумачив, що зупинення дії законів є способом тимчасового припинення їх дії в часі та/або за колом осіб має здійснюватися відповідно до вимог Конституції України. У випадку із

Законом “Про Державний бюджет України” припиняється на певний строк правове регулювання у сфері соціального захисту, зупиняється дія механізму реалізації конституційно визначених соціально-економічних прав громадян, що призводить до обмеження таких прав, як право на соціальний захист [195], [61].

Не слід забувати, що основними детермінантами обмеження соціально-економічних прав є необхідність захисту конституційно визнаних цінностей для забезпечення рівноваги інтересу [62]. В справах “Handyside v. the United Kingdom (1976)” та “Silver and Others v. the United Kingdom (1983)” було дано визначення “необхідності”. Воно не синонімічне прикметнику “необхідний” і не має тієї гнучкості, яку мають такі терміни, як “допустимий, звичайний, корисний, розумний, бажаний” [226].

Перераховані вище підстави фактично є такими обставинами, що потребують ще більшої уваги та захисту економічних і соціальних прав, зокрема захисту прав соціально вразливих та неадаптованих верств населення [114, с.17–24]. Зазначені підстави не розширяють права держави й не надають дозволу на відступ від своїх конституційних зобов’язань перед народом. Навіть з настанням надзвичайного стану чи воєнного стану держава продовжує гарантування безперешкодної реалізації та захисту прав людини.

У переважній більшості випадків під час збройних чи воєнних конфліктів, надзвичайних ситуацій відбувається грубе порушення соціально-економічних і культурних прав. У таких ситуаціях конституційні обмеження набувають характеру неправомірних обмежень, наприклад, типовими є випадки знищення громадянських об’єктів або насильницького переміщення населення [14, с.25–27] під виглядом спеціальних засобів та методів ведення війни.

Аналогічним прикладом можуть бути випадки навмисних дій, що викликають масовий голод, а саме: грабунок продовольчих товарів, знищення врожаю чи навмисне створення перешкод для поширення гуманітарної допомоги [383]. Під час стихійного лиха також можуть бути

порушені економічні, соціальні права, наприклад, коли під час доставки гуманітарної допомоги не враховуються потреби окремих незахищених верств населення.

Під час збройних конфліктів права людини гарантуються ще й міжнародним гуманітарним правом, принципи і норми якого обмежують або зменшують використання сили під час збройних конфліктів. Слід зазначити, що деякі порушення соціально-економічних прав можуть визнаватися такими, які заборонені гуманітарним правом і, за своєю суттю, є міжнародними злочинами, наприклад: відмова у наданні медичної допомоги, знищення або привласнення власності або навмисне позбавлення цивільного населення продовольства під час воєнного стану [100].

З прийняттям Статуту Організації Об'єднаних Націй та після Міжнародної конференції (далі – Конференція) з прав людини 1968 року було подолано повну роз'єднаність між двома правовими режимами [237]. Та в подальшому це вплинуло на формування законодавчих процесів у країнах Європи в питаннях обмеження прав людини під час воєнного чи надзвичайного стану, і стало зрозуміло, що проголошення такого стану є єдиною законною їх підставою. На Конференції було вирішено, що ні за яких умов не допустиме обмеження прав людини за ознаками раси, релігії або поглядів – навпаки, під час прояву агресії чи воєнного конфлікту права людини ще більше вразливі та потребують ще більшого захисту, ніж у мирний час [120]. Також було наголошено, що права і свободи людини неподільні, а реалізація громадянських та політичних прав у повному обсязі не можлива без здійснення економічних, соціальних та культурних прав [56].

Законодавством України, зокрема, ч. 4 ст. 22 Закону України “Про правовий режим надзвичайного стану” визначено, що “в умовах надзвичайного стану не можуть бути обмежені права і свободи людини і громадянина, зазначені у ч. 2 ст. 64 Конституції України” [82]. Такі ж положення закріплені у ст. 20 Закону України “Про правовий режим

воєнного стану” про заборону обмеження прав і свобод людини, які передбачені ч. 2 ст. 64 Конституції України [81].

З цього приводу слід згадати про юридичну позицію Конституційного Суду України в рішенні від 29 червня 2010 року, де визначено, що для втілення на практиці обмежень основних прав людини необхідно дотримуватися критеріїв, за яких особа матиме змогу відокремити правомірну поведінку від протиправної та усвідомлювати всі юридичні наслідки своєї діяльності. Мова йде про дотримання принципу правової визначеності як одного з елементів верховенства права [196].

Згідно з положеннями ст. 22 Конституції України, яка вже раніше згадувалася, не допускається обмеження існуючих прав при прийнятті нових законодавчих актів або внесенні змін до чинних. Однак, Конституційний Суд України в одному зі своїх Рішень вказав на повноваження Верховної Ради України ухвалювати закони, що встановлюють обмеження, у відповідності з певними критеріями допустимості. Де згідно з такими критеріями, “обмеження щодо реалізації певних конституційних прав і свобод людини не може бути свавільним та несправедливим, воно має встановлюватись лише Конституцією України або законами, переслідувати легітимну мету, бути обумовленим суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційним та обґрунтованим” [181].

Підсумовуючи викладене, слід зробити висновок, що у випадку з обмеженням соціально-економічних прав особливе значення має “мета”, адже залежно від проміжку часу, економічної обстановки у країні ті самі обмеження можуть бути визнані як конституційними, так і неконституційними [112, с.73–80]. У такому разі легітимність мети необхідно визначати через положення ст. 1 Конституції України, де закріплено, що Україна є соціальною державою [103]. Тому обмеження соціально-економічних прав може бути лише з вищезазначених підстав та, ні в якому разі, не задля подолання складної економічної ситуацій, не з метою збалансування бюджету чи через брак у ньому коштів тощо [115].

Підстави обмеження соціально-економічних прав необхідно визначити Конституцією України як обставини, за яких держава у посиленому режимі зобов'язана не нашкодити законним правам та інтересам людини, а також за яких держава всіма допустимими засобами і заходами спрямовує свою діяльність для усунення суспільно обумовлених перешкод щодо належної реалізації людиною соціально-економічних прав та свобод [174]. У результаті обмеження даної групи прав за таких підстав мають наставати передбачувані й контрольовані державою наслідки. Тобто, підставами можна назвати те, заради чого або задля уникнення чого держава обмежує соціально-економічні права. Такі дії держави мають бути необхідними та відповідати критеріям, що містяться в ратифікованих Україною міжнародно-правових документах і мають бути узгодженими з проголошеними Конституцією України принципами [254, с.135].

Саме тому важливо приділити увагу вдосконаленню національного законодавства в питаннях визначення підстав обмеження соціально-економічних прав людини. На думку автора, відсутність норми в Основному Законі України, яка б чітко регламентувала такі підстави, є не припустимою прогалиною.

З огляду на викладене вище, в наступних розділах дисертаційного дослідження, буде досліджено європейський досвід обмеження соціально-економічних прав та буде запропоновано шляхи його інтегрування в українське законодавство.

Висновки до розділу 1

Особливе місце в механізмі реалізації соціально-економічних прав людини займають його елементи: правові стимули та правові обмеження. Правові стимули виражаються у побажаннях або спонуканнях вчинити певні правомірні дії за сприятливих умов і з настанням сприятливих наслідків. Правові обмеження, навпаки, встановлюють певні межі права шляхом

заборони або зменшення обсягу права, з метою захисту суспільства та прав інших від свавілля і зловживань власника права.

Аналіз історичного розвитку концептуальних положень прав та свобод людини в історично-правовому аспекті дає можливість стверджувати про поступове вдосконалення інституту обмежень прав людини і в переоцінці його значення, зміні ролі держави в забезпеченні захисту прав людини.

Встановлено, що поняття “допустимі втручання” в соціально-економічні права людини синонімічне поняттю “правомірні обмеження”.

Еволюція доктринальних ідей та уявлень про соціально-економічні права і свободи людини у правових соціальних демократичних державах визначає необхідність переосмислення будь-яких конституційних обмежень з позиції втручання в них та зменшення їх обсягу.

Конституційно-правове обмеження реалізації соціально-економічних прав людини – це допустимі втручання, спрямовані на звуження змісту чи зміну обсягу права, які не повинні завдавати шкоди людині, а мають збалансувати індивідуальні та суспільні економічні інтереси, тобто, є суспільно обумовленими, а також здійснюються з підстав, передбачених законом та полягають у встановленні конституційної заборони, обов’язку, відповідальності, контролю і нагляду органів державної влади за їх здійсненням у зв’язку з суспільною необхідністю захисту конституційних цінностей та забезпеченням інтересів.

Встановлено, що у Конституції України міститься імперативний припис щодо заборони звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод, у тому числі, соціально-економічних.

Конституційно-правове обмеження реалізації соціально-економічних прав пов’язане зі збільшенням повноважень органів державної влади, місцевого самоврядування та їх посадових осіб. У такому разі, органам державної влади необхідно дотримуватися визначених законом меж обмеження прав людини, не порушуючи природу соціально-економічних прав.

Констатовано, що коли законодавець та посадові особи органів державної влади або місцевого самоврядування здійснюють регулювання й забезпечення основоположних прав і свобод людини, ні в якому разі це не може відбуватися на власний розсуд зацікавлених сторін. Адже законодавством України має бути чітко визначений порядок та межі правомірного обмеження, вихід за які буде розцінюватися як незаконне обмеження прав.

Об'єктом правовідносин, пов'язаних із конституційно-правовим обмеженням соціально-економічних прав людини є безпосередньо права, закріплені Конституцією України.

Доведено, що конституційне обмеження у випадках відповідності принципам допустимості, законності, необхідності, доцільності, обґрунтованості, пропорційності визнається правомірним, однак такі дії є крайньою мірою, оскільки в інших випадках втручання влади в соціально-економічні права людини визнаються незаконними.

Правова, соціальна держава зобов'язана здійснювати та дотримуватися всіх встановлених конституцією правових гарантій, які необхідні учасникам відповідних соціально-економічних правовідносин задля можливості передбачати наслідки власних дій і мати впевненість у настанні законних очікувань, тобто, що набуте ними право не буде звужене, обмежене або скасоване, а буде реалізоване в повному обсязі без застережень.

РОЗДІЛ 2.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА МОЖЛИВОСТІ ЇХ ОБМЕЖЕННЯ В ДЕРЖАВАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

2.1. Правове регулювання обмеження соціально-економічних прав людини за правом Європейського Союзу – наднаціональний аспект

Повага та захист прав людини є одним з керівних напрямків діяльності Європейського Союзу відповідно до цілей і принципів цієї організації, закріплених в установчих договорах [359, с. 64–79]. Будь-яка європейська країна, яка дотримується принципів свободи, демократії, поваги прав людини та основних свобод, а також верховенства права може звернутися до Європейського Союзу із заявою про членство, як це передбачено ст. 6 і ст. 49 Договору про Європейський Союз [70]. Критерії, яким мають відповідати країни-кандидати на вступ до Європейського Союзу (Копенгагенські критерії), були схвалені на засіданні Європейської Ради у Копенгагені у червні 1993 р. Згідно з ними членство у Європейському Союзі під кутом зору політичних стандартів вимагає від країни-кандидата стабільності інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, повагу права людини і захист меншин [141, с. 307–309].

Держави, які проголосили курс на інтеграцію до ЄС, повинні принципи демократії та верховенства права реалізовувати на практиці, а не лише декларувати їх у національному законодавстві. Держави-заявниці зобов'язані забезпечити та гарантувати такі демократичні свободи, як свобода думки і слова, свобода совісті, створити умови для функціонування політичного плюралізму тощо. Власне ці демократичні свободи і є запорукою належного функціонування демократичних інститутів, незалежного правосуддя, органів конституційної юрисдикції, проведення вільних і чесних виборів тощо.

Слід зазначити, що проблема закріплення принципу поваги до прав людини, зокрема соціально-економічних, у документах Європейського Союзу є досить мало дослідженою у вітчизняній літературі. Серед українських науковців цій проблематиці приділяли увагу Л. Заблоцька, О. Усенко, Н. Мушак, В. Муравйов, А. Федорова, Н. Шишкова, О. Дмитренко, А. Юдківська. Більшість досліджень належить зарубіжним (англійським, французьким, німецьким та ін.) авторам, зокрема таким, як К. Кунерт, Ф. Шоркопф, Ф. Джейкобз, Е. Меєр, С. Роос, Ю. Кашкін та інші. Тому дослідження стандартів захисту прав людини від неправомірних обмежень у Європейському Союзі є актуальним для української правової науки, оскільки такі результати можуть бути використані під час визначення пріоритетних сфер удосконалення системи захисту прав людини в рамках нашої держави та наближення цієї системи до європейських стандартів.

Права людини, що виникали й розвивалися на ґрунті західної культури та цивілізації, сьогодні претендують на всебічне визнання і захист [143, с.201–207]. Особливо посилюють цю тенденцію глобалізація економіки та зростання добробуту в тих країнах, які лібералізували економіку. А ті часи, коли Європейський Союз вважався лише суто економічною організацією, що не мала прямого стосунку до прав людини, залишилися в минулому [142, с.308 – 312].

Актуальність нашого дослідження випливає з факту визнання одним із пріоритетних завдань державної політики України поступове створення умов для набуття нею статусу члена Європейського Союзу, а також наближення її законодавства до стандартів цієї організації [126]. Саме для того, аби процес наближення законодавства України до стандартів Європейського Союзу відбувався з урахуванням закономірностей становлення та розвитку інституту прав людини у Європейському Союзі, останній має бути осмислений у різних аспектах [141, с. 307 – 309].

Ще раніше, за оцінками більшості спеціалістів, існували тільки три регіональні системи захисту прав людини, що були створені й функціонували

у рамках Ради Європи, Організації американських держав, а також Африканського Союзу. Тобто Європейський Союз не належав до цієї категорії регіональних організацій, у рамках яких була створена й нині функціонує так звана міжнародна система захисту прав та свобод людини, тому що така система, по-перше, має бути заснована на обов'язковій для держав міжнародній угоді (договорі, конвенції), а по-друге, передбачати наявність контрольного механізму за її виконанням [158], [256]. До того ж, права людини – саме та сфера, яка протягом тривалого часу перебувала «в тіні» інших, більш вагомих інтеграційних пріоритетів Європейського Союзу; сфера, “щодо якої Європейський Союз практично не переймався, а національні держави з їх різними традиціями основних прав займалися уже давно” [144, с. 310 – 327]. Більше того, органи Європейського Союзу вважали відсилку до національних конституційних традицій і механізмів достатньою, та взагалі на регіональному рівні дана проблематика повністю належала до діяльності Ради Європи.

З іншого боку, передбачалося, що процес економічної інтеграції, закріплений в установчих договорах Європейського Союзу, не вийде за рамки “суто господарських, соціальних, економічних...” аспектів і не зачіпатиме інші галузі, зокрема, не призводитиме до порушення прав людини [138, с. 5–13]. Інакше кажучи, протягом тривалого часу вважалося, що права людини перебувають поза дією *acquis communautaire*, а це визначається як сукупність правових норм, судових рішень, доктринальних понять, рекомендацій, домовленостей тощо, які виникли за час існування європейських інтеграційних організацій; вони є основою правопорядку Європейського Союзу і мають сприйматися беззастережно державами-членами і країнами – претендентами на вступ до Європейського Союзу. Крім того, Конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 р. за своєю дієвістю й інституційним забезпеченням не мала собі рівних [28, с. 60–88].

Аналізуючи перші договори Європейського Союзу, можна стверджувати, що на початкових етапах вони регулювали відносини

виключно торгівлі та економіки і в рамках Європейського Союзу все ж таки домінував нігілістичний підхід стосовно прав людини. У 1990-х роках Договором про Європейський Союз 1992 року було засновано інститут громадянства Європейського Союзу, яким запроваджено низку основних прав громадян Європейського Союзу. Серед них можна виокремити право вільно пересуватися і мешкати на території держав-членів, вільно обирати місце праці, що, у свою чергу, сприяє виникненню низки соціальних та економічних прав тощо.

Тобто, якщо на національних рівнях випадки порушення або можливість правомірного обмеження прав людини законодавчою гілкою влади обмежувалася конституціями європейських держав [19, с. 47–53] та їх міжнародно-правовими зобов'язаннями, а також жорстким контролем з боку судової гілки влади, то щодо нормотворчості на наддержавному рівні, тобто на рівні інститутів Європейського Союзу, можна сказати, що останні мали повну свободу дії в рамках, визначених установчими договорами, і не були зв'язані ані конституційними обов'язками стосовно забезпечення прав та свобод людини, ані відповідними міжнародно-правовими зобов'язаннями.

З іншого боку, компетенція інститутів Європейських співтовариств у сфері захисту прав людини була дещо обмеженою. Зокрема, Суд Європейського Союзу не мав кримінальної юрисдикції, що звужувало його можливості опікуватися питаннями захисту прав і свобод людини [161, с.164–170]. При розгляді справ лише час від часу йому доводилося займатися політичними та соціальними правами. Тому, Суд Європейського Союзу не розглядав питання захисту прав людини систематично. На практиці це призвело до того, що йому фактично довелося розпочати процес поширення компетенції Співтовариств на сферу захисту прав людини; при цьому певний тиск на нього чинили національні конституційні суди, відмовляючись визнавати примат права Європейських співтовариств, якщо воно не гарантує захисту прав людини [126].

Перші справи (Stork та Geitling), що їх розглядав Суд Європейського Союзу, засвідчили небажання суддів надавати перевагу правам людини порівняно з правами Співтовариства [303]. Проте, вже в подальшому Суд Європейського Союзу переглянув свою негативну позицію стосовно сфери прав людини, що було відображено в рішенні у справі Stauder 29/69 від 12 листопада 1969 р. [367, с. 3–11], де Суд уперше зробив посилання на основні права людини. Суть цієї справи зводилася до того, що, згідно з рішенням Європейської Комісії 1969 року, державам-членам було дозволено знизити ціни на масло для певних категорій населення (як одна з форм надання соціальної допомоги). Для того щоб скористатися перевагами такої системи, той, до кого вона застосовувалася, мав представити спеціальний купон, який засвідчував його особу. Позивач із Німеччини одержував допомогу як жертва війни, проте вважав порушенням прав людини вимогу надавати купон, де зазначалися його прізвище й адреса. Він вимагав, щоб рішення Співтовариства, на підставі якого висувалося це зобов'язання, вважалось недійсним. Спочатку цей позов розглядався в німецьких судах, згодом був переданий до Суду Європейського Союзу. Суд визнав, що порядок доведення громадянами свого права на конкретні пільги, який оспорював позивач, був уведений національними органами конкретної країни-члена. Що ж до постанови Європейського Союзу, то вона не вимагає наводити прізвище отримувача на купоні й, на думку Суду, “не містить нічого, що здатне порушити основні права людини, які охороняються Судом і містяться в загальних принципах права Європейського Союзу” [58, с. 23–30]. Відповідно, мова мала йти не про задоволення вимог позивача, а про зміну внутрішньодержавних правил забезпечення доступу громадян до користування пільгами, що їх надають Співтовариства. Так було визнано, що основні права людини є загальним принципом права Європейського Союзу.

На нашу думку, на пильну увагу заслуговує також рішення Суду Європейського Союзу в справі 11/70 від 12 грудня 1970 р. [289], що стосувалася спільної сільськогосподарської політики в рамках

Європейського Союзу. Щоб контролювати ринок певної сільськогосподарської продукції, було запроваджено систему, згідно з якою право експортувати товар надавалося лише після отримання експортної ліцензії. Перед цим необхідно було зробити грошовий внесок, що міг бути перерахований у казну в разі нездійснення експортної операції у визначений ліцензією термін. Позивачі в цій справі заявляли, що система є незаконною, оскільки суперечить основним правам людини.

Посилання було зроблене також на принцип пропорційності, що є елементом конституційного права Німеччини [352]. Згідно з цим принципом, державна влада може покладати на громадянина тільки такі зобов'язання, які є необхідними для досягнення суспільної мети. Суд спочатку зазначив, що норми або поняття національного права не можна застосовувати, оцінюючи законність заходів Європейського Союзу, навіть якщо це конституційні норми будь-якої країни Європейського Союзу, оскільки для цього припустимими є лише критерії Співтовариств. Після цього Суд зазначив, що необхідно перевірити, чи справді нехтується аналогічна гарантія, закріплена у праві Європейського Союзу. Фактично повага до фундаментальних прав є складовою частиною загальних принципів права, що їх захищає Суд Європейського Союзу. Охорона цих прав, згідно зі спільними конституційними традиціями країн-членів, має забезпечуватися в рамках структури і цілей Європейського Союзу. Отже, у разі сумнівів, висловлених адміністративним судом, необхідно з'ясувати, чи справді система депозитів призвела до порушення прав фундаментального характеру, захист яких має забезпечувати судова система Європейського Союзу [137, с.77–92].

Отже, із зазначеного випливає, що Суд Європейського Союзу не визнає правомірними заходи, несумісні з конституціями держав, які призводять до обмеження прав людини – членів Європейського Союзу, а також з основними правами, які визнані й захищаються в рамках права Співтовариств, та міжнародними угодами про захист прав людини, що їх уклали держави – члени Європейського Союзу. Суд Європейського Союзу використовує

національні конституції і міжнародні угоди, укладені державами-членами, не як джерела права, а як джерела «пізнання права», з яких Суд виводить, з урахуванням особливих інтересів Співтовариств, основні права й, зокрема, гарантії судочинства, властиві кожній правовій державі [21, с. 110–116]. При цьому насамперед враховується автономний розвиток основних правових принципів Співтовариств.

У наш час практика Суду Європейського Союзу в питаннях, що належать до захисту прав людини, зокрема правомірного обмеження соціально-економічних прав, стає дедалі більш насиченою і різноспрямованою [11, с. 67–70]. Вивчаючи та узагальнюючи цю практику, пропонується її розділити для простоти сприйняття на рішення та висновки у справах проти органів й інститутів ЄС і в справах щодо імплементації норми права ЄС державами-членами.

Таким чином, самі інститути та органи Європейського Союзу безпосередньо вступають у правовідносини з фізичними і юридичними особами в обмеженій кількості випадків. Такі відносини виникають з посадовими особами Європейського Союзу та у зв'язку зі здійсненням повноважень у сфері права конкуренції, торгового, корпоративного права тощо.

Позови, що їх подають посадові особи Європейського Союзу, мало чим відрізняються від позовів, які розглядають національні судові органи або Європейський Суд з прав людини. Ілюстрацією може слугувати справа Коннолі проти Європейської комісії від 06 березня 2001 р., де позивач подав скаргу на рішення адміністрації про звільнення. Працюючи в Комісії і займаючись валютно-фінансовими справами Союзу, Б. Коннолі опублікував книгу “Гниле серце Європи: брудна війна за європейські гроші” з гострою критикою введення євро. Дозволу на публікацію він не отримував, за що й був звільнений. Основу скарги становило твердження про порушення Комісією свободи, яка визнавалася правом Європейського Союзу, висловлення думки і поширення інформації.

Суд Європейського Союзу відмовив позивачу, використавши при цьому таку саму логіку розсудливості, якої традиційно дотримується Європейський Суд з прав людини. Насамперед, було підтверджено, що в демократичному суспільстві юридичні норми, які допускають обмеження свободи на висловлення думок, мають тлумачитися рестриктивно. До того ж, було визнано, що нормальне функціонування будь-якої установи означає підтримку відносин довіри між установою та її співробітниками. Саме тому свобода на висловлення думки не має абсолютного характеру, її можна обмежити шляхом звільнення з роботи, і нічого протиправного в цьому немає [140].

З огляду на обставини справи, Суд Європейського Союзу зазначив, що адміністрація мала право наполягати на тому, аби співробітник, перш ніж передати рукопис до друку, отримав дозвіл. З цього погляду, правова позиція Європейської Комісії була достатньо обґрунтованою.

Інтерес становить ще один елемент у рішенні Суду Європейського Союзу. Визнавши обґрунтованою вимогу стосовно отримання попереднього дозволу, Суд водночас зазначив, що відмова в дозволі може бути виправдана тільки за виняткових обставин. Тим самим Суд запропонував розумний баланс між інтересами Співтовариства, індивідуальними свободами та дотриманням внутрішнього режиму установ: лояльність працівника щодо працедавця має забезпечуватися, але не такою мірою, аби поставити під сумнів принцип заборони на цензуру.

Тим не менш, важливо проаналізувати установчі договори Європейського Союзу, що містили перші юридичні й політичні ініціативи щодо закріплення принципу захисту прав людини. Зокрема, ще у 1977 році Європарламент, Рада та Комісія прийняли Спільну декларацію, де зазначалося, що вони надають “першочергового значення... захисту основних прав, джерелом яких є, зокрема, положення конституцій країн Європейського Союзу та Європейської конвенції щодо захисту прав людини і

основних свобод...”, та зобов’язуються поважати ці права при здійсненні своїх повноважень [139, с. 52–56].

Невдовзі концепція основних прав дістала відображення в преамбулі Єдиного Європейського Акта 1987 р. (далі – ЄЄА), де зазначалося, що країни Європейського Союзу виявили своє бажання “підтримувати демократію на базі основних прав, визнаних у конституціях і законах країн-членів, у Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року та Європейській соціальній хартії 1971 року, зокрема право на свободу, рівність і соціальну справедливість” [76].

Маастрихтський договір про Європейський Союз 1992 року був більш конкретним. Згідно зі ст. 6 (колишня ст. F) цього договору, Союз вважає фундаментальні права людини, які гарантуються Конвенцією про захист прав людини та основних свобод, підписаною в Римі 04 листопада 1950 р., і які впливають із конституційних традицій, спільних для країн-членів [70].

У свою чергу, саме Амстердамський договір 1997 року утвердив принцип прав людини як один з основних загальних принципів права ЄС та встановив, що повноваження Суду Європейського Союзу, з тлумачення ст. 6, поширюється також на надання висновків стосовно дотримання інститутами Європейського Союзу встановлених норм з прав людини при здійсненні їх обмеження [395].

Однак, положення стосовно прав людини потрібно не лише проголошувати й декларувати – має також існувати механізм забезпечення реалізації прав людини, можливостей та підстав їх правомірного обмеження, контролю і можливість введення санкцій проти держави-члена, яка своїми діями ставить під сумнів основоположні цінності інтеграційного об’єднання. Саме Амстердамський договір визначив повагу до прав людини як обов’язкову умову вступу до Європейського Союзу й передбачив механізм контролю за станом прав людини в державі, що є членом Європейського Союзу. Згідно зі ст. 7 Договору про Європейський Союз, “Рада Європейського Союзу у разі констатації “серйозного та неодноразового

порушення” державою-членом принципів свободи, демократії, поваги до прав людини та верховенства права може тимчасово призупинити здійснення стосовно неї деяких прав, що впливають із застосування Договору” [70]. У свою чергу, Ніщський договір про внесення змін і доповнень до Договору про Європейський Союз, Договорів про заснування Європейських співтовариств та деяких пов’язаних з ними актів 2001 року доповнив даний механізм свого роду системою раннього запобігання, що відобразилося у ст. 7(1) Договору про Європейський Союз, яка передбачає можливість превентивних акцій з боку Ради Європейського Союзу у вигляді рекомендацій, спрямованих на те, аби запобігти негативному розвитку в будь-якій із країн регіону Європейського Союзу [70].

Отже, незважаючи на те, що у 1957 році Європейські співтовариства створювалися як суто економічні та спеціалізовані об’єднання, призначення яких насамперед полягало в забезпеченні зближення між державами й подоланні міжнаціональних відмінностей технічними методами через інтеграцію і такі політичні питання, як права людини, й політична інтеграція Європи до Європейського Союзу взагалі свідомо не були згадані в тодішніх статутних документах, уже через майже 20 років, починаючи з 1980-х років, права людини, зокрема соціально-економічні, та демократія стали ключовими концепціями в загальному європейському правопорядку [137, с. 77–92].

Тому, попри те, що держави-члени Європейського Союзу, з культурного й історичного поглядів, належать до європейської традиції та поділяють спільні європейські цінності, це ще не означає однакового розуміння ними змісту концепції прав людини [24, с. 126–133].

Таким чином, перед Європейським Союзом в особі його держав-членів постала гостра необхідність формування єдиного спільного союзного документа, що поєднав би воєдино всі права людини і призвів до однакового європейського розуміння концепції прав людини.

Певні спроби виробити широкий набір прав людини було здійснено в ініційованих Європейським парламентом політичних документах Європейського Союзу – Декларації основних прав і свобод 1989 року та Хартії Співтовариства про основні соціальні права працівників 1989 року. Ці документи поєднували громадянсько-політичні й соціально-економічні права в єдиний список прав, якого так довго очікували у Європейському Союзі. Проте, жодних юридичних зобов'язань для держав – членів Європейського Союзу ні один зі згаданих документів не створив, позаяк політичні акти мають суто рекомендаційний та програмний характер. У західній доктрині як Декларацію основних прав і свобод 1989 року, так і Хартію Співтовариства про основні соціальні права працівників 1989 року зазвичай характеризують як джерела “м'якого права”, що мали велике політичне значення, адже в подальшому їх було використано як авторитетні джерела при складанні Хартії основних прав Європейського Союзу (далі – CFREU) [244].

Ситуація докорінно змінилася з набранням чинності 01 грудня 2009 р. Договору про внесення змін до Договору про Європейський Союз та Договору про заснування Європейського Співтовариства (далі – Лісабонський договір), який був підписаний ще 13 грудня 2007 р. у Лісабоні, та, відповідно, обов'язковості іншого документа, а саме – Хартії основних прав Європейського Союзу. Згідно з § 1 ст. 6 Договору про Європейський Союз, Хартія стає одним з основоположних актів Європейського Союзу, тобто за своєю юридичною силою прирівнюється до установчих документів Європейського Союзу [38, с. 119–130]. При цьому Хартія залишається формально самостійним джерелом права і не входить до структури Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу [77].

Не менш важливе й інше питання, що постає у зв'язку з проголошенням Хартії основних прав Європейського Союзу. Для чого взагалі потрібне її прийняття, якщо всі 27 країн – членів Європейського Союзу (на момент прийняття Хартії таких було 15) одночасно є

повноправними членами іншої відомої та значною мірою потужної на європейському континенті міжурядової організації – Ради Європи і, відповідно, вже прийняли на себе у встановленому порядку юридичні зобов'язання стосовно дотримання положень Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року. Це тим більше цікаво, коли взяти до уваги, що всі права, передбачені Хартією, побудовані на фундаментальних правах і свободах, визнаних згаданою Конвенцією, а також на конституційних традиціях держав Європейського Союзу [253, с. 186–191].

Питання щодо співвідношення Хартії з нормами інших джерел основних прав, прийнятих на універсальному, європейському та внутрішньодержавному рівнях, ґрунтується на декількох базових принципах. По-перше, це – обмеженість сфери застосування Хартії (§ 1 ст. 51). Незважаючи на те, що Хартія закріплює основоположні права і принципи правового статусу людини та громадянина в усіх сферах, формальними її “адресатами” визнані тільки інститути, органи й установи самого Європейського Союзу, з одного боку, і держави-члени – з іншого. Крім того, Суд Європейського Союзу в одному зі своїх рішень зазначив, що вимоги, які впливають із захисту основних прав у правопорядку Співтовариства, є обов'язковими також для держав-членів, коли вони впроваджують право останнього. Зазвичай цей принцип, закріплений у Хартії, застосовують як до центральних органів, так і до регіональних та місцевих інстанцій, а також до громадських організацій, коли вони впроваджують право Європейського Союзу.

До того ж, якщо у сферах, які не підпадають під регулювання права Європейського Союзу (вибори національних парламентів, релігійні чи сімейно-шлюбні відносини тощо), порушено основні права і свободи людини та громадянина (свобода совісті й віросповідання), то зацікавлена особа має шукати захисту на підставі норм інших документів, приміром – конституції відповідної держави або Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року, тобто за захистом порушених прав особа в даному разі

звертається не до Суду Європейського Союзу, а до Європейського Суду з прав людини.

По-друге, ст. 53 Хартії встановлює непорушність інших джерел основних прав і свобод людини та громадянина. Йдеться про міжнародно-правові акти на універсальному або європейському рівнях: міжнародні пакти ООН 1966 року про громадянські й політичні права, про економічні, соціальні та культурні права [133], [134]; Конвенцію про захист прав людини і основних свобод 1950 року [92], Європейську соціальну хартію [75], [76]; інші правозахисні конвенції Ради Європи; внутрішнє конституційне право тощо [101].

По-третє, якщо яке-небудь право одночасно закріплене в тексті Хартії та в установчих документах Європейського Союзу, воно має реалізовуватися на умовах і в межах, встановлених саме установчими документами (§ 2 ст. 52). Це стосується передусім основних прав громадян Європейського Союзу, які були запозичені Хартією з частини другої Договору про функціонування Європейського Союзу. Це стосується також і права громадян Союзу займатися трудовою діяльністю в будь-якій державі-члені та порядку його обмеження (ст. 15), що виступає ключовим елементом свободи пересування працівників у рамках єдиного внутрішнього ринку Європейського Союзу (ст. 45–48 Договору про функціонування Європейського Союзу). Якщо права, які містяться в Хартії, “кореспондують” правам, закріпленим Конвенцією (включно з додатковими протоколами до Конвенції), то їх зміст і дія визнаються еквівалентними одне одному (ст. 52). Це стосується переважно особистих та політичних прав (право на життя, право на недоторканність особи, свобода об’єднання тощо). Більшість із цих прав у тексті Хартії є рецепцією відповідних формулювань Конвенції [244]. Іншими словами, жоден із документів (маються на увазі Конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 р. та Хартія основних прав Європейського Союзу 2000 р.) у разі невідповідності положень одного з них положенням другого за жодних умов не матиме пріоритету [119, с. 67–71].

Отже, за будь-яких обставин Конвенція у її тлумаченні Європейським Судом з прав людини зберігає за собою роль мінімального стандарту основних прав, до якого Європейський Союз приєднається як повноправний учасник. Вочевидь, у питаннях тлумачення та застосування прав людини у Європейському Союзі спостерігається яскрава тенденція зближення права Європейського Союзу і правових стандартів Ради Європи [44, с. 173–178].

Одним із важливих досягнень Хартії є об'єднання різноманітних категорій прав у єдиному документі. Адже, як відомо, у міжнародно-правовій та національній західноєвропейській доктринах і практиці держав існував поділ прав на громадянські та політичні, з одного боку, й економічні, соціальні та культурні – з іншого. Така двоякість проявлялася у кодифікації на універсальному й регіональному рівнях. Так, на регіональному рівні Рада Європи прийняла Конвенцію про захист прав людини і основних свобод 1950 року та Європейську соціальну хартію 1961 року, а в рамках ООН були розроблені Пакт про громадянські та політичні права 1966 року і Пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 року.

Тому, з огляду на попереднє розмежовування категорій прав людини, Хартія основних прав Європейського Союзу в котрий раз підтвердила необхідність не робити такого поділу прав. Для того щоб зробити зміст основних прав у Хартії більш зрозумілим, насамперед для простих людей, ці права тут було класифіковано за новим, нетрадиційний критерієм – цінностями, на захист яких вони спрямовані.

Відповідно, вперше в міжнародно-правовій практиці всі категорії прав людини було вміщено в єдиному кодифікованому джерелі Європейського Союзу без чіткого критерію розподілу за главами, і назва кожної з них відповідає одній із цінностей Європейського Союзу. Хартія містить 54 статті, які об'єднані у 7 глав.

Глава I – “Гідність” (ст. 1 – 5) – включає право на людську гідність, права та гарантії, що забезпечують гідне існування особистості в суспільстві, тобто право на життя, заборону катування, рабства тощо.

Глава II – “Свободи” (ст. 6 – 19) – містить переважно “негативні” права, тобто право на невтручання у приватне життя з боку інших осіб, головним чином – з боку публічної влади. Ці права виступають як юридична міра свободи особи: право на свободу та особисту недоторканність, на повагу до приватного і сімейного життя, на захист даних особистого характеру, на вступ у шлюб та створення сім’ї, свободу думки, совісті й віросповідання, свободу мистецтва та науки, свободу підприємництва тощо.

Глава III – “Рівність” (ст. 20 – 26) – містить принцип рівності у всіх його проявах, а також закріплені права дітей, інвалідів, осіб похилого віку.

Глава IV – “Солідарність” (ст. 27 – 38) – спрямована на досягнення соціальної справедливості в суспільстві, пом’якшення суперечностей між різними класами та прошарками населення, передусім між найманими працівниками і роботодавцями: право робітників підприємств на інформацію та консультації, право на колективні переговори і колективні дії (у тому числі право на страйк), право на безоплатну допомогу в працевлаштуванні. Закріплюються також права на соціальне забезпечення, охорону здоров’я та інші соціальні права й гарантії.

Глава V – “Громадянство” (ст. 39 – 46) – містить права, що, як правило, пов’язані з наявністю в особи громадянства Європейського Союзу, тобто політичні права.

Глава VI – “Правосуддя” (ст. 47 – 50) – закріплює не так права, як гарантії прав особистості, переважно в рамках кримінального процесу: ефективний судовий захист порушених прав, презумпція невинуватості, недопущення зворотної сили закону, що встановлює та посилює відповідальність, покарання тощо.

Глава VII – “Загальні положення” (ст. 51 – 54) – включає загальні положення щодо сфери застосування прав та їх обсягу, співвідношення Хартії з іншими джерелами основних прав, які діють на міжнародному, національному і наднаціональному рівнях [244].

Варто зазначити, що головною ідеєю всієї Хартії є проголошення в абз. 2 преамбули того, що Європейський Союз “ставить людську особистість у центр своєї діяльності через введення громадянства Союзу та створення простору свободи, безпеки та юстиції” [244], а також комплексу принципів-цінностей, які становлять правовий статус особистості: принцип поваги до людської гідності, принцип забезпечення прав і свобод людини та громадянина, принцип рівності, принцип солідарності, принцип демократії й принцип правової держави. Зазначається, що захист прав і свобод людини за допомогою права Європейського Союзу не витісняє та не підмінює відповідних правових механізмів держав-членів. По суті, захист прав людини на рівні Європейського Союзу є ще одним правовим механізмом, який одночасно уніфікує існуючі внутрішні системи захисту прав та свобод, об’єднує їх з чинними міжнародно-правовими актами і при цьому існує паралельно з ними, не виключаючи, а логічно доповнюючи їх [23, с. 146–155].

Що ж стосується безпосередньо соціально-економічних прав людини та їх обмеження, то їх викладено переважно у главі IV “Солідарність” і меншою мірою у главі II – “Свободи” та главі III – “Рівність”. Більшість із них перегукується з відповідними положеннями Європейської соціальної хартії (переглянутої) 1996 року (далі – ЄСХ (п), Конвенції і Хартії про основні соціальні права працівників Європейського Союзу. Однак, на відміну від Конвенції, Соціальна Хартія Ради Європи, яку було переглянуто у 1996 році, не була інкорпорована у правову систему Європейського Союзу, так само, як і Хартія Європейського Союзу про основні соціальні права працівників 1989 року.

До того ж, Хартія враховує існуючі в різних джерелах основні права, визнані у конституціях держав-членів Європейського Союзу. У цьому контексті варто згадати так звані “нові” права [109, с. 220–226]. Термін “нові” не означає, що ці права не регулювалися раніше, але науковці наголошують на важливості їх гарантії у XXI ст. До таких прав слід віднести

не тільки права, пов'язані з технологічним прогресом у сферах інформатики та біоетики, наприклад, заборону клонування (ст. 3.2) і захист даних особистого характеру (ст. 8). “Новими”, у широкому значенні, також вважаються права, пов'язані з навколишнім середовищем (ст. 37); суспільним виживанням (ст. 38); належним управлінням (ст. 41). До цієї групи належать права дитини (ст. 24) та права меншин, що виходять із визнання культурного, релігійного й мовного різноманіття (ст. 22) [244].

Отже, слід дійти висновку: стосовно особливості правових засад захисту фундаментальних прав у Європейському Союзі, то тут важливу роль у розвитку системи захисту прав людини відіграють Лісабонський договір та Хартія Європейського Союзу, що не має прямої дії, й не можуть бути основою для розширення компетенції Європейського Союзу, визначеної в установчих договорах; Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р., до якої відповідно до ч. 2 ст. 6 Договору про Європейський Союз у редакції Лісабонського договору 2007 р. має приєднатися Європейський Союз, що, в той же час, не повинно призвести до розширення його компетенції; загальні принципи права Європейського Союзу, які ґрунтуються на спільних конституційних традиціях держав-членів і міжнародних договорах у сфері захисту прав людини.

Загальні принципи права Європейського Союзу не мають прямої дії, вони слугують джерелом правил тлумачення норм щодо захисту фундаментальних прав. Характерно, як зазначає професор В. І. Муравйов, що “норми права Європейського Союзу прямої дії не вимагають для своєї реалізації конкретизації або уточнення. Імплементация інших норм здійснюється шляхом правотворчості та правозастосування” [144, с. 310–327] це, *inter alia*, стосується застосування Хартії Європейського Союзу 2007. Важливою складовою інтеграційного правопорядку є правові гарантії захисту фундаментальних прав у Європейському Союзі. Фундаментальні права породжують наслідки лише у межах наданої йому державами-членами компетенції. Обов'язок держав-членів Європейського Союзу дотримуватися

гарантованих фундаментальних прав покладається на них лише у випадку, якщо вони діють у межах сфери застосування права Європейського Союзу. Ст. 6 Лісабонського договору 2007 р. яскраво демонструє гнучкий і динамічний характер системи захисту прав людини у Європейському Союзі, кульмінацією розвитку якої є набуття чинності Хартією Європейського Союзу.

Варто враховувати, що Хартія Європейського Союзу не створює “нових” прав або принципів. Права, свободи та принципи, підтверджені у Хартії Європейського Союзу, існують незалежно від неї, адже ні Хартія, ні установчі договори не встановлюють зазначених прав: ч. 1 ст. 6 Лісабонського договору їх “визнає” (recognise), а Хартія Європейського Союзу “підтверджує” (reaffirm), більш унаочнює. Реалізація прав, підтверджених Хартією, але закріплених в установчих договорах, тобто тих, що ґрунтуються на громадянстві Європейського Союзу, має відбуватися на умовах та у межах, визначених установчими договорами [128].

Автори Хартії Європейського Союзу мали на меті кодифікувати мінімальні міжнародні стандарти захисту фундаментальних прав для застосування Європейським Союзом та державами-членами у тому випадку, коли держави-члени діють у межах спільних політик ЄС. Тобто, укладачі Хартії не прагнули усунути недоліки чи заповнити прогалини, натомість основний акцент було зроблено на консолідації фундаментальних прав, тлумаченні та спільному розумінні їх змісту прав. Важливо зауважити, що шляхом формування розуміння зв’язку між громадянством ЄС та цінностями ЄС ефективно реалізується принцип поваги прав людини в межах інтеграційного об’єднання.

Примітно, що прийняття Хартії Європейського Союзу зумовило перерозподіл у компетенції між ЄС і державами-членами, оскільки фундаментальні права визначають правовідносини між Європейським Союзом, державами-членами та індивідами. К. Маргарітіс наголошує, що значним поступом у розвитку інтеграційних процесів є Хартія Європейського

Союзу, яка “довершує європейський публічний порядок, невід’ємною складовою якого є фундаментальні права” [359, с. 64–79].

Викладене дає підстави для висновку про інклюзивний підхід до правового регулювання Хартією Європейського Союзу, що вирізняється максимально широкою концепцією фундаментальних прав, поєднаних у рамках одного всеосяжного правового інструменту. Відповідно до ч. 1 ст. 6 Лісабонського договору та Хартії Європейського Союзу розрізняють три категорії фундаментальних прав: власне права, свободи і принципи. Розподіл на права й свободи є умовним, не має суттєвих правових наслідків, тому привертають увагу істотні відмінності між принципами та рештою категорій.

На думку М. П. Орзіх, “Право забезпечує, і це є особливо важливим для торжества конституціоналізму, не тільки “свободу для” – для активної діяльності, дійового самовираження особистості, але й “свободу від” – від обмежень та втручання в життєдіяльність особистості” [153, с. 98].

Під час тлумачення Хартії Європейського Союзу, робиться особливий акцент на тому, що вони скоріше містять принципи, а не права або свободи: ст. 25 “Права літніх людей”, ст. 26 “Інтеграція людей з обмеженими можливостями”, ст. 27 “Право працівників на отримання інформації та консультацій від роботодавця”, ст. 35 “Охорона здоров’я” тощо. Зрозуміло, що принципи є імперативними настановами щодо більш ефектної системи гарантій окремих прав, а також повинні бути врахованими судами під час тлумачення і контролю правомірності правових актів.

Професор Н. П. Шишкова зазначає, що “права можуть бути безпосередньо захищені у судовому порядку, а принципи становлять виключно програмні положення, що містять визначення цілей, досягнення яких буде прагнути Європейський Союз. Їх захист у судовому порядку можливий лише у тому випадку, якщо вони були згодом закріплені у вторинному праві Європейського Союзу” [253, с. 186–191].

Віднесення частини прав до категорії принципів може позбавити їх можливості захисту. Таким чином, формується поділ на права, які можуть

бути захищені у судовому порядку та на принципи, які лише в окремих випадках можуть бути захищені. Отже, якщо стаття містить принцип, відповідно потребує імплементації або Європейським Союзом, або державами-членами.

По суті, нині разом із правовою основою Європейський Союз наділений також і дієвими механізмами щодо контролю за дотриманням прав людини в межах європейського співтовариства. Тобто він, поряд із Радою Європи та ОБСЄ, і справді виступає тією потужною міжнародною організацією, у рамках якої здійснюється ефективне забезпечення прав людини [139, с. 52–56].

У рамках Європейського Союзу головними інституціями, що мають стосунок до захисту прав людини, зокрема соціально-економічних, тобто організаційно-правовий механізм, є:

1. Європейський парламент, який, по-перше, крім участі у нормотворчому процесі, здійснення політичного контролю за діяльністю інститутів Європейського Союзу, зовнішніх відносин, фінансування діяльності Європейського Союзу, є також форумом для проведення демократичних дебатів. Наприклад, 27 жовтня 2011 р. Європарламент прийняв Резолюцію щодо України, в якій наголошено на можливості подальшого розвитку політики сусідства тільки з урахуванням дотримання нашою державою прав людини та основних свобод відповідно до європейських стандартів. По-друге, після кожних виборів Європарламент на час його повноважень призначає Європейського омбудсмена, що уповноважений отримувати скарги від будь-якого громадянина Співтовариства, будь-якої фізичної чи юридичної особи, що мешкає або має зареєстрований офіс в одній із держав-членів. Ці скарги зазвичай стосуються порушень у діяльності інститутів і органів Європейського Союзу, крім судових, що призводить до незаконного обмеження прав людини. Омбудсмен проводить розслідування правопорушень та інформує особу, яка подавала скаргу, про результати такого розслідування (ст. 228 ДФЄС). Це означає, що

на практиці навіть громадяни України, якщо вони мешкають у державах-членах чи мають зареєстровані в останніх офіси, можуть звертатися до Омбудсмена, якщо їхні права порушують інститути, органи або установи Союзу, крім Суду Європейського Союзу при виконанні ним своїх юрисдикційних функцій.

2. Агенція Європейського Союзу з основних прав, що є його незалежним органом, створена для надання допомоги та експертизи з питань основних прав для Європейського Союзу, його установ і держав-членів при імплементації законодавства Європейського Союзу. Основними функціями є публікування експертних висновків для Європейського Союзу і держав-членів щодо імплементації законодавства, видання річних звітів з проблем дотримання основних прав у Європейському Союзі тощо.

3. Європейська рада, що відіграє ключову роль як у вирішенні проблем внутрішнього життя об'єднання, так і в регулюванні його діяльності. Зокрема, до сфери діяльності цієї інституції, поряд з організаційними та кадровими питаннями, належить вирішення питань стосовно громадянства Європейського Союзу, пересування осіб, вільного руху працівників, зокрема, тощо.

4. Суд Європейського Союзу, до якого можуть звертатися в разі порушення своїх прав фізичні та юридичні особи. Однак, такі ситуації є обмеженими: по-перше, коли вони оскаржують законність актів, що мають прямий і безпосередній стосунок до таких осіб; по-друге, коли вони оскаржують регламентарні акти, які їх стосуються й не вимагають виконавчих заходів (ст. 263 Договору про функціонування Європейського Союзу); по-третє, коли йдеться про бездіяльність інститутів у формі неприйняття щодо таких осіб актів зобов'язального характеру (ст. 265ДФЄС).

Суд Європейського Союзу та національні суди його держав-членів забезпечують практичну реалізацію положень Хартії, яка "є інструментом посилення верховенства права і демократичної легітимності

наднаціонального управління” [335]. Важливу роль у цьому контексті відіграє практика застосування Хартії Європейського Союзу Європейським судом з прав людини [106, с. 119–127]. Новітня реформа судової системи Європейського Союзу започаткована прийняттям Європейським парламентом і Радою Європейського Союзу, керуючись Договором про функціонування Європейського Союзу, зокрема абз. 1 ст. 254, абз. 2 ст. 281, діючи за звичайною законодавчою процедурою, Регламенту 2015/2422 від 16 грудня 2015 р. [376], яким внесено суттєві зміни до Статуту Суду Європейського Союзу з огляду на те, що ЄС постійно розширює свою юрисдикцію, а це, своєю чергою, призводить до надмірного завантаження його розгалуженої судової системи. Така надмірність загрожує дотриманню розумного строку у вирішенні справ як того, відповідно, вимагають ст. 47 Хартії ЄС та ст. 6 ЄКПЛ. Це зумовило проведення внутрішньої реорганізації Загального суду – по 2 судді від кожної держави-члена – з 1 вересня 2019 р. вважається, що ці заходи сприятимуть скороченню тривалості розгляду справ та підвищать ефективності правосуддя на рівні Європейського Союзу.

Найвищою ланкою розгалуженої судової системи Європейського Союзу є Суд, який належить до наднаціональних інституцій. Інституції Європейського Союзу, включно наднаціональні, а також органи та агенції мають поважати та дотримуватися фундаментальних прав, які є невід’ємною складовою загальних принципів права [345], входять до змісту права Європейського Союзу. Чеські вчені О. Хамуляк та В. Стеглік [335] наголошують, що “посилення ролі фундаментальних прав у наднаціональному правопорядку є непрямим інструментом захисту позиції Суду щодо природи правової системи Європейського Союзу. Визнання фундаментальних прав невід’ємною частиною наднаціонального права та створення складної системи їх захисту надало наднаціональній правовій системі рис конституційного правопорядку”.

Окремо розглянемо концепцію наднаціональності у регулюванні обмеження соціально-економічних прав людини за національним правом

держав-членів Європейського Союзу та правом Європейського Союзу, що, на нашу думку, є вкрай важливим для повного й глибшого розуміння досліджуваної теми.

Як бачимо, у Європейському Союзі тісно переплелися елементи субнаціонального, національного, міждержавного і наднаціонального регулювання, вказуючи на його унікальні особливості, що включають гнучкість підходів до застосування наднаціональності як практичного інструменту розвитку інтеграції на ціннісних засадах, *inter alia*, поваги до прав людини [30]. Очевидно, з набуттям чинності Лісабонським договором та Хартії Європейського Союзу про фундаментальні права було започатковано принципово новий етап розвитку системи захисту прав людини у Європейському Союзі. Викладене у цьому підрозділі нашого дослідження актуалізує наукові дослідження окреслених питань, враховуючи, з одного боку, посилення уваги Європейського Союзу до захисту фундаментальних прав, соціально-економічних зокрема, а з іншого – необхідність виконання Україною взятих на себе зобов'язань за Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом 2014 р., що ґрунтується на спільних цінностях.

Євроінтеграційний вектор держави вимагає врахування особливостей забезпечення і захисту фундаментальних прав у ЄС. В основі євроінтеграції лежить принцип наднаціональності він є її методологічним компонентом, сприяє інституціоналізації та вимагає не лише кількісних, але й якісних змін, зокрема щодо компетенції ухвалювати обов'язкові для держав-членів рішення [113, с. 21–30].

Наднаціональність ґрунтується на добровільному переданні ЄС частини суверенних прав у тих сферах, які є предметом внутрішньої компетенції об'єднання [40, с. 227–230]. Зміст наднаціональності полягає також і у тому, щоби ефективно використовувати надані можливості, зокрема під час як формування позиції, ухвалення рішень, їх реалізації за допомогою різноманітних засобів [69].

Слід зазначити, що особливості механізмів й інструментарію захисту, реалізації та правових рамок обмеження фундаментальних прав, соціально-економічних зокрема, і реалізації наднаціональної компетенції, наднаціональні інструменти регулювання інтеграційних процесів, їх відповідність національним інтересам є фактично новою сферою для вітчизняної науки конституційного права, а її вивчення становить науково-практичний інтерес [135], [148]. Окреслимо, для початку, деякі аспекти співвідношення реалізації свободи вільного переміщення працівників у Європейському Союзі, право людини та свобода, яка найчастіше зазнає обмежень. Зазначимо, що вільне переміщення працівників забезпечується шляхом заборони будь-якої дискримінації за ознакою національності (громадянства) щодо працівників, які є громадянами держав – членів Європейського Союзу, з питань зайнятості, винагороди за працю, а також інших умов праці. Вільне переміщення працівників пропонується розглядати у двох аспектах, а саме як основну економічну свободу та основоположне або ж фундаментальне право.

Вважаємо, що такий подвійний статус дозволяє поєднати дію європейських ринкових принципів із соціально-зорієнтованими основами правового регулювання. Зокрема, свобода вільного переміщення працівників як загальний принцип права Європейського Союзу та одна з основ побудови цієї спільноти впливає не лише на формування правового регулювання відносин найманої праці, але також і на інші суспільні відносини. Слід враховувати, що свобода вільного руху працівників як основна економічна свобода та принцип права Європейського Союзу знаходиться на перехресті правових норм та економічних інтересів. Цим визначається її подвійне спрямування, а саме соціальне, економічне й культурне залучення працівників до суспільства держав-членів, у яких вони отримали роботу, та сприяння розвитку внутрішнього ринку Європейського Союзу через можливість переїзду працівників у райони з дефіцитом робочої сили або ж для пошуку кращих можливостей.

У процесі європейської інтеграції питанням регулювання соціальних прав спочатку відводилася незначна роль. Держави-члени Європейського Союзу вважали пріоритетним економічний розвиток та з цією метою запровадили чотири основні економічні свободи: товарів, послуг, осіб та капіталів. Ці свободи мали забезпечити відкриту ринкову економіку з вільною конкуренцією. Передумовами закріплення вільного руху працівників як основи європейського економічного інтеграційного об'єднання стало розуміння безпосереднього впливу розмірів оплати та умов праці працівників різних країн-членів на можливості внутрішнього ринку. Адже, дійсно, ці умови є важливою частиною собівартості товарів та послуг. Конкуренція соціальних норм між державами-членами щодо розміру оплати й умов праці породжує змагальність між працівниками за кращий рівень захисту умов їхньої праці, а отже, через різний обсяг гарантування і можливого законного обмеження може бути використана як інструмент тиску в економічних змаганнях за ринок [84], [42, с. 11–17]. З огляду на це гармонізація правового захисту зайнятості, як одного з фундаментальних прав людини, на європейському рівні була визнана необхідною умовою побудови ефективного внутрішнього ринку Європейського Союзу. У підсумку, вільне переміщення робітників по всьому Європейському Союзу було визнано істотною економічною свободою, яка дала можливість подальшої соціальної, економічної та політичної інтеграції.

Однак, розширення європейських інтеграційних процесів призвело до суттєвих змін у розумінні свободи пересування працівників, меж реалізації цієї свободи і можливостей її правомірного обмеження, все це потребує додаткового з'ясування. Питання правового регулювання різноманітних аспектів свободи пересування працівників були предметом дослідження таких учених, як: О. Головки-Гавришева, О. Дарморіс, А. Коротаєва, М. Микієвич, В. Муравйов, Н. Мушак, Р. Петров, Г. Чанишева та багатьох інших.

Проте певні аспекти цієї проблеми залишаються поза увагою науковців і потребують детального вивчення. А саме необхідно проаналізувати співвідношення правових механізмів гарантування вільного руху працівників на рівні ЄС та на національному рівні держав-членів ЄС, адже євроінтеграційні прагнення України вимагають приведення вітчизняного законодавства у відповідність із європейськими стандартами.

З часу створення європейських економічних спільнот і до сьогодні свобода пересування працівників є одним з основних принципів формування Європейського Союзу, що закріплений на рівні установчих документів. Первинно його запровадження планували лише для економічно активних осіб, однак згодом дія цієї фундаментальної свободи була поширена й на інші категорії осіб, а саме членів сім'ї працівників, студентів, пенсіонерів та осіб, що здійснюють пошук роботи. Нині положення Договору про функціонування Європейського Союзу які регулюють вільний рух осіб містяться у главі 1 Розділу 4 "Вільний рух осіб, послуг та капіталу". Слід зазначити, що в межах ЄС вільний рух працівників забезпечується шляхом заборони будь-якої дискримінації за ознакою національності (громадянства), які є громадянами держав – членів Європейського Союзу. Таким чином, відповідно до положень ДФЄС вільний рух осіб з метою працевлаштування передбачає право:

- 1) приймати фактично зроблені пропозиції про працевлаштування;
- 2) вільно пересуватися в межах території держав-членів з метою подальшого працевлаштування;
- 3) перебувати на території держави-члена з метою працевлаштування згідно з положеннями, що регулюють працевлаштування громадян цієї держави, які визначені в законах, підзаконних та адміністративних актах;
- 4) залишатися на території держави-члена після припинення трудових відносин.

Згадані положення частково сформульовані у ст. 15 Хартії ЄС, що передбачає право вільно шукати роботу, працювати, реалізовувати право на

заснування та надавати послуги в будь-якій державі-члені ЄС. Таким чином ці права є такими, що належать до основоположних прав, а отже є загальними принципами права ЄС і перебувають на одному рівні з основними економічними свободами.

Більш того, вторинне законодавство ЄС, регламенти та директиви, передбачають більш деталізоване регулювання прав працівників, зокрема, вільно змінювати державу працевлаштування. Наприклад, Регламент № 1612/68 про свободу пересування працівників Співтовариством [379], Директива № 68/360 про скасування обмежень на переміщення і проживання в межах Співтовариства для працівників держав-членів та членів їх сімей [307] та інші. Згодом їх дія була скасована.

Нині для розуміння прав працівників ми звертаємось до положень:

- Директиви № 2004/38 2004 р. про право громадян Союзу і членів їхніх сімей вільно переміщуватися та проживати на території держав – членів [316];
- Регламенту № 492/2011 (2011 р.) про вільне пересування працівників у межах співтовариства [377];
- Директиви № 2014/54/ЄС (2014 р.) про заходи, що сприяють здійсненню прав, наданих працівникам у контексті свободи пересування працівників [315];
- Регламенту № 2019/1149 (2019 р.) про створення Європейського органу з питань праці [375].

Вважаємо за необхідне нагадати, що дані нормативні акти є частиною національного законодавства держав-членів Європейського Союзу, які забезпечуються його принципами верховенства права та прямої дії права, а також вимагають відповідності національного законодавства вимогам, встановленим ними.

Не залишився осторонь змістовного наповнення права на вільне переміщення працівників і Суд Європейського Союзу. Саме завдяки йому економічна свобода про вільний рух осіб була поширена на соціальну сферу

[142, с. 308–312]. У своїх рішеннях Суд розтлумачив широкий спектр можливостей працівників вільно пересуватися в межах Європейського Союзу, бути найнятим на роботу, користуватися недискримінаційним доступом до соціального захисту тощо [313].

Свобода переміщення працівників як одна із фундаментальних за правом Європейського Союзу, водночас, є наріжним каменем європейської інтеграції. Саме тому з часом її зміст став більш загальним, аніж початково задумувалося, та наповнився положеннями рівного ставлення [400, с.1391–1402]. Це передбачає скасування будь-яких обмежень за ознакою громадянства щодо зайнятості, оплати праці й інших умов праці та зайнятості. Тобто працівники-мігранти мають право на ту саму оплату праці й умови праці в державі-члені, де вони працюють, як ті, що застосовуються до власних громадян цієї держави-члена. Положення колективних чи індивідуальних трудових договорів, що суперечать цій забороні дискримінації за ознакою громадянства, є юридично недійсними [377].

Водночас, абсолютній забороні дискримінації за ознакою громадянства кореспондують певні правові гарантії громадян держав-членів, які приймають працівників інших держав на роботу. Згідно з роз'ясненнями Суду Європейського Союзу відповідні положення установчих договорів необхідно розуміти як такі, що закріплюють також гарантії місцевих працюючих проти негативних наслідків обмеження, які, ймовірно, можуть бути спричинені працевлаштуванням громадян інших держав-членів на умовах та з розміром оплати праці, що є менш вигідні, ніж умови, дотримання яких є обов'язковим згідно з національним законодавством країни працевлаштування. Таким чином, надане Судом тлумачення заклало основу для принципу, відповідно до якого працівники приймаючих держав-членів не повинні зазнавати ризику конкуренції з боку дешевої іноземної робочої сили [325].

На думку Суду, вільне переміщення працівників вимагає не лише забезпечення в кожній державі рівного доступу до зайнятості для громадян

інших держав-членів, але також надання гарантій для власних громадян з метою попередити несприятливі наслідки, що можуть бути спричинені працевлаштуванням іноземців [347].

Враховуючи наведене, вважаємо, що вільне переміщення працівників необхідно розглядати у двох аспектах, а саме як основну економічну свободу та основоположне/фундаментальне право. Такий подвійний статус дозволяє поєднати дію європейських ринкових принципів із соціально-зорієнтованими основами правового регулювання. Враховуючи це, свобода вільного переміщення працівників як загальний принцип права й одна з основ побудови цієї спільноти впливає не лише на формування правового регулювання відносин найманої праці, але також і на інші суспільні відносини. Завдяки такій засадничій ідеї надалі скеровують право у напрямі соціального розвитку. У такому трактуванні дія цього принципу є оберненою, адже, будучи сформованим для сфери зайнятості та працевлаштування, він розширив свій вплив на інші сфери компетенції Європейського Союзу. Наприклад, у справі Jean Noël Royer Суд Європейського Союзу ствердив, що свободи пересування осіб, заснування (ведення бізнесу) і надання послуг базуються на однакових принципах [346].

Це дає підстави окремим науковцям для висновку про поширення принципу свободи пересування осіб у межах Європейського Союзу на інші економічні свободи [170]. Однак, передбачена ст.45 Договору про функціонування Європейського Союзу свобода все ж дозволяє країнам-членам запроваджувати деякі обмеження щодо вільного переміщення іноземних працівників, особливо з підстав державної політики, громадської безпеки та охорони здоров'я. Іншими словами, право на вільний рух є основним й індивідуальним правом, яке водночас може бути обмежене державою-членом відповідно до положень первинних та вторинних актів. Створення сприятливого для мобільності працівників середовища є наслідком чималих зусиль Європейського Союзу. Найперше потрібно назвати реформу системи взаємного визнання і підтвердження професійної

кваліфікації, важливим елементом якої є автоматичне визнання низки професій у галузі охорони здоров'я та архітектури [317]. Крім цього, запровадження у 2016 році Європейської професійної карти значно спростило процедуру електронного визнання певних професій. Було здійснено також координацію схем соціального захисту й медичного страхування, покращено процедури набуття і збереження пенсійних прав [329].

У найближчому часі розпочне свою роботу Європейський орган з питань праці. Головною його метою має стати забезпечення кращого дотримання законодавства у сферах мобільності робочої сили по всьому Європейському Союзу та координації соціального захисту, включаючи свободу пересування працівників, відрядження працівників і високомобільні послуги. Орган повинен підтримувати держави-члени у просуванні можливостей для мобільності робочої сили або надання послуг та підбору персоналу в будь-якій країні, включаючи можливості транскордонного працевлаштування [375]. Важливо зауважити, що транскордонна мобільність працівників у Європейському Союзі забезпечується як у межах свободи пересування працівників, так і в межах свободи надання послуг. Зокрема, відповідно до Директиви 96/71/ЄС від 16 грудня 1996 р. про відрядження працівників у межах надання послуг роботодавці, які в межах транснаціонального надання послуг відправляють працівників на територію держави-члена, діють у межах свободи надання послуг [318]. Таким чином, переміщення працівників між державами-членами ЄС хоч і відбувається, однак стосунку до свободи пересування осіб не має.

Отже, норми права Європейського Союзу, які на перший погляд мають віддалене відношення до прав людини, вже є регуляторами відповідних суспільних відносин, зокрема тих, що пов'язані з реалізацією соціально-економічних прав. Їхня мета полягає в гарантуванні реалізації мобільності особи, яка надає послуги чи має намір заснувати бізнесову справу за

кордоном, тобто роботодавця, й у зв'язку з цим потребує мобільності від працівників.

Ухваливши Директиву 96/71/ЄС від 16 грудня 1996 р. про відрядження працівників у межах реалізації свободи надання послуг, Європейський Союз тим самим розмежував інтереси роботодавців та працівників. Першим було гарантовано максимальну мобільність їхніх працівників у разі направлення на роботу до іншої держави-члена Європейського Союзу в межах реалізації свободи надання послуг. Другим забезпечено захист їхніх трудових прав і можливість вільного вибору країни працевлаштування в межах Союзу [318].

Отже, важливо зазначити, що у разі конфлікту інтересів працівника та роботодавця норми Європейського Союзу первинно захищатимуть останнього. Наприклад, роботодавець відряджає працівника до держави-члена Європейського Союзу з більш високим рівнем захисту трудових прав порівняно з державою перебування роботодавця. Вочевидь, умови праці відрядженого будуть гіршими, ніж місцевих працівників. Однак, роботодавець не зобов'язаний дотримуватися приписів законодавства країни, до якої працівника відряджено, адже вимога урівняти заробітні плати відряджених і місцевих працівників буде вважатися обмеженням свободи надання послуг [326, с.151–182].

Тобто, приписи законодавства держави-члена, що обмежують трудову мобільність – вільний рух працівників, є перешкодою і для реалізації свободи надання послуг та не підлягають застосуванню. Та все ж на рівні Європейського Союзу вимагається дотримання мінімального рівня гарантій, які повинні бути надані всім працівникам. Це свого роду допустимі обмеження економічної свободи надання послуг роботодавця. Як бачимо, не весь рух працівників підпорядкований принципу вільного переміщення працівників.

Незважаючи на те, що положення ст. 45 ДФЄС стосуються як прав працівника-мігранта, так і транскордонної мобільності працівників, вона не має регулює питання відрядження працівників на роботу до іншої країни.

Судова практика є тому підтвердженням. Так, Суд ЄС неодноразово здійснював захист працівника як фактору виробництва, для досягнення ефективного функціонування внутрішнього ринку, а не лише як індивіда. Таким чином, захищав інтереси роботодавців скоріше у межах такої економічної свободи як надання послуг, що, серед іншого, може здійснюватися через відрядження працівників до інших держав-членів Європейського Союзу.

2.2. Правове регулювання обмеження соціально-економічних прав людини за національним правом держав-членів Європейського Союзу

У цьому підрозділі нашого дослідження ми ставимо за мету проаналізувати взаємозв'язок між реалізацією соціальних та трудових прав Європейського Союзу й тими обмеженнями зазначених прав законодавством внутрішнього ринку, які є необхідними задля досягнення і реалізації спільних політик Європейського Союзу. Надати системний огляд способів урегулювання тих конфліктів, які виникають під час такого обмеження, та запропонувати рекомендації щодо політики відповідних суб'єктів, включаючи Європейський Парламент.

У нашому дослідженні ми робимо акцент, з одного боку, на питаннях реалізації, взаємодії колективних трудових прав (стаття 12, 28 Хартії Європейського Союзу про основні права – надалі CFREU) [244], права на справедливі робочі умови (стаття 31 CFREU) і, з іншого, права на соціальне забезпечення та соціальну допомогу (стаття 34 CFREU) й рамок їх обмеження у законодавстві Внутрішнього ринку. Цей вибір ґрунтується на припущенні, що власне ці права у своїй сукупності складають центральні елементи соціальних державних угод держав-членів [390] і, справді, визначають трудове життя багатьох громадян держав-членів Європейського Союзу.

У даний час нові підходи в економічному управлінні досить актуальні, є своєрідним центром наукових та громадських дебатів з питань зайнятості й соціальних питань Європейського Союзу, зокрема, враховуючи вплив таких інструментів, як Спеціальні рекомендації для країн (CSR) та Меморандуми про взаєморозуміння (MoU) щодо життя в державах-членах [370]. Тим не менше, потенційна напруженість між жорстким законодавством внутрішнього ринку Європейського Союзу й трудовими і соціальними правами на національному та європейському рівнях залишається актуальною для формування майбутньої політики у сфері зайнятості й соціальних справ. Така напруженість стала символом передбачуваного неолібералізму Європейського Союзу, що може ускладнити пошук варіантів політичного формування зайнятості та соціальної політики.

Загалом соціально-економічна модель Європейського Союзу є змішаною: вона базується на ринковій економіці, але економічна інтеграція регіонального ринку здійснюється з метою покращення умов праці й життя всіх громадян [391, с.185–208]. Відповідно, економічна та соціальна інтеграція незмінно пов'язані. Це найбільш очевидно у взаємодії між встановленням настанов економічної політики і координацією зайнятості та іншими галузями соціальної політики. Однак, законодавство Внутрішнього ринку також пронизано соціальними цілями і, справді, цінностями.

Серед різних підходів до категоризації прав людини найбільше привабливості мали ті підходи, що базуються на історичному розвитку прав людини. Перші права людини, які з'явилися, слугували захисту свободи та власності від вторгнення держави [133]. Ці ліберальні права людини можна узагальнити як “право залишатися наодинці”, і сьогодні вони також включають захист даних та інші права на конфіденційність. Соціальні права людини включають право на гідне житло й захист від голоду, але вони також пронизують і змінюють ліберальні та демократичні права людини [134]. Наприклад, забезпечення громадського простору шляхом фінансування вільної преси і неупереджених мовних установ, викладання літературних

навичок у безкоштовних школах та проведення голосування в дні, коли ніхто не повинен працювати, є способами розвитку демократичних прав, як і захист ліберальних прав, таких як права на приватне життя, не зазнавати утиску в приватних сферах, таких як робоче місце та сім'я [390].

Як уже проаналізовано, Хартія Європейського Союзу відмовляється від штучних поділів між ліберальними, демократичними і соціальними правами. Таким чином, вона становить сучасний перелік прав людини та прагне, крім формального надання прав, також зробити правові обмеження ефективними для всіх [34, с.47–53].

Так як нас цікавить питання обмеження реалізації безпосередньо права на колективні переговори, укладення колективних договорів та колективні дії на підтримку процесу колективних переговорів, то їх слід розглядати як складові європейських трудових моделей [323]. Щодо цього права важливо визнати, що воно насправді розподіляється на різні категорії прав людини. З одного боку, свобода зібрань та об'єднань (стаття 12 CFREU) є ліберальним демократичним правом [399, с.4–5]. З іншого боку, коли це право включає створення профспілок, воно стає соціально–демократичним правом. Окрім того, стаття 28 CFREU, гарантуючи право на колективні переговори і промислові дії, робить це демократичне право більш ефективним. Право погрожувати та виконувати колективні виробничі заходи можуть бути використані задля досягнення колективних трудових договорів, що пропонують кращі умови працевлаштування, ніж працівники могли б досягти індивідуально. Колективні трудові угоди виправляють структурний дисбаланс ринків праці, який також називають хибністю ринків праці [415, с. 696–698], оскільки більшість робітників не мають альтернативи заробляти свої основні доходи на ринку праці, вони не зможуть утримати рівень своєї заробітної плати, яка спадає нижче певного рівня. Натомість вони розширяють його пропозицію, наприклад, взявши другу роботу або роботу понаднормово. Таким чином, на ринках праці механізм, за допомогою якого попит та пропозиція встановлюють ідеальну ціну, є непрацездатним,

доки працівники не торгуються як колектив. Відповідно, навіть ідеологи ринкової економіки підтримують систему колективних переговорів [348, с. 285–298]. Додаткові аргументи ґрунтуються на переконанні, що забезпечення гуманних умов праці шляхом самовизначення працівників має бути кращим перед захисним державним законодавством, наприклад, такі як встановлена законодавством мінімальна заробітна плата.

Що стосується самовизначення, то право на колективні переговори та промислові дії також гарантує процес: працівники мають право вести переговори з позицій суттєвої рівності, замість того, щоб стати пасивними одержувачами статутного захисту. Відповідно, право на колективні переговори порушується за своєю суттю, якщо сторони, що ведуть переговори про колективний договір, піддаються детальному контролю за процесом або якщо передбачено зміст вимог, які вони можуть висунути.

Усе це підкреслює той факт, що ліберально-демократичне право (гарантоване статтею 12 CFREU) та соціал-демократичне право (стаття 28 CFREU) функціонують лише у своїй взаємодії. Право на заснування профспілки мало би посереднє значення, якщо ця профспілка не змогла б ефективно діяти щодо робітників. Право торгуватися за колективними договорами, підкріплене надійними промисловими діями, знову є визначальним для таких ефективних дій [282].

Право на справедливі умови праці у ст. 31 чітко підкреслює надання робочого часу і щорічних відпусток, хоча його основний обсяг всеохоплюючий: справедливі умови праці мають поважати гідність людини [244]. Мається на увазі право на гідне трудове життя гарантує, що ті, хто не може жити за рахунок свого багатства, зберігають своє здоров'я й гідність, дозволяючи їм залишатися громадянами, хоча і зазнають перипетій трудового життя. Це вимагає не лише ефективних правил охорони праці, як пропонується в тексті цього положення, а й належної заробітної плати та робочого середовища, що дозволяє людям формувати власне судження, наскільки це можливо й зручно, і назвати лише два приклади. Гарантія

справедливих умов праці є метою більшості норм, які регулюють трудові відносини, незалежно від того, встановлені вони законодавством або колективними договорами. Як і право на колективні переговори та промислові дії, право на справедливі умови зайнятості в основному спрямоване на роботодавців як на іншу сторону ринку зайнятості [275, с.773–794].

Права на соціальне забезпечення та соціальну допомогу (ст. 34 CFREU) охоплюють дві різні сфери політики. Їх включення до однієї статті Хартії свідчить про те, що обидва вони слугують спільній меті. Ця мета полягає у забезпеченні надійного доходу для громадян, які не можуть забезпечити собі достатньо ресурсів. Ресурси, за допомогою яких громадяни можуть забезпечити собі достатньо засобів для утримання, можуть впливати як зі спадкового багатства, накопиченого майна, так і від праці. У постіндустріальних суспільствах жоден із цих ресурсів ніколи не є надійним, хоча доходи, що залежать від ринку, отримані від зайнятої чи самозайнятої праці, піддаються обмеженням та особливо серйозним ризикам [268, с.285–300]. Помноження ризиків у постмодерних суспільствах, а також широке розмаїття національних традицій захисту і включення громадян призводить до різких меж між соціальним забезпеченням та соціальною допомогою, з одного боку, і надання соціальних послуг та суспільних благ – з іншого [396]. За допомогою соціального забезпечення й соціальної допомоги держави Європейський Союз у співпраці з приватними суб'єктами забезпечує злагоджені та процвітаючі суспільства і соціальну інтеграцію всіх.

Соціальне забезпечення та соціальна допомога розрізняються застосовуваними методами і конкретними функціями, які вони виконують. Іншими словами, соціальне забезпечення має на меті захист від конкретних ризиків за допомогою конкретних внесків, тоді як соціальна допомога має на меті ширше забезпечити передумови для включення всіх у суспільство, спираючись на загальну базу оподаткування [330].

Класичні ризики, від яких працівники та самозайняті особи захищаються соціальним забезпеченням, включають хворобу, старість або відсутність можливостей працевлаштування; нещодавно визнані ризики включають вагітність, необхідність надавати допомогу дітям, людям похилого віку або інвалідам і потребу отримати освіту на різних етапах життя. Системи охорони здоров'я, пенсії та допомоги по безробіттю, допомоги по вагітності, допомоги по догляду й послуги, що забезпечують працевлаштування, освіту чи догляд, призначені для захисту від тих класичних ризиків. У багатьох державах-членах Європейського Союзу соціальне забезпечення здійснюється за принципом внесків, часто через установи соціального страхування, які не залежать від загального державного бюджету і покладаються на внески працівників та роботодавців. Страхування від нещасних випадків на робочому місці часто фінансується лише роботодавцями, оскільки це страхує їх від ризику відповідальності за делікт або контракт. Інші держави-члени ЄС забезпечують соціальне забезпечення незалежно від ринку зайнятості. Такі загальні системи можуть також фінансуватися за рахунок національних страхових виплат, які не захищені від поглинання загальним державним бюджетом [277, с.457–475].

На відміну від цього, соціальна допомога фінансується за рахунок загальної бази оподаткування у всіх державах-членах Європейського Союзу, хоча приватне фінансування (через благодійні організації або релігійні громади) може доповнювати соціальну допомогу, що фінансується державою. Податкове фінансування також може відіграти свою роль у забезпеченні соціального забезпечення. Воно може використовуватися для доповнення соціального страхування щодо конкретних цілей або для тимчасового поповнення хворих галузей соціального страхування [287]. Таким чином, існує сфера перекриття між соціальним забезпеченням та соціальною допомогою. Що, у свою чергу, має позитивний вплив на забезпечення соціальних прав та, як наслідок, виключає випадки обмеження

права на соціальне забезпечення і соціальної допомоги з підстав відсутності фінансових засобів.

Права на соціальне забезпечення та соціальну допомогу нерозривно пов'язані з ринковою економікою, хоча їх надання часто розглядається як завдання держав-членів Європейського Союзу. Особливо це стосується соціальної допомоги. На відміну від цього, соціальне забезпечення на основі страхування часто пропонується в рамках трудових відносин. Відповідно, у багатьох державах-членах Європейського Союзу установи соціального страхування створюються за допомогою колективних трудових договорів, укладених між керівництвом та працівниками.

Гарантування соціальних і трудових прав юридично обов'язковим чином є важливим кроком для Європейського Союзу, Союз пропонує реалізацію прогресивного потенціалу Внутрішнього ринку шляхом конституційного впровадження. У даний час практична роль CFREU залишається неоднозначною [403].

Суд уже посилався на ст. 28 CFREU, яка гарантує право на колективні переговори та колективні дії у своїй судовій практиці [294]. Він наголосив, що ст. 28 гарантується лише в межах закону Європейського Союзу, хоча він також пропонував використовувати його для виправдання обмежень економічних свобод [294]. Суд досі не зв'язував ст. 28 та ст. 12 Європейської комісії з питань свободи, які гарантують свободу об'єднання, одну до одної, хоча обидві вони є джерелом права колективних переговорів і погрози колективним промисловим діям.

Суд кілька разів посилався на ст. 31 CFREU, що гарантує справедливі умови праці, щоб підкріпити права на щорічну оплачувану відпустку [295]. Ст. 34 CFREU про права на соціальну допомогу і соціальне забезпечення позначена як простий принцип у Пояснювальній примітці [327] й, відповідно, класифікований у наукових працях. СЄС ще не покладався також на ст. 34 Європейської комісії з питань уряду [386]. На сьогодні ефекти посиленіх цінностей та цілей Європейського Союзу на тлумачення решти Договорів

однаково не зрозумілі. Залишається з'ясувати, чи гарантування соціальних і трудових прав та посилення соціальних цінностей і цілей Європейського Союзу призведе до переосмислення права Внутрішнього ринку.

Внутрішній ринок Європейського Союзу, спочатку відомий як Спільний ринок, був основою Європейського Союзу, його інтеграція відбувалася протягом тривалого часу. Хоча це ніколи не було самоціллю, але здійснювалося з метою наближення умов праці та рівня життя при одночасному їх поліпшенні (ст. 117 ЄЕС, ст. 151 ДФЄС). Ст. 26, параграф 2 Договору про функціонування Європейського Союзу визначає Внутрішній ринок як територію без меж, де товари, особи, послуги та капітал вільно циркулюють/рухаються, висвітлюючи центральне положення чотирьох економічних свобод для реалізації внутрішнього ринку [170]. Що стосується конкурентного законодавства Європейського Союзу, Протокол № 27 до Лісабонського договору пояснює, що національний ринок держав-членів Європейського Союзу, як визначено у ст. 3 (ДЄС) [70], включає систему, яка гарантує, що конкуренція не буде викривленою [384]. Це формулювання не залишає сумнівів у тому, що правила конкуренції Європейського Союзу мають життєво важливий характер для створення внутрішнього ринку.

Економічні свободи включають вільну торгівлю (вільний рух товарів і послуг), а також факторну мобільність (вільний рух осіб, що включає робітників та самозайнятих осіб, а також отримувачів послуг і капітал). Положеннями, що мають найвищий ступінь практичної значущості, є заборони на обмеження імпорту та експорту товарів (головним чином ст. 34-35 ДФЄС), вільного пересування робітників за кордон та повернення назад (ст. 45 наступних ДФЄС), встановлення самозайнятих фізичних осіб або компанії за кордоном (ст. 49 наступних ДФЄС) і надання або придбання послуги через кордон (ст. 56 наступних ДФЄС). Обмеження щодо вільного руху капіталу, включаючи акції компаній (ст. 49 та 54, 63 ДФЄС), були менш актуальними в останні роки [364, с.407–441].

Економічні свободи в основному були розроблені практикою Суду Європейського Союзу. У 1960-х роках Суд розробив принципи прямої дії та верховенства права Європейського Союзу в справах, засновані на вільному русі товарів, поширюючи їх на всі економічні свободи. Вони таким чином були перетворені у своєрідний набір “індивідуальних свобод для транснаціональних економічних суб'єктів” [390]. Будь-який транснаціональний суб'єкт (економічний чи ні) може покладатися на ці норми Договору, щоб кинути виклик національній політиці або політиці Європейського Союзу. Крім того, економічні свободи тлумачилися якомога ширше: вони не лише забороняють дискримінацію, але й вимагають необмеженого доступу на ринок для всіх, хто може продемонструвати транснаціональну діяльність [418, с.1–34]. Вони стали заборонаю обмежувати транскордонну торгівлю іноземними товарами та послугами і транскордонну торгівлю іноземних осіб, у тому числі іноземних компаній. Будь-яке національне правило держави-члена Європейського Союзу може бути оскаржене, якщо воно може негативно вплинути на внутрішньосоюзну торгівлю або зробити транскордонні послуги чи рух менш привабливими, ніж внутрішня національна економічна діяльність.

Такий виклик можуть спростувати держави-члени Європейського Союзу, які зобов'язані виправдати будь-які застосовні правила, що перешкоджають доступу на ринок. Дискримінаційні норми, які обмежують соціально-економічні права та свободи, можуть бути виправдані лише посиланням на чіткі норми Договору. Однак, недискримінаційні обмеження можна виправдати посиланням щодо будь-якої мети, підтриманої загальним інтересом, за умови, що національне правило держави-члена є пропорційним. Це також означає, що держави-члени компетентні захищати загальні цінності Європейського Союзу, включаючи соціальні й трудові права. Отже, допоки Європейський Союз цього не зробить шляхом законодавчого закріплення, державам-членам слід надати достатньо можливостей для того, щоб виконувати свою функцію – охоронця права [388, с. 25–63].

Суд Європейського Союзу ще більше розширив сферу економічних свобод, визнавши їх горизонтальний ефект, за винятком вільного руху товарів. В основному такий горизонтальний ефект впливає лише на асоціації та інші регуляторні органи, які також повинні уникати недискримінаційних обмежень. Оскільки держави можуть покладатися на широкий спектр імперативних мандатів для виправдання недискримінаційних обмежень, тим асоціаціям і регуляторам, пов'язаним економічними свободами, але не будучи державними утвореннями, було дозволено посилатися на такий же широкий діапазон обґрунтувань. Наприклад, у справі Босман Суд Європейського Союзу визнав, що спортивні асоціації можуть використовувати загальний інтерес щодо забезпечення можливості підготовки молодих гравців [296]. Подібне широке поле для обґрунтування обмежень має застосовуватися, наприклад, до партнерів за колективними договорами. Що стосується окремих суб'єктів, Суд Європейського Союзу дотепер лише визнавав горизонтальний ефект заборони дискримінації [297]. У цих випадках як держави, так і окремі суб'єкти можуть покладатися лише на положення Договору. Однак, якщо вони пов'язані економічними свободами, окремі суб'єкти повинні мати можливість посилатися на суспільну безпеку, охорону здоров'я та державну політику так само, як це можуть робити державні суб'єкти [417, с.443–471].

Гарантія вільного пересування людей вирізняє концепцію Європейського Союзу регіональної економічної інтеграції від інших подібних зусиль по всьому світу. Інші регіональні угоди, СОТ й угоди Європейського Союзу з іншими економічними блоками не включають факторну мобільність поряд із вільною торгівлею [381, с.267–289]. Як наслідок, вільний рух осіб передбачено лише як додаток до вільного пересування послуг. Надання особам незалежного права на вільне пересування створює нерозривний зв'язок між внутрішнім ринком і суспільством, або, як зазначає Суд Європейського Союзу, сприяє “економічному та соціальному взаємопроникненню” [404].

Гарантування вільного руху осіб незалежно від будь-якого роботодавця Європейського Союзу дозволяє своїм громадянам протистояти негативним наслідкам вільної торгівлі. Вільна торгівля слугує інтеграції товарних ринків, що знову призведе до переміщення виробничих майданчиків до тих місць, де є найкраща конкурентна перевага. Наприклад, суб'єкти господарювання, що виробляють товари та послуги, які потребують висококапіталізованої й технологічно розвиненої економіки, переїдуть до регіонів, де переважають такі умови. Економічні суб'єкти, що виробляють товари, які потребують сонячного клімату, переїдуть у такі регіони, а ті, хто потребує великої робочої сили, переїдуть туди, де спостерігається переповнення робочої сили [408, с.145–182]. Ця динаміка призведе до закриття галузей та секторів послуг у регіонах, що не пропонують ідеальних умов, і до розширення в інших регіонах. Гарантуючи вільний рух осіб, зокрема працівників, Європейський Союз дозволяє постраждалим від безробіття реагувати самостійно [340]. Той факт, що лише меншість населення використовує цю можливість, не зменшує її концептуальної актуальності.

Вільний рух осіб, робітників складається з двох елементів: гарантія пересування як така², та право на рівне ставлення до місця роботи та щодо соціальних переваг і податків у державі, куди переїжджають заробітчани. Хоча міграційні права часто є предметом обговорення питань вільного руху осіб, робітників, права на рівне ставлення є більш актуальними для захисту соціальних та трудових прав як найбільш вільних переїздів, так і тих, хто залишається у країні походження [301]. Адже без права на рівне ставлення трудові мігранти та особи, які працюють самостійно, часто повинні конкурувати за ціною.

З огляду на зазначені вище парадокси ринку праці, спіраль зниження рівня заробітної плати й інших соціальних умов могла б бути ймовірним наслідком вільного пересування, незахищеного рівним ставленням. Таким

²Полягає у праві покинути свою країну, в'їхати в іншу країну та залишитися там, щоб знайти роботу і зайнятися роботою, а також залишити цю іншу країну, щоб повернутися до своєї країни.

чином, право на доступ до ринків праці за умови однакового ставлення та його ефективності правозастосування є фундаментальним для підтримання соціально-економічної моделі Європейського Союзу, яка в центрі уваги ставить громадян і покращення умов їх праці та життя [285, с.1239–1253].

Тим не менш, однакові права на працю працівників не оцінюються однозначно. Магнетт стверджує, що принцип рівного режиму, застосований до ринку праці, залишає державу-члена Європейського Союзу без можливості позбавлятися зайвої праці [358, с.664–679]. У свою чергу, Куковець та Лечикевич зазначають, що вимога рівного ставлення до працівників, які вільно переміщуються, позбавляє працівників тих країн, що вступили до Європейського Союзу після 2004 року, переваг Внутрішнього ринку ЄС, тим самим обмежуючи їх трудові й економічні права³ [351, с.307–322]. Головний аргумент науковців полягає в тому, що без тиску на заробітну плату ринок праці на Заході не буде достатньо еластичним, щоб запропонувати цим працівникам будь-який реалістичний шанс переїзду.

Ці аргументи збігаються з підходами до макроекономіки, що базуються на пропозиції: успіх економіки залежить від найкращих умов для тих, хто постачає товари та послуги; і зниження ціни на працю є відповіддю на безробіття (ортодоксні підходи). Ці вчення суперечать дослідникам, які виявляють, що успіх економіки залежить від попиту, тобто здатності продавати товари та послуги: якщо ті, хто постачає товари та послуги, не можуть продавати, їх бізнес занепадає. З такого погляду, попит чи купівельна спроможність у будь-якій економіці є головним фактором її успіху (гетеродоксні підходи, пов'язані з вченнями сера Мейнарда Кейнса). Обидва

³ (Kukoves, 2014) припускає, що, з одного боку, виробники з колишніх капіталістичних держав позбавляються від нікчемної продукції, тоді як профспілки тих самих держав-членів переслідують лише мету заборонити робітникам з інших держав-членів доступ до західних «м'ясних корит», тоді як (Leczykiewicz, 2014) доходить до того, що вимагає дозволити державам-членам підривати робочі стандарти один одного, оскільки це «не єдина зброя в цій битві», і підкреслює переваги західних країн щодо доступу до технологій, капітал або ресурси. Як наслідок, науковиця вважає, що лише «права роботодавців на вільне пересування» перетворюються «у пільги для працівників». Хоча точне формулювання, здається, не помічає, що в ринковій економіці стандарти праці зазвичай встановлюються не державою, а ринками праці, можна з упевненістю припустити, що вона також вимагає, щоб працівники зі східних держав-членів були захищені в їхньому бажанні зниження заробітної плати, яка була колективно узгоджена на основі тривалих і важких трудових спорів у західних державах-членах.

підходи доходять різних висновків щодо взаємозв'язку вільної торгівлі, факторної мобільності та соціальних умов. Хоча предмет нашого дослідження не дозволяє більше наблизитися до повного висвітлення згаданих ідей, вважаємо за необхідне окреслити основні аргументи.

Економічна політика, орієнтована на пропозицію, базується на переконанні, що вільна торгівля не призведе до спаду спіралі соціальних умов, заснованої на теорії порівняльних переваг, створеній у 17–18 ст. Згідно з цією теорією, різний рівень заробітної плати та умови зайнятості в різних країнах базуються на різному рівні ефективності робочої сили: у висококапіталізованих економіках з добре освіченими працівниками продуктивність праці вища, ніж у країнах з меншим капіталом та менш кваліфікованими працівниками [337, с.61–81]. Більш висока заробітна плата в першій групі країн відображає цей вищий рівень ефективності. Тоді, як очікується, що вільна торгівля підштовхне виробництво товарів і послуг, що вимагає значної кількості некваліфікованої робочої сили, до менш розвинених економік, у той час, як складні товари та послуги потребують висококапіталізованих компаній і висококваліфікованих фахівців, робоча сила буде вироблятися у високорозвинених економіках. Теорія передбачає, що заробітна плата зменшиться, особливо за некваліфіковану робочу силу. Це не сприймається як проблема [331], оскільки для цього напряду досліджень важливі лише гіпотетичні довгострокові наслідки. Вони несприйнятливі до фальсифікацій шляхом емпірично доведених короткотермінових подій.

Гетеродоксний підхід, на якому базується економічна політика, керована попитом, наголошує на необхідності підтримувати попит на те, що виробляється. Оскільки збільшення заробітної плати є передумовою розвитку попиту, ці дослідники припускають, що вільна торгівля буде вигідною лише за певних умов. Не пропагуючи некритичний протекціонізм, гетеродоксна теорія ринку праці вимагає, щоб відкриття ринків торгівлі товарами та послугами супроводжувалося політикою, що підтримує високий рівень

заробітної плати і здорових умов праці, а також монетарною політикою для забезпечення належного розподілу доходів [387, с.241–260]. За цих припущень, засновувати Внутрішній ринок на зниженні заробітної плати та умовах праці шляхом неоднакового ставлення до робітників, що вільно переміщуються, є способом знищення економічного успіху і дискримінаційним обмеженням [416].

Таким чином, вимога рівного ставлення щодо вільного руху осіб, робітників не лише відповідає положенням Договору, але також допомагає запобігти обмеженню права на справедливу заробітну плату та сприятиме покращенню умов зайнятості. Якщо припустити, що працівники зазвичай переїжджають на кращі місця, право на рівне ставлення забезпечує їм вищий рівень заробітної плати й кращі умови працевлаштування [412, с.147–179]. Однак, рівне ставлення не створює запобіжних заходів проти впливу незадовільних умов зайнятості, якщо вони переважають у приймаючих країнах.

Правила конкуренції включають принципову заборону картелів (ст. 101 ДФЄС), зловживання домінуючим ринковим становищем (ст. 102 ДФЄС) та державну допомогу (ст. 107) [170]. Так як економічні свободи можуть покладатися лише на тих, хто займається транснаціональною діяльністю, то правила конкуренції застосовуються лише до дій, які впливають на конкуренцію на внутрішньому ринку. Крім того, заборона картелів і державна допомога додатково обмежуються явними відступами (ст. 101, 107, 108 ДФЄС). Ці відступи обмежуються конкретними аспектами: відповідно до ст. 101 підвищення ефективності, яке також приносить користь споживачам, може виправдовувати картелі.

Це ставить питання про те, наскільки економічні суб'єкти можуть покладатися на соціальні та трудові права у Європейському Союзі, щоб захиститися від звинувачень в участі у картелі або зловживань домінуючим становищем на ринку. Що стосується дій держав-членів, ст. 106 ДФЄС обмежує сферу застосування Договору до державних підприємств та

підприємств, яким доручається надання послуг загального інтересу [170]. Таким чином, він пропонує державам-членам обґрунтування невикористання законодавства про конкуренцію, якщо це загрожує руху послуги загального інтересу.

Знову ж таки, не зрозуміло, чи можуть держави-члени Європейського Союзу також вживати інших дій, які можна трактувати як такі, що суперечать правилам конкуренції з метою сприяння соціальним та трудовим правам. Хоча правила конкуренції явно стосуються лише приватних суб'єктів, Суд Європейського Союзу розширив їх сферу дії. Відповідно до тлумачення у практиці Суду Європейського Союзу, сфера застосування правил конкуренції й економічні свободи переплітаються, незважаючи на те, що економічні свободи спочатку були адресовані лише державам, вони також можуть пов'язувати приватні асоціації, і хоча правила конкуренції спочатку були адресовані лише приватним суб'єктам (підприємствам та їх асоціаціям), вони також зобов'язують держав-членів Європейського Союзу [417, с.443–471]. Режим обґрунтування економічних свобод адаптований до обґрунтувань, типових для демократичних законодавців, і включений до правил конкуренції, зокрема ст. 101, традиційно трактується як пріоритет ефективності ринку. Якби ці режими обґрунтування залишилися такими, якими вони були спочатку, потрібно було б дотримуватися суворого розподілу між законодавством про конкуренцію та вільним пересуванням: закон про конкуренцію пов'язує суб'єктів ринку, а правила вільного пересування зобов'язують лише державних суб'єктів. Якщо ефективність використання як економічних свобод, так і правил конкуренції має бути посилена шляхом застосування перших до приватних економічних та соціальних суб'єктів, а других – до держав, тоді режим обґрунтування також повинен змінитися. Це повинно дозволити суб'єктам ринку й суспільства покладатися на так зване “обґрунтування державної політики” як для обмеження економічних свобод, так і для укладення угод чи інших дій, які можуть вплинути на ліберальні поняття конкуренції [401, с.643–664].

Починаючи з 2000 р. і все частіше з 2007 р., після так званого “квартету Лаваль” [405], академічна критика зосереджувалася на напруженості між соціальними та трудовими правами, з одного боку, й економічними свободами та правилами конкуренції – з іншого. Як уже нами згадувалося раніше у дослідженні, держави-члени Європейського Союзу є охоронцями соціальних і трудових прав за відсутності відповідного законодавства Європейського Союзу. Відповідно, часто виникає напруга між соціальними та трудовими правами й законодавством Внутрішнього ринку, як і напруга між національною політикою та законодавством Європейського Союзу [389, с.17–46]. Це змусило багатьох авторів вимагати, щоб держави-члени мали більше можливостей для захисту соціальних і трудових прав шляхом обмеження економічних свобод. Такі вимоги висуваються від різних концептуальних науковців. Для прикладу, Маджоне стверджує, що Європейський Союз повинен утримуватися від будь-якої перерозподільчої соціальної політики та, натомість, зосередитися на просуванні вільних ринків на основі переконання, що соціальна політика може бути такою, що підтримується державами-членами Європейського Союзу всупереч регуляторній конкуренції. Тоді як Еверсон і Йоргес підтримують ідею національної автономії у соціальній політиці через відмову від прямого впливу економічних свобод та пов'язаної з ними регуляторної конкуренції [332, с.238–252].

Ця обмежена перспектива створює сприятливе підґрунтя для критики, зокрема за такими напрямками. З одного боку, “зворотний ордолібералізм” повинен бути відкинутий через передачу соціальної політики державам-членам Європейського Союзу та через неможливість національних ринків опиратися ринку Європейського Союзу. Зокрема, держави-члени, чії економіки не орієнтовані на експорт, рідко накопичують достатньо коштів для підтримки перерозподільчої соціальної політики, достатньо щедрої, щоб протидіяти впливу ринкової інтеграції [390].

З іншого боку, ця обмежена концепція нехтує потенціалом регулювання на рівні Європейського Союзу, а також негативним впливом на його законодавця внаслідок обмежувальної судової практики щодо економічних свобод та законодавства про конкуренцію.

Тобто, очевидно, що конституційно обумовлений внутрішній ринок вимагає нових стандартів. З одного боку, вони повинні відповідати ієрархії, встановленій Хартією серед прав, які вона гарантує. З іншого боку, потрібен метод, щоб узгодити права і свободи, які є рівнозначними, у випадках, коли вони стикаються один з одним. Конституційно обумовлений внутрішній ринок пропонує нові погляди на обмеження колективних переговорів та колективних виробничих дій, посиляючись на економічні свободи й законодавство Європейського Союзу про конкуренцію, а також на сприяння вільному переміщенню працівників і самозайнятих осіб за умови рівності [265, с.572–590].

Отже, сприйняття внутрішнього ринку та соціальних і трудових прав, здається, свідчить про глухий кут між принципово протиставленими правопорядками. У той час, як законодавство про внутрішній ринок сприяє низхідній спіралі умов праці, дозволяючи підприємствам конкурувати на основі вибору регіонів з низькою заробітною платою, а також рівні права всіх працівників на соціальне забезпечення та соціальну допомогу. Вони також вимагають поваги й заохочення свободи об'єднання працівників у профспілки, колективних переговорів, колективних договорів та колективних виробничих дій [276, с.199–237].

Пропоную в даному підрозділі дисертаційного дослідження також приділити увагу питанню конституційно обумовленого внутрішнього ринку як нормативної основи для діяльності інституцій Європейського Союзу [335]. Розглянемо ідеї щодо того, як законодавство Європейського Союзу про внутрішній ринок (включаючи законодавство про конкуренцію) має тлумачитися, щоб відповідати Хартії та ієрархії європейських цінностей і прав, що в ній виражені. Хоча детальний аналіз розглядатиме лише соціальні

та трудові права, вибрані для цього дослідження, загальна структура також буде корисною для оцінки впливу законодавства про внутрішній ринок на інші соціальні й трудові права. Також, буде розвинуто концепцію конституційно обумовленого внутрішнього ринку, досліджено концепцію вирішення конфлікту прав при здійсненні їх обмеження, передбаченого Хартією, зокрема буде розглянуто питання про те, як ця нова нормативна база змінює співвідношення між соціальними та трудовими правами і законодавством Європейського Союзу про внутрішній ринок.

Першочергово варто зазначити, що застосування конституційних аргументів до внутрішнього ринку Європейського Союзу не є принципово новим. Проте деякі з традиційних підходів – “конституціоналізм – ринок” виходять із припущення, що вся ринкова діяльність має бути захищена сама по собі. Відповідно до цього традиційного погляду, ринки засновані на безумовній свободі торгівлі та конкуренції. З цього погляду, соціальні й трудові права можна сприймати лише як виклик, і їх необхідно максимально обмежувати [271].

Модель конституційно обумовленого ринку, навпаки, припускає, що ринки не обов’язково повинні бути таким собі раєм для неприборканої антисоціальної поведінки. Такі ринки ризикують поставити під загрозу суспільство, яке знову ж таки, є основою ринків. Ця модель спирається на ідею про те, що ринки є соціально закріпленими. Ринки забезпечують сприятливий ґрунт для певного набору мотивів, які розвиваються навколо конкурентоспроможності та власних інтересів. Для виживання суспільства необхідні й інші мотиви дій, такі як співпраця та довіра, звідси ідея, що ринки повинні залишатися вбудованими в суспільство, якщо ця динаміка не зруйнує суспільство, яке водночас є основою для ринків. Ринки не тільки пов’язані із суспільством, вони також є сферами взаємодії людей. Європейська інтеграція з самого початку була заснована на сподіванні, що співпраця на ринках поступово зближуватиме народи Європи, а також спонукатиме співпрацювати в інших сферах [350, с.1–26]. Щоб ця концепція

залишалася стійкою, ринки повинні бути вбудовані в рамки, які забезпечують постійну взаємодію стійким способом. І це можливо досягнути лише з дотриманням прав людини. Європейський Союз давно визнав це, і юридично обов'язкова Хартія основоположних прав у Європейському Союзі є однією з інкорпорацій цього визнання [321, с.341–366].

Сама Хартія підтримує абсолютний пріоритет людської гідності у своїй ст. 1. Це вимагає, щоб захист прав людини мав пріоритет над простою економічною політикою. Проте в рамках науки Європейського Союзу відстоюється думка, що право внутрішнього ринку знаходиться на тому ж рівні, що й право прав людини [359, с.64–79]. Прецедентне право Суду Європейського Союзу, як ми з'ясуємо далі, іноді підтримує пріоритет законодавства про внутрішній ринок над правами людини при здійсненні їх обмеження.

Ми вважаємо, що головна мета прав людини — створити фундаментальне підґрунтя для будь-якого правового порядку, який має пріоритет над іншими законами. Однак, враховуючи тверді переконання, що стоять за конституційним виміром самого внутрішнього ринку, він також визначає зміст поваги, захисту і сприяння соціальним та трудовим правам ЄС, якщо вони мають рівний статус із законодавством про внутрішній ринок [417, с.443–471]. Обидві позиції вимагають принципово нового погляду на співіснування між соціально-економічними правами та правами, що впливають із внутрішнього ринку, а також зміни прецедентного права Суду Європейського Союзу з багатьох питань, висвітлених у підрозділах другого розділу даного дисертаційного дослідження.

Стосовно взаємозв'язку соціально-економічних прав із законодавством про внутрішній ринок розуміється, що соціальні й трудові права, а також інші права людини вимагають пасивної поваги, тобто, невтручання з боку Європейського Союзу та її держав-членів, а також активного захисту (наприклад, на ринках й інших горизонтальних ситуаціях) та сприяння

(наприклад, через конституційне законодавство держав-членів й інші заходи).

Досліджуючи права, що лежать в основі законодавства про внутрішній ринок, слід акцентувати увагу на тому, що поряд із соціальними та трудовими правами, Хартія також гарантує права для суб'єктів економічних відносин, включаючи власників підприємств, які є роботодавцями. Ці права також розкидані по всій Хартії. Наприклад, право роботодавців на власність (ст. 17 Хартії) можна тлумачити як обмежене певними формами промислових дій, національним збором податків і вимогами, що випливають із законодавства про охорону здоров'я та безпеки: все це є правилами, які впливають на безперешкодне використання свого майна [64].

Зокрема, ст. 15 Хартії гарантує права, що лежать в основі економічних свобод Договору про функціонування Європейського Союзу: право займатися роботою, займатися вільно обраною і прийнятою професією; право кожного громадянина Союзу на пошуки роботи та надання послуг у будь-якій державі-члені Європейського Союзу. Це означає, що вільний рух осіб, працівників, свобода заснування й свобода надання послуг також визначені як основні права [284, с.70–83]. На відміну від економічних свобод, ці основні права згідно зі ст. 15 зазнають обмежень щодо кола осіб, це значить, що лише громадяни Європейського Союзу можуть їх реалізовувати, тоді як економічні свободи можуть бути реалізовані й юридичними особами (наприклад, компаніями). Таким чином, Хартія посилює права на вільне пересування фізичних осіб, оскільки лише вони підкріплені гарантією основних прав, але не економічні свободи корпорацій [394].

Усе це вказує на те, що, коли ми говоримо про напруженість між соціальними та трудовими правами і законодавством про внутрішній ринок, ми маємо на увазі не лише права Хартії, а ще й права, передбачені Договором. Ми також наголошуємо на напруженості між різними правами Хартії. Залишається актуальним питання про те, чи існує ієрархія між економічними свободами, гарантованими Договорами, та соціальними й

трудовими правами, гарантованими Хартією. Це також трансформується в питання про те, чи існує еквівалентна ієрархія або будь-який інший механізм вирішення конфліктів у Хартії. Це питання, до якого ми звернемося далі у нашому дисертаційному дослідженні.

Сама Хартія, здається, передбачає складну матрицю стосовно різних статей. З одного боку, існує відмінність між правами та принципами. З іншого боку, Хартія містить два різних правила для узгодження суперечливих прав: відповідно до статті 52 (1) усі права можуть бути обмежені, якщо це необхідно для захисту прав і свобод інших осіб [354]. З іншого боку, певні права за своєю суттю обмежені тим, що вони гарантуються лише, наприклад, відповідно до законодавства Європейського Союзу [342, с.1703–1724].

Отже, досліджуючи питання прав та принципів, слід звернути увагу на те, що ст. 52 (5) Хартії кодифікує різницю між правами і принципами та обмежує міру, до якої принципи є “юридично визнаними”, тобто мають юридичну силу в судах. Тут зазначається, що принципи “можуть бути реалізовані” законодавством або актами виконавчої влади. Хоча це може свідчити про відсутність обов’язку впроваджувати принципи [399, с.4–5]. Ст. 51 (1) уточнює, що під час імплементації законодавства Європейського Союзу інституції Європейського Союзу, а також його держави-члени повинні дотримуватися принципів та сприяти їх застосуванню. Відповідно, їх не можна просто ігнорувати. Навіть якщо принципи не є юридично пізнаними, оскільки юридичні вимоги не можуть на них ґрунтуватися, вони все одно можуть мати значення для тлумачення права Договору Європейського Союзу, а також вторинного права Європейського Союзу. Суд Європейського Союзу є однією з інституцій, яка повинна дотримуватися та заохочувати принципи [355].

Для предмету нашого дослідження – питання про те, чи можуть соціальні й трудові права обмежувати право внутрішнього ринку – має значення різниця між правами та принципами. Права можуть бути обмежені

лише в тому випадку, якщо це передбачено законом, а обмеження є пропорційними і мають поважати зміст прав. Принципи, оскільки вони потребують реалізації, виходять за межі концепції обмеження. Немає також явного захисту їх змісту.

Хартія не роз'яснює, які з її положень містять права, а які – принципи. Оскільки роз'яснення мають юридичну цінність, сама редакція Хартії не виглядає вирішальною та вичерпною. У поясненнях статті 25, 26 і 37 відносять до принципів, хоча заголовки перших двох статей містять термін “право”. У поясненнях також зазначено, що статті можуть містити права та принципи поряд одна з одною, і згадується стаття 34 як приклад [244].

Пропоную для більш зрозумілого сприйняття положень Хартії щодо соціально-економічних прав та їх обмеження враховувати: якщо це право, то стаття має визначати його зміст; якщо це принцип, то це має бути вимога покращити ситуацію для досягнення певної мети.

Отже, ст. 12, 28, 31 і 34 Хартії – це права чи принципи? Право на колективні переговори, підкріплене достовірними передумовами для промислових дій, одночасно ґрунтується на ст. 12 та 28 Хартії, що ускладнює його класифікацію. Ст. 12, безсумнівно, є правом і вкорінена у статті 11 Європейської конвенції з прав людини. Ст. 28 Хартії сформульована як право в її заголовку. Зміст також включає фактичні дії, такі як переговори та вжиття колективних дій, які можуть бути гарантовані як права. Укладення колективних договорів також може вимагати законодавчої бази з додаванням принципового рівня.

Ст. 31 використовує мову прав, але здається змішаним положенням: гарантія справедливих і справедливих умов праці має бути реалізована положеннями трудового законодавства. У Хартії зазначено одне з них – право на щорічну відпустку, але не конкретизує його зміст. Відповідно, це також змішане положення [244].

Ст. 34, що стосується соціального забезпечення та соціальної допомоги, є лише принципом, оскільки не гарантується конкретний рівень

соціального забезпечення та соціальної допомоги. Положення кваліфікує право працівників на рівне ставлення (ст. 15 і 21 Хартії). Крім того, мінімальний стандарт соціального захисту може бути отриманий з гарантії людської гідності в поєднанні з цим положенням. Пояснення кваліфікують ст. 34 як положення, що містять права та принципи [38, с.119–130]. Це вказує на те, що Європейський Союз використовує концепцію соціальної держави, заснованої на правах, замість того, щоб держава надала пільги, які можна скасувати в будь-який час.

Що стосується конфліктів між правами, то сама Хартія вказує на дворівневе рішення. По-перше, ст. 52 стверджує, що права можуть бути обмежені, якщо це пропорційно і виправдано необхідністю захисту прав і свобод Хартії. Це свідчить про те, що всі права за Хартією пов'язані між собою, і що жодному з них не надається принциповий пріоритет. Це й становить загальне правило [366, с.341–362].

Далі деякі права за Хартією концептуалізуються з притаманними обмеженнями. Наприклад, свобода ведення бізнесу (ст. 16) і право на соціальне забезпечення та соціальну допомогу (ст. 34) гарантуються лише “відповідно до законодавства Союзу та національного законодавства та практики”, а право власності “може бути врегульованим законом, оскільки це необхідно для загальних інтересів” [398, с.691–707]. Додаючи ці невід'ємні обмеження до тексту статей, Хартія вказує, що ці права підлягають більшому обмеженню, ніж інші. Таким чином, існує більше варіантів обмеження цих прав не тільки на користь інших прав Хартії, а й на користь збереження національного законодавства та практики або загальних інтересів.

Що стосується соціально-трудових прав і прав бізнесу, які є предметом цього дослідження, це дозволяє зробити перший проміжний висновок. Право на ведення бізнесу (ст. 16 Хартії) гарантується лише з притаманним обмеженням, тоді як право шукати роботу, працювати, засновувати та надавати послуги індивідуально (ст. 15 Хартії) визнається без цього притаманного обмеження. Таким чином, економічні свободи, що

реалізуються у формі корпоративного бізнесу, а не індивідуально, підлягають більшим обмеженням, ніж економічні свободи, якими користується фізична особа. Крім того, право на справедливі умови праці (ст. 31 Хартії) є необмеженим. Право на колективні переговори та виробничі дії гарантується суперечливими способами. У той час, як ст. 28 Хартії стверджує, що право на колективні переговори та колективні трудові дії гарантується лише відповідно до законодавства Союзу, ст. 12 Хартії гарантує свободу асоціації беззастережно [413, с.57–94].

У світлі прецедентного права ЄСПЛ і відповідно до ст. 52 Хартії ст. 12 слід читати так, щоб вона також втілювала права на колективні переговори та колективні трудові дії. Відповідно, практика Суду Європейського Союзу, яка обмежує права на колективні переговори й виробничі дії на користь права роботодавців вести свою діяльність через кордони, не відповідає складній системі Хартії узгодження прав один з одним. Це перша ознака того, що рішення, знайдене в «квартеті Лавал», дійсно, більше неможливе після того, як Хартія набула юридично обов’язкової сили [289].

Хартія також гарантує низку рівноцінних прав, таких як індивідуальне право шукати роботу за кордоном або надавати послуги окремо через кордон (обидва у ст. 15). Окрім того, кваліфікація колективних переговорів і виробничих позовів як підрозділу прав у ст. 12 ще не є загальновизнаною. Наприклад, Суд Європейського Союзу посиляється лише на ст. 28 Хартії.

Відповідно, існує потреба розглянути питання, як слід вирішувати конфлікти між рівноцінними правами. Вирішення таких конфліктів є “хлібом з маслом” для конституційних судів у всьому світі, й, відповідно, долучає юристів-конституціоналістів [373, с.769–798]. Таким чином, існує низка принципів, на які можуть спиратися конституційні суди, щоб пом’якшити такі конфлікти [175, с.121–127].

Відправною точкою має бути те, що гарантовані конституційні права мають рівний статус. Таким чином, навіть якщо вони конфліктують, необхідно знайти рішення, яке якомога менше обмежує кожну з них. Це

свідчить про те, що права можуть бути гарантовані, захищені та заохочені в різному ступені. Пропозиція професора Роберта Алекси [265, с.572–590] розглядати права як “принципи оптимізації” відображає ідею, яка була кодифікована в Хартії. Це свідчить про те, що суди та політики несуть позитивний обов’язок оптимізувати права, наскільки це можливо. Доктрина “*praktische Konkordanz*” (*переклад авт.* – практичного узгодження) передбачає той самий принцип і, по суті, означає, що якщо права рівної цінності суперечать, обидва права мають бути реалізовані настільки, що загалом жодне не обмежується більше, ніж необхідно, щоб дозволити максимально використати компенсаційне право. Ст. 52 Хартії доповнює цей принцип взаємної максимізації гарантією того, що жодне право не буде позбавлено своєї сутності [244]. Це доповнення захищає від особливої небезпеки повного судового розгляду прав людини, що є особливо гострою щодо права на колективні переговори, колективні договори та колективні виробничі дії: воно вимагає, щоб соціальні суб’єкти надали нормативний простір для балансування своїх конкуруючих інтересів. Суть права на колективні переговори і колективні трудові дії полягає в тому, щоб забезпечити працівникам ефективну процедуру вільного узгодження умов праці [264]. Як обговорювалося раніше, ця мета не буде реалізована, якщо кожна вимога, висунута в ході колективних переговорів, піддається перевірці на повну пропорційність, або якщо профспілки та асоціації роботодавців не мають свободи вирішувати, коли здійснювати колективні трудові дії. Їм необхідно надати відповідну свободу розсуду щодо вимог, які вони хочуть виконувати, та умов, за яких вони здійснюють колективні промислові дії.

Правильно застосований принцип пропорційності сприяв би досягненню цього балансу. Як зазначено у статті 52 Хартії, пропорційність є вимогою законного обмеження будь-якого права людини, гарантованого в ній [244]. Для досягнення цієї мети має відповідати конкретне обмеження. Навіть якщо воно підходить, то не повинно виходити за межі того, що необхідно для досягнення цієї мети – перевагу слід віддавати будь-якій менш

обмежувальній альтернативі. Обмеження також буде непропорційним, якщо загалом це конкретне обмеження є неспіврозмірним. Справа в тому, що таке обмеження позбавляє сутності права людини. Крім того, дуже серйозне обмеження права людини на користь незначної мети, наприклад, зручності для осіб, які працюють в управлінні, не задовольнить кінцевої мети.

При збалансуванні двох прав однакової цінності пропорційність має застосовуватися в обох напрямках. Прикладом є обмеження права на ведення бізнесу на користь права на приватність законодавством, що захищає працівників. Таке законодавство часто вимагає від роботодавців не зберігати дані довше, ніж тривають трудові відносини. Таким чином, роботодавці не зможуть покладатися на минулу інформацію при повторному найму когось або у своїх відносинах з бізнесом, де тепер працює колишній працівник. Урівноважуючи ці два права, суди повинні запитати, чи є обмеження прав роботодавців необхідним для досягнення мети приватності працівників. І навпаки, вони також повинні запитати, чи дійсно є необхідним обмеження конфіденційності співробітників для досягнення мети свободи бізнесу. В основному це вимагає, щоб такий тест пропорційності мав застосовуватися в обох напрямках, тоді як на сьогоднішній день Суд Європейського Союзу використовує лише один напрямок.

Вважаємо за необхідне зробити проміжний висновок щодо конституційно обумовленого внутрішнього ринку. Принцип такого ринку дозволяє повторно оцінити прецедентне право Суду Європейського Союзу, який тлумачить право внутрішнього ринку таким чином, що воно суперечить соціальним і трудовим правам.

Якщо законодавство внутрішнього ринку й соціально-економічні права виявляються суперечливими в конкретних ситуаціях, то принципову перевагу мають позиції, засновані на правах людини, над тими, які не засновані. Це не надає соціально-економічним правам абсолютного пріоритету, оскільки Хартія також гарантує деякі права для бізнесу, такі як право власності та право ведення бізнесу, поряд з правами на вільний рух.

Хартія надає рекомендації у випадках конфлікту. Примітно, що право вести підприємницьку діяльність гарантується лише відповідно до законодавства Союзу, тобто Хартія визначає, що воно не знаходиться на вищому рівні, ніж право Договору [328] [292, с.1–16]. Це також стосується ст. 28 Хартії. Проте, гарантію свободи об'єднання згідно зі ст. 12 Хартії слід тлумачити згідно з відповідним правом у Європейській конвенції з прав людини, ст. 11. Це право було інтерпретовано як право на ведення колективних переговорів, укладення колективних договорів та право на колективні промислові акції [319, с.97–120]. Ст. 12 Хартії слід тлумачити як таку, що гарантує свободу асоціації як вільне право, а не лише відповідно до законодавства Союзу. Як зазначено раніше, свобода об'єднання включає колективні трудові права. Відповідно, первинне законодавство Європейського Союзу ставить колективні трудові права на більш високий рівень, ніж договірне право, включаючи право внутрішнього ринку. Аналогічно, права на справедливі умови праці не обмежуються законодавством Європейського Союзу (ст. 31 Хартії), тоді як ст. 34 Хартії гарантує права на соціальне забезпечення та соціальну допомогу відповідно до правил, встановлених законодавством Союзу. Якщо права, гарантовані ст. 12 і 31 Хартії, будуть суперечити праву на підприємницьку діяльність чи праву власності, то суд вимагатиме, щоб останні права поступилися першим, якщо взаємна максимізація буде неможливою. З погляду прав людини, лише економічні інтереси ніколи не можуть переважати над правами людини.

Багато вчених не погоджуються з твердженням, що колективні трудові права або будь-які інші права людини можуть становити фундаментальні цінності Європейського Союзу, які в принципі є вищими, ніж інші норми Договору. Навіть з погляду цієї скептичної позиції щодо прав людини прецеденти Суду Європейського Союзу мали б змінитися [320, с.369–389]. Поки що Суд Європейського Союзу не розташовує законодавство про внутрішній ринок і соціально-економічні права на одному рівні. Замість цього він надає пріоритет праву внутрішнього ринку. Таке визначення

пріоритетів є наслідком одностороннього застосування принципу пропорційності: Суд вимагає лише обґрунтування обмеження законодавства про внутрішній ринок посиланням на пропорційність. Він ніколи не ставить під сумнів законність обмеження прав людини, включаючи соціально-економічні права, з метою максимального використання законодавства про внутрішній ринок. Це треба було б змінити. Суд повинен розглянути, чи є обмеження, які він накладає на права людини в ім'я захисту економічної свободи, пропорційними. Обмеження прав людини на користь економічної свободи може бути прийнято лише за наявності не менш нав'язливого способу захисту цієї економічної свободи.

Тільки обґрунтована думка, яка охоплює права людини як принципи першого порядку, дозволяє приймати рішення у випадках, коли захист прав людини та економічні свободи суперечать. У цьому випадку економічні свободи мали б поступитися правам людини, якщо мета прав людини підривається захистом економічних свобод.

Зараз ми наведемо приклади адекватної реакції на конфлікти між соціально-економічними правами і правами, що лежать в основі законодавства про внутрішній ринок. Кожен із трьох блоків спочатку розглядатиме альтернативу традиційним міркуванням Суду Європейського Союзу, а потім – аргументи для виправдання регуляторної діяльності на рівні Європейського Союзу, національному та регіональному.

Отже, перший блок – колективні трудові права й економічні свободи. Згідно з нинішньою прецедентною практикою Суду Європейського Союзу, права працівників на ведення колективних переговорів, підкріплені загрозою ефективних колективних виробничих дій, обмежені на користь свободи надання послуг через кордон, а також на користь переміщення компанії через кордон (свобода заснування). Суд Європейського Союзу вирішує будь-яку напруженість на користь економічних свобод. Він стверджує, що економічні свободи обмежуються ефективними колективними виробничими діями та колективними договорами з транскордонним ефектом [298]. Приклади

включають колективні позови на користь рівного ставлення до відряджених працівників і колективні дії, спрямовані на збереження дії колективного договору після перенесення реєстрації бізнесу в іншу державу-члена Європейського Союзу. Суд стверджує, що такі обмеження можуть бути виправдані лише на основі загальних інтересів у захисті робочих місць (але не умов праці) або загальних інтересів у забезпеченні розумного соціального захисту працівників, особливо в будівельній галузі. Для цього виправдання колективні виробничі дії та вимоги, висунуті в цьому контексті, а також колективні угоди мають бути прозорими. У випадку з Лавалем [405] це означало, що межа того, чого профспілка хоче досягти, має бути розкрита перед початком будь-яких переговорів. Суд не обговорює, чи є обмеження прав працівників пропорційним до переслідуваної мети [289].

Відповідно до принципів конституційно обумовленого ринку така аргументація є неспроможною. Обговорюючи, як це міркування має змінитися, ми спершу доводимо аргумент, що права людини слід розглядати як такі, що мають вищий порядок, ніж економічні свободи, а потім представимо як допоміжну лінію аргументації, як справи мали бути вирішені, якби економічні свободи та права людини мали однакову цінність.

Отже, якщо права людини становлять вищий порядок, ніж економічні свободи. Припущення, що права Хартії Європейського Союзу мають пріоритет над законодавством про внутрішній ринок, не означає, що в цих випадках немає конфлікту, оскільки сама Хартія гарантує соціальні та трудові права поряд з правами для бізнесу. Однак, як було зазначено вище, обмеження індивідуальних прав за Хартією відрізняються та призводять до більш суворого захисту колективних трудових прав, ніж прав бізнесу [283, с.19–44].

Підсумовуємо: права на свободу асоціації (ст. 12 Хартії) і на колективні переговори та колективні трудові дії (ст. 28 Хартії) нерозривно пов'язані. Це особливо добре підтверджено прецедентним правом ЄСПЛ щодо ст. 11 Європейської конвенції з прав людини, яка роз'яснює, що гарантія свободи

об'єднання профспілок включає конституційний захист колективних переговорів і колективних трудових дій. Для того щоб підтримувати відповідність Європейської конвенції з прав людини та Хартії Європейського Союзу, більш сильне право є вирішальним. Ст. 12 Хартії Європейського Союзу гарантується без конкретних обмежень як ліберальне право, і, зокрема, гарантується не лише в рамках законодавства Європейського Союзу, як ст. 28 Хартії. Відповідно, ст. 12 Хартії Європейського Союзу є вирішальною. Тим не менше, відповідно до статті 52 (1) Хартії, права на колективні переговори та промислові дії можуть бути обмежені з метою захисту загальних інтересів, а також конкуруючих прав. Однак будь-яке таке обмеження не повинно позбавляти права на колективні переговори і колективні виробничі дії їхньої сутності.

Економічні свободи корпорацій можуть підкріплюватися ст. 16 Хартії й, таким чином, гарантуються лише відповідно до законодавства Союзу. Оскільки права, закріплені у Хартії, є частиною законодавства Союзу, права, передбачені ст. 16 Хартії, гарантуються лише відповідно до прав у ст. 12 Хартії. Відповідно, бізнес Європейського Союзу повинен розраховувати на те, що він буде підданий промисловим діям і зобов'язаний колективними договорами. Прецедентне право повинно було б змінитися, оскільки Суду доведеться виходити з того, що страйк та пов'язані з ним дії не є чимось незвичайним. Відповідно, така діяльність сама по собі не призведе до обмеження економічних свобод – так само, як існування національного законодавства про захист зайнятості не можна вважати обмеженням економічних свобод. Якщо шведський підприємець, який хоче вести бізнес у Швеції, не будучи зв'язаним із колективним трудовим договором з певною профспілкою, повинен очікувати, що буде підданий колективним виробничим позовам. Латвійський підприємець, який не хоче вести бізнес у Швеції, не будучи зв'язаним колективним трудовим договором, також мав би очікувати колективних дій [279]. Конкретної шкоди немає.

Існує обмежений набір обставин, за яких промислові дії або колективні переговори можуть розглядатися як обмеження економічних свобод. По-перше, якщо фізична особа веде підприємницьку діяльність (замість компанії), вона захищається гарантією вільного руху фізичних осіб або торгівлі через кордон (ст. 15 Хартії) [244]. Колективні промислові дії, спрямовані на запобігання вільному переміщенню як такому, а не лише вплив на умови, за яких воно відбувається, можна кваліфікувати як обмеження економічних свобод без порушення Хартії. Таке обмеження ще може бути виправданим [270]. Проте будь-яке обмеження колективних виробничих дій є невиправданим, якщо воно зачіпає сутність конституційних прав на свободу асоціацій, колективних переговорів та виробничих дій. Зробити колективні промислові дії повністю підконтрольними не задовольнить цієї умови: колективні промислові дії повинні підтримувати елемент достовірної погрози, завдаючи економічної шкоди. Крім того, оскільки вони лежать в основі колективних переговорів, переговори як відкритий процес повинен зберігатися. Це виключає будь-які зобов'язання профспілок розкрити свою останню лінію компромісу до завершення переговорів і вимагає, щоб обидві сторони зберігали свободу розсуду щодо того, коли вживати колективні промислові дії [253, с.186–191]. Інші обмеження колективних переговорів в ім'я економічних свобод не повинні виходити за межі того, що необхідно для захисту підприємницьких прав фізичних осіб. Хоча компанії менш захищені відповідно до ст. 16 Хартії, ніж фізичні особи, вони не є абсолютно незахищеними. Відповідно, колективні промислові дії, спрямовані на знищення компанії, становлять конфлікт першого порядку конституційних прав.

У всіх інших випадках обмеження колективних трудових прав можливе лише на підставі законодавства. Оскільки Європейський Союз не має компетенції приймати закони щодо колективних промислових дій (ст. 153 ДФЄС), це законодавство буде або національним законодавством, або колективними договорами на рівні Європейського Союзу [170].

Тепер розглянемо ситуацію – якщо економічні свободи знаходяться на одному рівні з правами людини. Навіть якщо ми на мить приймемо ідею про те, що договори гарантують нецивілізований ринок і надають економічним свободам самим по собі такий самий статус, як і правам людини, прецедентне право доведеться змінити. Відповідно до цього припущення, колективні трудові права мають здійснюватися відповідно до законодавства про внутрішній ринок, а економічні свободи також мають здійснюватися відповідно до колективних трудових прав. Якщо між цими правами виникає конфлікт, необхідно досягти взаємної оптимізації цих прав.

Це вимагає, щоб, виявивши обмеження економічної свободи шляхом колективних виробничих дій або колективних переговорів, Суд застосував критерій пропорційності у двох напрямках. З одного боку, Суд може запитати (як це зазвичай робить), чи може бути виправданим обмеження економічних свобод через здійснення колективних трудових прав. З іншого боку, Суд повинен запитати (чого він ніколи не робив досі), чи може бути виправданим обмеження колективних трудових прав в ім'я економічних свобод. Це єдиний спосіб забезпечити взаємну оптимізацію колективних трудових прав та економічних свобод замість пріоритету економічних свобод.

Таким чином, наприклад, на питання про те, чи можна вимагати, щоб колективні договори були підкріплені достовірною погрозою колективних дій, щоб досягти рівного ставлення до відряджених працівників, потрібно відповідати інакше, ніж у випадку Лавалля. У справі Лавалля Суд постановив, що сам факт того, що роботодавець не знає, якими будуть результати процесу колективних переговорів, робить колективні виробничі дії непропорційними [405]. Проте характер будь-якого переговорного процесу полягає в тому, що обидві сторони не знають чітко про межі своїх вимог. Таким чином, вимагати, щоб профспілка розкрила іноземному роботодавцю свою останню лінію захисту ще до того, як роботодавець розпочав переговори, означає безглуздість процесу переговорів. Таким чином, Суд

продовжить обговорення після того, як заявив, що для роботодавця, дійсно, незручно тиснути на переговори. Він повинен запитати, чи все, що може бути реалізовано конституційним правом, – це тиск на роботодавців до колективних переговорів шляхом промислових дій, якщо профспілка має розкрити свій найменший можливий компроміс перед початком промислових дій [274, с.252–269]. Відповідь на це питання, ймовірно, буде негативною.

Тоді Суд мав би запитати, чи існує менш обмежувальний метод для захисту права роботодавців на надання послуг через кордон. Цей метод можна знайти у створенні можливості для надання транскордонних послуг у практиці застосування колективних переговорів. Як нами розглядалося раніше, шведська система, дійсно, залишає простір для практичного здійснення надання послуг через кордон [281, с.25–56]. Наприклад, польські роботодавці часто підписують угоди про приєднання, а шведські будівельні компанії укладають субпідрядні контракти з компаніями з інших держав-членів, які дотримуються шведських колективних договорів [260, с.705–730]. Нещодавно профспілки в Нордичних країнах (Північна Європа) почали посилювати транскордонне співробітництво, щоб забезпечити краще врахування і дотримання інтересів відряджених працівників у колективних переговорах [382]. Немає нічого, що вказує на те, що така співпраця не підходить для роботодавців та їхніх асоціацій.

Підсумовуючи, слід зазначити, що ці фактичні аргументи є певною мірою спекулятивними і національний суд був би найкращим місцем для їх розгляду, якби справу, подібну до Лавал, коли-небудь передали до Суду. Тим не менше, у дослідженні ми продемонстрували, що Laval, Viking та будь-які подібні майбутні справи повинні вирішуватися інакше, оскільки Хартія вже має юридичну силу. Якщо права, передбачені Хартією, знаходяться на вищому рівні, ніж економічні свободи, колективні трудові права все ще можуть суперечити правам підприємців як фізичних осіб, які переміщуються або торгують через кордони, хоча вони можуть суперечити правам корпоративного бізнесу лише в тому випадку, якщо вони прагнуть

ліквідувати корпорацію [312, с.279–294]. Навіть якщо права, передбачені Хартією, захищаються лише на тому ж рівні, що й економічні права, Суду все одно доведеться провести двосторонній тест на пропорційність, що призведе до більш суворого захисту колективних трудових прав, ніж передбачено старою прецедентною практикою.

Тепер блок другий – колективні трудові права та правила конкуренції. Подібні міркування стосуються напруженості між законодавством Європейського Союзу про конкуренцію і колективними трудовими правами, як було розроблено Судом Європейського Союзу. Правила конкуренції не ґрунтуються безпосередньо на правах Хартії. Хоча існує певний зв'язок між деякими правилами конкуренції та свободою ведення бізнесу, заборона картелів, а також заборона зловживати домінуючим становищем на ринку обмежують свободу ведення бізнесу. Таким чином, самі правила конкуренції з погляду фундаментальних прав урівноважують свободу ведення бізнесу різних учасників ринку. З погляду конституційно закріпленого внутрішнього ринку, немає жодних підстав для захисту правил конкуренції на колективні договори [269, с.303–324]. Віднесення колективних договорів до картелів призведе до дуже специфічного контролю за змістом з боку національних антимонопольних органів. Це обмежить свободу визначення змісту цих угод до такої міри, що буде втрачено суть права на колективні переговори. Право на колективні переговори гарантує процес, у якому профспілки та асоціації роботодавців можуть встановлювати умови працевлаштування. Вважається, що цей процес є справедливішим, ніж просто індивідуальний трудовий договір. Адже, профспілки й асоціації роботодавців повинні мати достатній ступінь автономії щодо змісту, який вони вимагають упровадити у своїх угодах, а також незалежність щодо того, коли ініціювати колективні промислові дії. Обмежувати ці свободи в інтересах законодавства про конкуренцію немає необхідності.

Однак, якщо ми припустимо, що законодавство внутрішнього ринку знаходиться на тому ж рівні, що й права людини, то правила конкуренції

знаходяться на тому ж рівні, що й колективні трудові права, гарантовані ст. 12, 28 Хартії [244]. Знову ж таки, ці колективні трудові права не обумовлені дотриманням правил конкуренції – ст. 12 Хартії перешкоджає цьому. Це сприятиме дійсному узгодженню правил конкуренції та колективних трудових прав, як запропоновано вище: єдиний варіант, відкритий для судів, — це визнати, що колективні договори є необхідним результатом реалізації колективних трудових прав і що для угоди кількох роботодавців також потрібен такий самий колективний договір. Відповідно, колективний трудовий договір не буде зловживанням домінуючим становищем на ринку. Лише фальшиві колективні договори можуть створити картель. Такі угоди можуть виникнути, коли бізнес вступає у змову з профспілкою (можливо, створеною для цієї мети) з метою обійти законодавство Європейського Союзу про конкуренцію.

Наступний блок – право на ведення бізнесу та рівне ставлення до працівників. Низка конфліктів розвивається навколо становища працівників, які переїжджають на роботу до іншої країни-члена Європейського Союзу. Якщо ці працівники відряджені, чинне прецедентне право і законодавство на рівні Європейського Союзу передбачають, що вони втрачають будь-яке право на рівне ставлення за правилами держави перебування. Це ґрунтується на свободі роботодавців надавати послуги. Відповідно до принципів конституційно обумовленого внутрішнього ринку, це рішення не може бути дотриманим, оскільки Хартія не проводить різниці між відрядженими та іншими службовцями [363, с.499–545].

Права бізнесу на надання послуг через кордон не є повністю захищеними відповідно до Хартії. Відповідно до ст. 16 Хартії права на ведення корпоративної діяльності гарантуються лише відповідно до законодавства Союзу [244]. Всі працівники можуть покладатися на ст. 15 Хартії у своєму праві на вільне пересування і на ст. 21 Хартії щодо свого права на рівне ставлення незалежно від громадянства. Крім того, ст. 15 Хартії, яка стверджує, що особи, які не є громадянами держав-членів

Європейського Союзу, мають право на еквівалентні умови праці як громадяни Європейського Союзу, якщо їм дозволено працювати в Європейському Союзі, вказує, що права на вільне пересування відповідно до ст. 15 мають вимір рівності [272, с.1–7]. Як зазначалося, Хартія не розмежовує працівників за їх статусом. Право на вільне пересування та рівне ставлення згідно зі ст. 15 і 21 поширюється на відряджених працівників так само, як на інших працівників з менш нестабільним статусом. Окрім того, працівники мають право на справедливі умови праці відповідно до ст. 31 Хартії. Практична значущість статті 31 зменшується, якщо бізнес може скористатися такими конструкціями, як відрядження, щоб уникнути високооплачуваних колективних договорів або законодавства, що гарантує сприятливі умови зайнятості [280, с.833–868].

Нинішня прецедентна практика та законодавство позбавляють відряджених працівників права на рівне ставлення в державі перебування. Оскільки ст. 21 – із використанням того ж формулювання, що й ст. 18 ДФЄС – забороняє дискримінацію за ознакою громадянства без шкоди для спеціальних положень Договорів [170], ті, хто захищає статус-кво, можуть стверджувати, що свобода надання послуг є таким особливим положенням. Дана аргументація призвела б до конфлікту між правами на рівне поводження та економічними свободами. Відповідно, права на рівне ставлення до відряджених працівників можуть бути обмежені лише настільки, наскільки це виправдано, оскільки свобода надання послуг не може бути здійснена без такого нерівного ставлення. Але лінію аргументації буде дуже важко підтримувати.

Створення законодавства або інших форм регулювання на рівні Європейського Союзу для досягнення рівного ставлення до працівників у тих секторах, де відрядження та транскордонний найм працівників закріпилися, було б законною діяльністю для боротьби зі зловживаннями і відновлення вільного пересування працівників відповідно до умов рівного ставлення як принцип внутрішнього ринку [304, с.213–229]. Будь-який виклик, що

спирається на усталені поняття захисту свободи надання послуг, можна було б протиставити аргументацією, яка спирається на гарантії прав людини, що лежать в основі вільного пересування всіх працівників, яких не існувало, коли з'явилася судова практика відряджених працівників.

Окреслимо у загальних рисах наступний, не менш важливий момент, що стосується рівного ставлення до тих, хто вільно переміщується, порівняно з національними прерогативами (соціальне забезпечення та соціальна допомога). Політично чутливі питання обмеження прав на вільне пересування, порядок денний яких переслідують уряди деяких держав-членів Європейського Союзу, не є проблемним відповідно до Хартії. Держави не контролюють права людини. Вони можуть діяти таким чином, щоб збалансувати права людини, які конфліктують між собою. Оскільки вони впроваджують законодавство Європейського Союзу в цьому процесі, користуючись винятками з прав на вільне пересування, вони також повинні захищати права Хартії Європейського Союзу [278, с.255–262]. Зокрема, держави-члени зобов'язані поважати та сприяти правам на соціальну допомогу й соціальне забезпечення, що гарантовані ст. 34 Хартії, поряд з конституційною гарантією права на вільне пересування фізичних осіб (стаття 15 ДФЄС) [273, с.1-15]. Популістський аргумент про те, що системи соціальної допомоги зазнають краху, якщо буде забезпечено рівне ставлення, найімовірніше, не витримає суворої перевірки прав людини. Принаймні, працівник, що вільно переміщується, який знаходиться в центрі цього дослідження, не є особливим ризиком для систем соціального забезпечення та соціальної допомоги, як було вже встановлено у нашому дослідженні.

Слід окремо зупинитися на питанні ролі законодавства і колективного регулювання на рівні Європейського Союзу та національному. Поки що ми лише встановили, що соціально-економічні права, а також права, які впливають із законодавства про внутрішній ринок, підкріплюються правами Хартії, і їх необхідно збалансувати, якщо вони суперечать. Ми також встановили, що існують різні рівні управління конфліктами. У практиці Суду

Європейського Союзу, яка часто є основним центром уваги, такі конфлікти виникають, якщо договори та законодавство Європейського Союзу лежать в основі внутрішнього ринку, тоді як національне законодавство чи соціальна практика захищають і заохочують соціальні та трудові права [263].

Однак, такий суворий поділ праці взагалі не відповідає конституційно обумовленому внутрішньому ринку: замість розробки стратегій узгодження соціальних і трудових прав із внутрішнім ринком, ця стратегія продовжує усвідомлювану напруженість. Конституційно обумовлений внутрішній ринок вимагає, щоб соціальні та трудові права заохочувалися на тому ж рівні, що й внутрішній ринок. Цього неможливо досягти лише за допомогою судової практики. Це потребує загальних відповідей через регулювання на рівні Європейського Союзу та національному, що здійснюється Європейським Союзом або його державами-членами й їхніми регіонами, а також соціально-економічними суб'єктами, знову ж таки на найбільш адекватному рівні. Відповідно, ми повинні поставити питання, як конституційно обумовлений внутрішній ринок визначає регуляторну діяльність на різних рівнях.

З погляду самого внутрішнього ринку, метою якого є скасування обмежень на вільне переміщення товарів, осіб, послуг та капіталу через кордони, регулювання на європейському рівні є більш вигідним, ніж національне чи субнаціональне. Регулювання нижчого рівня для заохочення соціальних і трудових прав на національному рівні часто призводить до розбіжності законодавства, що знову ж таки може стати джерелом спотворення внутрішнього ринку. Законодавство або колективна угода на рівні Європейського Союзу більше підходять для створення загального рівня прав або навіть єдиного регулювання, якщо це необхідно, щоб уникнути таких викривлень. Відповідно, напруженість щодо прав, яка лежить в основі внутрішнього ринку, як зазначено у ст. 15 Хартії, є менш поширеною у випадку регулювання на рівні Європейського Союзу.

Проте національні та наднаціональні традиції у сфері обмеження соціальних і економічних прав дуже різноманітні та специфічні, що може

створити умови, за яких законодавство на рівні Європейського Союзу було важко застосувати або навіть небажано [341]. Таким чином, обмеження соціально-економічних прав потребує регулювання на різних рівнях. Так само, практична реалізація прав, що лежать в основі внутрішнього ринку, все ще визначається регуляторним середовищем на національному та регіональному рівнях. Відповідно, діяльність із заохочення цих прав також має здійснюватися на зазначених рівнях, це не лише прерогатива рівня Європейського Союзу.

Крім того, аналізуючи регулювання обмеження та інші дії на рівні Європейського Союзу, національному й регіональному, ми повинні враховувати не лише інтереси держави, муніципалітету чи інституції Європейського Союзу.

2.3. Особливості співіснування (закріплення, регулювання, реалізація) соціально-економічних прав людини за національним правом Ірландії, Польщі, Іспанії, Швеції та за правом Європейського Союзу

У дослідженні цього підрозділу дисертації буде представлено як соціальні суб'єкти сприймають напруженість між соціально-економічними правами та їх обмеженням, з одного боку, і законодавством про внутрішній ринок, а також, які варіанти вирішення проблем ці соціальні суб'єкти розробили для подолання напруженості в Ірландії, Польщі, Іспанії та Швеції.

Потенційна напруженість між законодавством про внутрішній ринок і соціальними та трудовими правами, ймовірно, буде відчуватися по-різному в певних державах-членах Європейського Союзу й на рівні Європейського Союзу. Початкові очікування полягали в тому, що ці відмінності будуть резонувати з відмінностями в соціально-економічних ситуаціях між державами-членами, а також щодо переважаючих моделей виробничих відносин та участі у процесах європейської інтеграції. Чотири країни-члени

були обрані для цього дослідження, оскільки вони відрізняються за своїм соціально-економічним становищем, а також за системою виробничих відносин. Вони також мають власний досвід європейської інтеграції та по-різному зіткнулися зі світовою економічною кризою; деякі з них економічно сильні (Швеція) або на них не впливає нещодавнє управління кризою з інших причин (Польща), а інші лише нещодавно вийшли з конкретних заходів, адаптованих для подолання економічної кризи у єврозоні (Іспанія та Ірландія).

Ірландія

В Ірландії економіка спочатку отримала значний прибуток від інтеграції до Європейського Союзу, що відображено в карикатурі “кельтського тигра”. Однак, із запровадженням валюти євро економіка стала все більш залежною від внутрішнього приватного кредиту, що призвело, у свій час, до серйозних наслідків світової кризи. Незважаючи на це, Ірландія – це країна із середнім і високим рівнем праці та соціальних стандартів у Європейському Союзі⁴ [290].

Модель виробничих відносин в Ірландії є добровільною, але з сильною підтримкою корпоративних елементів, орієнтованих на державу. Виробничі відносини є добровільними, оскільки роботодавець не зобов'язаний вести переговори з представниками працівників чи профспілками. Крім того, колективні трудові договори самі по собі не є юридично обов'язковими для сторін цих угод, і їх вплив на індивідуальні трудові відносини залежить від індивідуальної реєстрації. Відповідно, будь-які практичні наслідки колективного договору залежатимуть від імплементації шляхом колективних переговорів та, якщо необхідно, промислових дій. Якщо ця модель не є успішною, працівник повернеться до захисту за законом. Корпоративні елементи, вперше встановлені Законом про промислові відносини 1946 року, спиралися на роль Суду з трудових спорів. Подібно до

⁴ Про регулювання ринку праці в Ірландії див. (European Commission, 2013a); про ставку страхування на випадок безробіття в Ірландії див. (European Commission, 2013b).

скандинавських Судів з трудових спорів і британського ACAS, Ірландський суд є арбітражною установою. Закон 1946 року встановив, що реєстрація колективного договору сторонами, які представляють обидві сторони промисловості у Суді з трудових спорів, надав такій угоді юридично обов'язкової сили, що розповсюджувалася на весь сектор [302]. Ці зареєстровані трудові угоди (REA)⁵ не тільки поширювали колективні договори на всіх роботодавців галузі, але вони також були основою для юридичної дії цих колективних договорів загалом. Об'єднані комітети праці (JLC) визначали заробітну плату та інші умови зайнятості в певних галузях зі слабкою структурою колективних переговорів шляхом введення наказів про регулювання зайнятості (ERO). Усе це встановило систему загальнообов'язкових колективних договорів, що нетипово для добровільних систем промислових відносин. Обидві установи були успішно оскаржені в ірландських судах⁶. Відповідно, з 2013 року не застосовувалися ні REA, ні ERO, що вилучило корпоративні елементи з ірландської волонтаристської системи [319, с.97–120]. Хоча законодавство про мінімальну заробітну плату все ще діє, колективно узгоджена заробітна плата тепер застосовується лише через тиск промислових відносин [320, с.369–389].

У травні 2015 року уряд вніс на розгляд законопроект про промислові відносини (законопроект про внесення поправок), спрямований на заміну колишньої системи REA на новий механізм. Умови працевлаштування в цілому секторі можуть бути встановлені наказом міністерства за рекомендацією Суду з трудових спорів після подання заяви про перегляд системи оплати праці, пенсій чи лікарняних у певній галузі. Заява може бути

⁵REAs можуть бути зареєстровані окремими роботодавцями та профспілками, а також ґрунтуватися на переговорах в рамках об'єднаних промислових рад, які були органами добровільних переговорів, спрямованими на створення переговорів на галузевому рівні. Це було типово для будівельної індустрії та інших галузей з високим рівнем профспілок.

⁶ Закони про трудові відносини 2001-2004 років дозволяли передавати невирішений торговий спір до суду з трудових спорів, якщо роботодавці відмовлялися брати участь у колективних переговорах. Вони були успішно оскаржені Ryanair (Ryanair проти трудового суду [2007] IESC 6). Систему JLC було визнано недійсним Верховним судом у 2011 році (John Grace Fried Chicken Ltd & Ars v Catering Joint Labour Council & Ors [2011] IEHC 277, про це див. (Doherty, 2012), а система REA була визнана недійсною в 2013 році того ж суду (Doherty, 2013) з подальшими посиланнями).

подана профспілкою, об'єднанням роботодавців або спільно профспілками чи об'єднанням роботодавців [258].

Польща

Польща є однією з держав-членів Європейського Союзу, яка тривалий час уникала введених Європейським Союзом заходів з управління кризою⁷, але нещодавно прийняла деякі заходи, спрямовані на зменшення бюджетного дефіциту, діагностованого Європейською комісією [406, с.159–191]. Ринок праці все ще характеризується міграцією польських працівників за кордон як на основі вільного пересування працівників, так і на основі відрядження. Внутрішня міграція загалом менш інтенсивна, й у ній переважають громадяни третіх країн, особливо України, Росії та В'єтнаму. Відповідно, є менше занепокоєння щодо вхідних мігрантів з Європейського Союзу, ніж у деяких інших країнах-членах.

Польська модель виробничих відносин характеризується як змішування ліберальних елементів (часто приписується авторам із США і частково відображається в польській академічній думці) з більш традиційними елементами досоціалістичного та соціалістичного минулого [397, с.159–178]. Виробничі відносини, засновані на свободі об'єднань, виникли лише після 1989 року і досить сильно обумовлені законодавством. Наприклад, Закон про профспілки встановлює вимоги щодо реєстрації, обмежує права самозайнятих працівників на вступ до профспілки та передбачає корпоративну структуру профспілок. Він також надає профспілкові представницькі функції для всіх працівників на робочому місці, незалежно від членства. Колективні договори можуть укладатися на будь-якому рівні, і може бути обов'язок вступити в переговори щодо колективних договорів, якщо на працівників ще не поширюється дія цього договору або термін дії колективного договору закінчується. Закон про колективне

⁷ У 2009 році польський уряд представив бачення Польщі до 2030 року, засноване на дуже оптимістичній оцінці стійкості економіки перед обличчям кризи (www.poland2030.pl). У 2012 році ще не було ознак кризових заходів (Rae, 2012); але з 2013 року Польща зазнала процедури надмірного дефіциту (див. COM (2014) 422).

врегулювання спорів чітко регулює колективні трудові дії. Страйки та інші форми колективних дій є законними лише у крайньому випадку, за умови чітких вимог голосування, і виключені в деяких чутливих секторах. Таким чином, правова система все ще обмежує сферу дії ефективних колективних переговорів. На практиці колективні переговори відбуваються на рівні компанії, а охоплення колективних договорів обмежене (16% робочої сили в 20% компаній) [406, с. 159–191].

Як і в більшості країн Вишеградської групи [338, с. 389–417], законодавство набагато важливіше для регулювання зайнятості та умов праці. Проте рівень захисту є відносно низьким, що символізує низька встановлена законом мінімальна заробітна плата⁸. Законодавчий захист також порушується можливістю укладати контракти з працівниками на основі цивільно-правових договорів, таким чином обходячи захист трудового законодавства.

Іспанія

Іспанія сильно постраждала від світової економічної кризи, яка іноді пов'язана з тим, що, як і в Ірландії, приватні кредити стали легко доступними з введенням валюти євро. Це, серед іншого, створило серйозну «бульбашку з житлом» початку 2000-х [261, с. 197–225]. Після 2010 р. було вжито багато законодавчих заходів для підвищення конкурентоспроможності економіки у світлі необхідності звернення за фінансовою підтримкою Європейського Союзу та МВФ. Серед них особливе значення для предмета нашого дослідження має Закон «Про невідкладні заходи щодо реформування ринку праці» 2012 року (Закон 3/2012) [356, с. 19–43].

Цей Закон, з одного боку, рухався в руслі подібних ініціатив середини 1990-х років, оскільки він посилив сегментацію ринку праці, створивши більше простору для роботи на певний термін, через агентство та неповний

⁸Регламентом Ради міністрів від 11 вересня 2014 року мінімальну заробітну плату з 1 січня 2015 року підвищили до 1750 злотих, тобто близько 475 євро.

робочий день. Це значно послабило відносно молоду систему конституційно гарантованих колективних переговорів в Іспанії [314].

Конституційна гарантія була реалізована за допомогою Estatuto de Trabajadores (1980) (*авт. – статут фермерів*), який передбачав *erga omnes* дію умов колективних договорів, а також заснування колективних переговорів на основі представництва працівників через профспілки, а також через робочі ради (так звана «двоканальна» система). Незважаючи на відносно низький рівень профспілок, вони мали вплив на більшість фірм через робочі ради. У той же час, успіх профспілок на виборах до рад робітників може бути використаний як показник їх репрезентативності. Це призвело до появи двох домінуючих профспілок та відносної стабільності плюралістичної профспілкової системи, що знову заохотило до сильних колективних переговорів на галузевому рівні. Законодавство 2012 року, навпаки, надавало абсолютний пріоритет колективним договорам на рівні компаній, що призвело до зниження ведення колективних переговорів на галузевому рівні.

Закон 3/2012 також розширив прерогативу роботодавців, запровадивши конкретні права для роботодавців змінювати умови найму в односторонньому порядку й вимагати утримання від профспілок в обмін на вищу заробітну плату. Крім того, незалежно від законодавства, запроваджено практику зниження рівня заробітної плати, передбаченої колективним договором. Це було досягнуто шляхом дотримання стратегії децентралізації, що призвело до поділу компаній на кілька номінально незалежних організацій, які пов'язані з мережею підрядників і субпідрядників або агенцій тимчасових робіт. Це створювало перешкоди як для права на колективні переговори, так і для можливостей соціального діалогу. Слабкий ринок зайнятості також призвів до міграції за кордон, значною мірою заснованої на вільному пересуванні працівників. Це призвело до ослаблення бази внесків у системи соціального забезпечення в умовах кризи, що частково протидіяло

законодавству, спрямованому на стабілізацію системи соціального забезпечення.

Швеція

Швеція має відносно сильну економіку й порівняно спокійно пережила світову економічну кризу. Це пояснюється скандинавською або соціал-демократичною моделлю держави добробуту та скоординованою ринковою економікою, яка підтримує соціальну рівність. Стандарти на ринку праці залишаються порівняно високими: високий рівень організації профспілок і організацій роботодавців, широке охоплення колективних договорів. Зниження заробітної плати під час кризи було менш вираженим, ніж в інших державах-членах Європейського Союзу; система соціального забезпечення була переналаштована задовго до кризи. Зростаючий приплив постачальників послуг з держав-членів Європейського Союзу з нижчими зарплатами та рівнями захисту зайнятості з 2004 року ми вважаємо загрозою [262, с. 263–278] для Швеції у цілях даного дослідження.

Шведська система промислових відносин зосереджена на автономних переговорах про істотні умови зайнятості між профспілками й асоціаціями роботодавців. Незважаючи на те, що вона підкріплена державним законодавством⁹, це надає сторонам колективних переговорів високий ступінь автономії та створює їм широкі можливості для участі у виробничих конфліктах [281, с. 25–56]. У суспільстві існує стійкий консенсус, що держава не повинна втручатися у формування заробітної плати. Відповідно, заробітна плата регулюється лише через колективні договори й індивідуальні трудові договори та ніяким іншим чином не обмежується. Немає законодавчо встановленої мінімальної заробітної плати, немає системи розширення обов'язковості колективних договорів.

Колективні договори підпадають під дію договірного права, обов'язкового лише для підписантів та їх учасників. У той час, як лише

⁹ Закон про участь працівників (Medbestammandelagen) з 1976 року регулює центральні аспекти моделі виробничих відносин, яка спочатку була задумана як колективний договір (Базовий договір).

працівники, об'єднані у профспілки, зобов'язані діяти угодами, роботодавці зобов'язані застосовувати колективні договори і до працівників, які не входять до профспілок. Це умова будь-якого колективного договору. Це є основою для широкого охоплення шведськими колективними договорами 90 % загалом та 84 % у приватному секторі¹⁰. Моніторинг і виконання колективних договорів є завданням сторін договорів, а не будь-якого державного органу¹¹. Зокрема, профспілки вільні пред'являти претензії роботодавцям, а в разі потреби – ініціювати промислові дії, якщо вони не застосовують колективні договори до всіх своїх працівників¹². Роботодавці можуть бути зв'язані колективними договорами шляхом приєднання до організації роботодавців або шляхом укладання «прикладної угоди» безпосередньо з профспілкою¹³. Щоб забезпечити охоплення в усьому секторі, шведське законодавство встановлює дуже мало обмежень для профспілок, щоб переконати роботодавця взяти на себе зобов'язання колективного договору [402]. Промислові дії, включаючи акції співчуття/симпатії та блокади, є звичайними засобами для охоплення роботодавців, які не об'єднані у профспілки.

Рівень Європейського Союзу

Відсутність загальних регуляторних повноважень Європейського Союзу щодо умов зайнятості й соціального законодавства є ключовим моментом щодо взаємозв'язку соціальних і трудових прав та законодавства про внутрішній ринок Європейського Союзу [393]. Соціальна політика є сферою спільної компетенції між Європейським Союзом і його державами-членами (ст. 42. (b) ДФЄС). Заробітна плата, право на асоціацію, право на страйк та право вводити локаут виходять за межі компетенції

¹⁰ Summary of the annual report for 2014 (Swedish National Mediation Office, 2015).

¹¹ Шведська «інспекція праці» (Управління з питань робочого середовища) лише контролює та забезпечує дотримання законодавства про охорону праці.

¹² Щоб додати деяке підґрунтя для справи Лавал, слід зазначити, що профспілка будівельників (Byggnads) має традицію уважно стежити за роботодавцями і посилила цей контроль за відрядженими працівниками з 2004 року (Thornquist, 2013, стор. 9-10).

¹³ Прикладна угода – це угода, за якою роботодавець зобов'язується застосовувати певний колективний договір, як правило, центральний договір для відповідної галузі.

Європейського Союзу (Ст. 153(5) ДФЄС) [409, с. 104–117]. Гармонізація національного законодавства у сфері соціального відчуження й модернізація систем соціального захисту також не входять до компетенції Європейського Союзу, хоча він може координувати національні закони (ст. 153 (1) ДФЄС). Крім того, будь-яке його законодавство щодо захисту працівників від звільнення, інформації та консультацій з працівниками, колективного представництва й захисту інтересів працівників і роботодавців, а також умов працевлаштування для громадян, які не є громадянами Європейського Союзу, вимагає одностайності в Раді (ст.153 (2) ДФЄС) [411, с. 45–69].

Відсутність законодавчих повноважень на рівні Європейського Союзу не компенсується колективними трудовими угодами. Автономні колективні переговори є винятком: хоча ст. 154 (3) і 155 ДФЄС дозволяють укладати колективні договори на рівні Європейського Союзу незалежно від законодавства [390]. Поки що вони обрали лише форму рамкової угоди для автономної реалізації. Є випадки колективних переговорів у транснаціональних корпораціях у межах Європейського Союзу; а також випадки координації колективних переговорів [391]. В основному, переговори між керівництвом і працівниками на рівні Європейського Союзу мають форму соціального діалогу згідно з Договорами (ст. 153, 154, 155 ДФЄС). Відповідно до ст. 154, Комісія зобов'язана проводити консультації у двоетапний процес із соціальними партнерами щодо законодавства про соціальну політику, а саме з Європейською конфедерацією профспілок (ETUC), Конфедерацією європейського бізнесу (UNICE) та Європейським центром підприємництва з громадськістю (CEEP). Соціальні партнери можуть почати переговори щодо угод на рівні ЄС (ст. 154 (3) і 155 ДФЄС) у відповідь на консультації, розпочаті Європейською комісією. Будь-які отримані угоди можуть бути переведені в директиви, що можуть вимагати транспозиції через національне законодавство або національні колективні договори (ст. 155 (2) ДФЄС). Загалом це дуже легалістична модель виробничих відносин, у якій угоди між соціальними

партнерами на рівні Європейського Союзу навряд чи самі по собі стають юридично обов'язковими.

На практиці виробничі відносини на рівні Європейського Союзу характеризуються неоднорідністю, що часто відображає відмінності між його державами-членами різних регіонів (наприклад, Схід/Захід чи Північ/Південь), а також дедалі складнішою взаємодією між соціальними суб'єктами, які діють на різних рівнях транснаціонального середовища [339, с. 94–116]. Промислові відносини Європейського Союзу становлять «багаторівневу систему». Основні регуляторні повноваження залишаються на національних рівнях, але обумовлені законодавством, створеним Договорами у тлумаченні Суду, а також регулюванням на рівні Європейського Союзу та колективними переговорами. На додаток до Європейського Союзу і національних інституцій урядів, профспілок та асоціацій роботодавців, інші соціальні й політичні суб'єкти відіграють усе більш важливу роль у захисті або лобіювання законодавства про внутрішній ринок та/або соціально-економічних прав відряджених працівників [349]. До них належать так звані брюссельські неприбуткові організації, а також юристи, які надають юридичні консультації щодо прав на пересування і доступу до соціальних послуг у різних державах-членах на добровільній основі [392].

Наприклад, відрядження, зокрема розміщення роботи через агентство, перетворилося на форму умовної міграції, яка надає роботодавцям можливість отримати доступ до низькооплачуваної праці [288, с. 33–45]. Цікаво, що у Польщі та Швеції, на прикладі ситуації з водіями вантажівок, відбувається низькооплачуване надання послуг водіїв [291]. У той час, як у Швеції спостерігається негативний вплив цієї діяльності на заробітну плату, польські роботодавці й державні службовці стверджують, що застосування німецької мінімальної заробітної плати до водіїв за кордоном майже «блокує свободу послуг». В Іспанії налагоджено ланцюги постачання за участю країн з низькою заробітною платою, таких як Румунія та Болгарія. Така практика,

як використання каботажних послуг, іноземних транспортних фірм або створення ланцюгів постачання у країнах з низькою заробітною платою, здається, не мають багато спільного з відрядженням [267, с. 123–142]. З економічного погляду, подібна практика виглядає як функціональні еквіваленти, оскільки вони використовують різницю в заробітній платі між різними країнами, щоб зменшити вартість виробництва або надання послуг за рахунок низькооплачуваної праці [333, с. 73–90].

На рівні Європейського Союзу профспілки розглядали такі труднощі, з якими стикаються відряджені працівники, як відображення нижчого становища соціальних і трудових прав порівняно з законодавством про внутрішній ринок. Ось, що зазначає The European Trade Union Confederation (ETUC) в одному з інтерв'ю: “Ми говоримо, що якщо існує конфлікт між основними соціальними правами та економічними свободами, то основні права повинні мати прецедент, і ми хочемо, щоб цей протокол був доданий до Договору, щоб він був на найвищому рівні. Оскільки ми не можемо вирішити всі ці питання лише за допомогою директиви, я маю на увазі, що ми намагалися, і тому ми хочемо переглянути директиву про відряджених працівників, але ми повністю усвідомлюємо, що навіть якщо Директива може допомогти, вона все одно не може скасувати рішення Суду Європейського Союзу” [259, с. 591–613].

Пріоритет Протоколу соціального прогресу підтримують ірландські профспілки, а польські профспілки відверто його заперечили, вони вважали зміни до Директиви 96/71 (Директива про відрядження працівників) більш реалістичною метою, а також більш цілеспрямованою для подолання зазначених проблем [318]. Польські профспілки також вважали, що вимоги пріоритету соціальних та трудових прав над економічними свободами не є реалістичними: “Соціальні права є правами людини (...) і немає жодної дискусії про те, що вони повинні поважатися абсолютно та за будь-яких обставин. (...) ринкові свободи – це лише юридичні положення (...), сформовані законодавцем, який завжди повинен враховувати Хартію

основних прав (...). ЄКП хоче чітко викласти це у заяві, що соціальні права переважають, тому вони з нами не згодні” [406, с. 159–191]. Ці представники профспілок також вимагали переглянути підхід Суду Європейського Союзу до тесту на пропорційність, чітко посилаючись на справу Шмідбергера.

Отже, проблеми, пов’язані зі справедливими умовами праці для відряджених працівників і пропорційним обмеженням їх трудових прав є найпоширенішими, зокрема, найбільш гостро вони постають у Швеції та Ірландії, ніж в Іспанії й Польщі.

Висновки до розділу 2

У другому розділі нашого дослідження ми не ставили за мету виявлення будь-якого “правильного” рівня регулювання. Не претендуючи на повноту, ми дослідили і намагалися розробити аргументи для регуляторів на національному рівні та рівнях Європейського Союзу, які бажають заохочувати соціальні й трудові права, водночас поважаючи внутрішній ринок. Отже, все зазначене вище дає підстави зробити висновки, які зводяться до того, що:

1) Історична трансформація Європейського Союзу з організації регіональної економічної інтеграції в міждержавний союз призвела до потреби єдиного регулювання питань захисту прав людини. У рамках Євросоюзу становлення принципу захисту прав людини відбулося значною мірою завдяки практиці Суду Європейського Союзу, що в подальшому сприяла закріпленню даного принципу як у первинному законодавстві, так і в його політичних документах. Відтак, саме Суд Європейського Союзу відіграв прогресивну роль у створенні юриспруденції, яка закріпила, що основні права людини є частиною загальних принципів, які є спільними для правових систем держав-членів, а захист їх належить до компетенції Європейського Союзу.

2) Поява на Європейському континенті нового «білля про права» водночас не позбавляє сили жоден із чинних раніше джерел основних прав і свобод людини та громадянина як на міжнародному, так і на національному рівнях. Іншими словами, закріплені в конституціях держав-членів та міжнародних договорах положення про права й свободи зберігають у повному обсязі свою дію навіть у тому разі, якщо відповідне право прямо не закріплене в союзній Хартії чи визнане меншою мірою.

3) Хартія основних прав Європейського Союзу стала унікальним у світовій практиці захисту прав людини документом, оскільки вперше за багато століть поєднала всі види прав відповідно до системи цінностей Європейського Союзу, а не за певним критерієм розмежування. Відтак, можна констатувати, що Європейський Союз у XXI ст. стає, як ніколи раніше, фактично новою політичною організацією, у діяльності якої, поряд з економічними питаннями, проблеми захисту та забезпечення прав людини стають ключовими. Таким чином, Європейський Союз на конструктивній основі доповнює діяльність Ради Європи у сфері захисту прав людини, що створює нові можливості для більш ефективного здійснення конституційного обмеження соціальних і економічних прав людини.

4) У результаті дослідження було виявлено, що традиційне тлумачення законодавства про внутрішній ринок Європейського Союзу спричиняє низку суперечок щодо обмеження соціально-економічних прав. Ці обмеження відчувають соціальні та інституційні суб'єкти на національному рівні й на рівні Європейського Союзу. Конкретний досвід на національному рівні варіюється залежно від рівня зовнішнього та внутрішнього потоку робітників і надання послуг, а також залежно від моделі виробничих відносин.

5) У багатьох державах-членах транскордонний рух працівників у Європейському Союзі зазнав значного обмеження. Зауважимо, що первісна концепція Внутрішнього ринку передбачала, що працівники рухатимуться

для покращення свого майнового становища за умови рівного ставлення до них держави, де вони працюють.

6) Тлумачення та уточнення економічних свобод Судом Європейського Союзу створило можливості для впливу на працівників, які виїжджають за кордон, ненадійної (ризикованої) практики працевлаштування. Оскільки такі відряджені працівники не користуються однаковими правами у приймаючій державі, тим самим часто опиняються на низькооплачуваній роботі, особливо, коли переїжджають в якості службових агентів. Слід зазначити, що така ненадійна практика працевлаштування зосереджена у колі певних професій та галузей, а не є поширеною у всій економіці. Як наслідок, навіть відносно невелика кількість приїжджих непостійних працівників може порушити умови працевлаштування на місцях.

7) Моделі добровільних виробничих відносин, а також моделі, які засновані на та регулюються колективними договорами – приватні контракти, є більш вразливими до негативних наслідків нестабільного руху робітників, ніж ті, де умови зайнятості регулюються законодавством або коли структури виробничих відносин були досить слабкими до того моменту, як право Внутрішнього ринку набуло реального впливу. Соціальні суб'єкти реагують на такі події своєрідним перевлаштуванням систем виробничих відносин. Це може свідчити про тенденцію зближення систем промислових відносин Європейського Союзу за моделлю державно орієнтованих виробничих відносин, що покладаються на розширення колективних договорів за допомогою адміністративного порядку на основі законодавства.

8) У той же час, ті системи трудових відносин, які поєднують встановлений законодавством захист із сильними системами виробничих відносин, виявляються більш стійкими у забезпеченні інтеграції вільного руху працівників на засадах рівного ставлення та, як наслідок, їх соціальні суб'єкти зазнають менше обмежень при реалізації соціально-економічних прав. Однакове ставлення до громадян Європейського Союзу, які відбувають

на роботу до держави-члена, є основною передумовою мобілізації позитивного потенціалу гарантування вільного руху працівників.

9) Гарантування вільного руху працівників (та інших осіб) на основі рівного ставлення є унікальною особливістю Європейського Союзу як суб'єкта регіональної інтеграції та передумовою подальшого існування його соціально-економічної моделі. Порушення моделей трудових відносин, які успішно гарантували таке рівне ставлення на практиці, не тільки не виконує завдання щодо сприяння забезпеченню соціальних і трудових прав, але також не відповідає моделі інтеграції на рівні Європейського Союзу.

10) Лісабонський договір підняв соціальні та трудові права ЄС на той самий нормативний рівень, що і вже сформоване право про внутрішній ринок. Якщо ці дві сфери права сприйматимуться як протилежні одна одній, тоді напруженість між ними здаватиметься безмежною. Підхід до соціальних та трудових прав, з одного боку, і права Внутрішнього ринку, з іншого боку, не як до непримиренних антонімів, а, навпаки, як до однаково вагомих елементів соціально-економічної моделі Європейського Союзу, можуть відкрити шлях до збалансування та переосмислення їх взаємозв'язку.

11) Відповідно, соціально-економічна модель Європейського Союзу не поєднує соціальні та трудові права, з одного боку, і законодавство про внутрішній ринок – з іншого. Європейський Союз упровадив на всіх рівнях інноваційні шляхи щодо захисту та забезпечення соціальних і трудових прав, одночасно визначивши законні межі обмеження зазначених прав з метою захисту законодавства Внутрішнього ринку.

12) Захист соціально-економічних прав у Хартії основоположних прав Європейського Союзу (CFREU) не встановлює пріоритету соціальних, трудових чи економічних прав над законодавством про внутрішній ринок. Зрештою, права бізнесу, що впливають із законодавства про внутрішній ринок, також захищені Хартією. Проте будь-яка одностороння перевага цих прав бізнесу обмежена розробленою системою балансування суперечливих прав людини один проти одного, встановленою ст. 52 Хартії, а також

специфікаціями обмежень у самих правах Хартії. У зв'язку з напруженістю, про яку йдеться у дослідженні, це свідчить про необхідність змін у прецедентному праві Суду Європейського Союзу, а також упровадженні інноваційних підходів до регулювання.

13) Сприйняття напруженості між соціальними та трудовими правами Європейського Союзу і його законодавством про внутрішній ринок різниться між державами-членами залежно від рівня їх економічного розвитку. Право Європейського Союзу, встановлене договорами, прецедентним правом та законодавством, часто сприймається як перешкода у спробах забезпечити дотримання й заохочення соціальних і трудових прав, зокрема, це відчувається навколо відряджених працівників. Адекватний захист відряджених працівників досягається лише за допомогою державних систем виробничих відносин. Ірландський випадок демонструє, як скасування встановленого державою продовження колективних договорів зробило Директиву про відрядження працівників неефективною. Шведський випадок також демонструє, як правила, які не відповідають національним системам трудових відносин, можуть мати непередбачувані наслідки, що призводять до обмеження соціально-економічних прав працівників.

14) Розбіжності між Директивою 96/71 та Регламентом 883/2004 призводять до обмеження соціального забезпечення відряджених працівників. Їх участь у колективно узгоджених системах соціального забезпечення додатково гальмують обмеження, накладені на будь-які колективні переговори на їх користь. Зловживання правами відряджених працівників є звичайним явищем, зокрема, якщо відрядження працівників відбувається через агентства з метою поєднати низьку заробітну плату, низькі податки та обмежений захист соціального забезпечення з наймом відряджених працівників у країнах із високою заробітною платою.

15) Низка позицій, виражених експертами у питаннях взаємодії конституційного права держав-членів Європейського Союзу та права Внутрішнього ринку, стосовно обмеження соціально-економічних прав,

призвели до перегляду головного орієнтира для належного сприйняття взаємозв'язку соціальних і трудових прав Європейського Союзу та законодавства Внутрішнього ринку. На підставі юридично обов'язкової Хартії основних прав Європейського Союзу пропонується концептуалізувати Внутрішній ринок як конституційно обумовлений ринок. Це означає, що законодавство про Внутрішній ринок (економічні свободи і законодавство про конкуренцію) повинно вливатися в соціальні та трудові права, а не протиставлятися їм. Це вимагає нового розуміння конфліктів і зміни майбутньої судової практики, дозволяючи просування більш амбіційного законодавства й автономного управління соціально-економічними правами.

РОЗДІЛ 3.

ЗНАЧЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ ОБМЕЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ ДЛЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

3.1. Конституційно-правові основи обмеження реалізації соціально-економічних прав людини в Україні

У цьому розділі дослідження основну увагу буде засереджено на детальному аналізі питань, що потребують уточнення щодо обмеження соціально-економічних прав людини, які ускладнюють встановлення та визнання європейських цінностей в Україні. Авторкою буде зроблено спробу закласти підґрунтя для всебічного поєднання можливих теоретичних і практичних аспектів для досягнення балансу інтересів усього населення Української держави.

Передусім зазначимо, що з 1 вересня 2017 р. вступила в юридичну силу Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (далі – Угода) [169]. Ця Угода вже стала неоцінним внеском і надбанням в історії становлення Української державності. На реалізацію положень Угоди покладено значні сподівання, а саме щодо наближення українського законодавства до *acquis communautaire* ЄС. Вважається, що це створить можливість застосування історичних надбань європейської інтеграції у провідних сферах соціально-економічної життєдіяльності людей у правовій системі України та допоможе віднайти шляхи вирішення найбільш актуальних проблем.

В умовах сьогодення положення Угоди спрямовують Україну в бік незалежної, демократичної, соціальної та правової держави, яка активно впроваджує позитивний досвід країн ЄС.

У межах Угоди Україна зобов'язалася імплементувати окремі положення *acquis communautaire*, однак у цьому процесі виникають проблеми, пов'язані з:

1) готовністю української судової системи ефективно використовувати у своїх рішеннях норми права Європейського Союзу. Адже важливо, щоб судді розуміли не тільки положення Угоди, а й *acquis communautaire*, доктринальні принципи права ЄС.

Нині громадяни України невпинно продовжують звертатися до суду за захистом та відновленням своїх незаконно обмежених соціально-економічних прав. А також, відповідно до аналізу численних звернень до Уповноваженого з прав людини, слід констатувати факт, що у цих зверненнях заявники скаржаться на проблеми, пов'язані з забезпеченням конституційних прав. Причини таких невдоволень криються в організації роботи судів.

Найбільше потерпають громадяни від затяжної судової тяганини, яка стала характерною рисою в роботі багатьох судів. Так, станом на 1 липня 2020 р. в місцевих адміністративних судах не розглянуто 102 156 (44 %) справ і матеріалів, що перебували на розгляді, проти 73 612, або 39 %, у першому півріччі 2019 р.. А також станом на 1 липня 2020 р. в окружних адміністративних судах залишилися невирішеними 87 480 справ і матеріалів (44 %) проти 58 423, або 41 %, у першому півріччі 2019 р. [3].

Деякі судді неухважно ставляться до скарг і заяв громадян щодо суті пред'явлених претензій, скарг або питань, порушених у позовних заявах; не дають належної оцінки доказам, які пред'явлені сторонами в судовому процесі, що призводить до прийняття необ'єктивних рішень та затягування часу, а також до грубого порушення прав людини внаслідок їх незаконного обмеження.

Людина потрапляє у безвихідь, адже такий публічно-правовий спір виникає у сфері захисту соціально-економічних прав і його можливо вирішити лише в порядку адміністративного судочинства з урахуванням усіх

нормативно передбачених процедур та строків, оскільки їх порушення пов'язане з протиправними діями чи бездіяльністю відповідних суб'єктів владних повноважень. Тобто, захист соціально-економічних прав людини за своїм характером є триваючим, адже згадані суб'єкти ухиляються від виконання своїх обов'язків чи припускаються протиправної поведінки стосовно осіб, соціально-економічні права яких були незаконно обмежені, тобто – порушені. Тут можна побачити, як право особи на соціальний захист чи будь-яке інше соціально-економічне право може бути обмежено в часі, наприклад: право особи на отримання соціальних виплат може бути реалізоване лише після розгляду справи в судовому порядку. При цьому важливо пам'ятати, що на цей період, вочевидь, очікувані блага не настають одразу і людина продовжує чекати. А тому для вирішення цієї проблеми, на думку авторки, було б добре встановити на законодавчому рівні порядок обчислення розумних строків. Початком відліку строків правильно було б вважати момент подання особою усіх необхідних документів з урахуванням характеру відносин у сфері захисту соціально-економічних прав, який би зараховувався до строку реалізації права особи на соціальний захист. З огляду на це, А. Олійник вважає, що необхідно встановити законодавчу вимогу від адміністративних судів у зазначених категоріях справ – не затягувати час та всебічно сприяти швидкому розгляду позовних заяв. Разом з тим, випадки залишення позовних заяв без розгляду інтерпретувати як дії держави, що безпосередньо обумовлюють відмову в захисті порушеного права та сприяють легалізації триваючого правопорушення [152, с. 70–76].

Крім того, невиконання судових рішень є однією з найболючіших проблем судового захисту прав громадян і забезпечення правосуддя в Україні, адже тоді зводиться нанівець увесь сенс судочинства. Варто зауважити, що скарги на невиконання рішень судів становлять значну кількість серед звернень про незаконне обмеження прав людини до Уповноваженого з прав людини, а також до Європейського суду з прав людини. У своїх зверненнях громадяни часто вимагають реального

виконання судових рішень та відновлення незаконно обмежених соціально-економічних прав.

Важливим для України є рішення Європейського суду з прав людини по справі “Бурмич проти України” 2017 р. [201], в якому Українську державу визнано винною у порушенні прав людини, що є гарантовані Європейською конвенцією з прав людини і українською Конституцією внаслідок невиконання рішень національних судів. Рішенням було зобов’язано Україну виплатити кожному з українських заявників по 2,5 тис. євро справедливої сатисфакції. Після прийняття цього рішення всі рішення ЄСПЛ проти України були взяті на посилений моніторинг Радою Європи.

Тож, як бачимо, такі скарги людей є небезпідставні та вимагають конкретного вирішення проблем. Унаслідок хронічного невиконання судових рішень наша держава, на жаль, набуває негативного міжнародного іміджу в галузі забезпечення прав людини і втрачає довіру українського народу;

2) неготовність представників органів державної влади пройти довгий шлях політичних, економічних та правових реформ, визначених в Угоді, а також сприяти встановленню верховенства права й подоланню корупції в нашій державі [169].

У Конституції України закріплено положення щодо Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, де визначено, що він повинен щороку доповідати у парламенті про стан забезпечення прав людини в Україні. Український омбудсмен у черговому звіті зробив висновок, що відповідно до здійсненого аналізу є достатньо підстав стверджувати, що в Україні, попри наявне демократичне законодавство у сфері прав людини, відсутні ефективні механізми захисту прав людини, які призводять до систематичних порушень та незаконних обмежень прав і свобод людини, а інколи унеможливають їх реалізацію. Однією із суттєвих причин такого становища є юридична неспроможність втілювати в життя ті національні та міжнародні норми, що вже є розроблені й схвалені в Україні.

Дійсно, в історії України відомі факти некомпетентних дій з боку органів державної влади у процесі приведення у відповідність українського законодавства до норм, ратифікованих міжнародно-правовими документами.

Наприклад, у липні 1997 р. Україна ратифікувала Європейську конвенцію з прав людини, зробивши перший крок на шляху до європейської інтеграції. У вересні того ж року до Генерального секретаря Ради Європи було передано Довірчу грамоту. З цього моменту Рада Європи та Парламентська асамблея одержали юридичну можливість вимагати від України виконання положень Європейської конвенції. Однак, українські парламентарі, спираючись на процедурні моменти, не поспішали дотримуватися положень документа. Як відомо, у ст. 57 Конституції встановлено: “Закон та інші нормативно-правові акти, які стосуються прав, свобод і обов'язків людини, мають бути доведені до відома громадян в установленому законом порядку. Закон та інші нормативно-правові акти України, які не доведені до відома громадян, вважаються нечинними” [103].

Улітку 1998 р., тобто практично через рік після ратифікації, Європейську конвенцію було оприлюднено в одному з офіційних видань — щотижневику “Офіційний вісник України”. Проте, застосування Конвенції було неможливе через непрофесійний переклад документа українською мовою. Фахівці-лінгвісти нарахували близько 50 помилок перекладу. Такі помилки в перекладі термінів є неприпустимими, оскільки призводять до невідворотних наслідків у долі кожної людини. Лише наприкінці 2000 р. засоби масової інформації надрукували цю Конвенцію у правильному перекладі.

Слушною є думка відомого українського правознавця П. Рабіновича про те, що в Україні досі не розроблено спеціального правового порядку для видання законів, які безпосередньо можуть стосуватися питань обмеження прав громадян. На його думку, доречним було б прийняття Верховною Радою відповідних поправок або уточнень щодо порядку прийняття та опублікування таких законів [176, с. 150–168].

Однією з фундаментальних засад європейського демократичного суспільства є принцип обмеження влади, який також визнаний Україною і закріплений на конституційному рівні. Так, у ч. 2 ст. 19 Конституції України зазначено: “Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов’язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України” [103]. Це означає, що суб’єкти публічного права, наділені владними повноваженнями, здійснюють свою діяльність лише на підставі Конституції й Законів України.

Українському законодавству притаманні колізії та прогалини в окремих положеннях, що визначають порядок обмеження прав людини, особливо це стосується соціально-економічних прав, безпосередньо там, де має бути визначений порядок і повноваження посадових осіб органів державної влади.

Відповідно, всі нормативно-правові акти, які приймаються органами державної влади України, місцевого самоврядування та їх посадовими особами, повинні не суперечити Конституції України і мають відповідати їй [103]. У Конституції України ч. 2 ст. 22 закріплено положення про те, що “Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані” та обмеження прав людини можливе лише у випадках, визначених Конституцією.

Тим не менше, лишаються неврегульованими такі питання, пов’язані з обмеженням реалізації соціально-економічних прав людини: по-перше, це колізії у конституційно-правовому регулюванні; по-друге, це механізм реалізації та здійснення контролю у цій сфері. Пропонуємо детально їх розібрати.

Насамперед слід фокусувати увагу на проблемі, яка виникає в законодавчій сфері, а саме – законодавча неузгодженість конституційних норм та норм законодавства, а в окремих випадках – взагалі їх відсутність.

Прикладом може слугувати, коли Верховна Рада України приймає черговий Закон України “Про Державний бюджет України” і призупиняє дію інших нормативно-правових актів України в питаннях уже наданих пільг,

компенсацій і гарантій. Такі дії є сумнівними й не припустимими у соціальній державі, адже зазначені питання складають конституційне право громадян на соціальний захист і достатній рівень життя (ст. 46, 48 Конституції України) та не можуть бути обмеженими, так би мовити, “заднім числом”.

Законом України “Про Державний бюджет України” вносяться корективи щодо правового механізму забезпечення і форм реалізації соціально-економічних прав на певний строк, що призводить до конституційного обмеження права на соціальний захист та фактично скасовує чи призупиняє дію вже чинних Законів України щодо надання пільг, компенсацій і гарантій та їх належного забезпечення.

Так, С. Верланов зазначає, що такі дії Верховної Ради України фактично знижують життєвий рівень громадян, який ні за яких умов не може бути нижчим від встановленого законом прожиткового мінімуму (ч. 3, ст. 46 Конституції України). Далі він наголошує, що все це призводить до порушення гарантованого у ст. 48 Конституції України права кожного на достатній життєвий рівень [41, с. 17–24].

Досліджуючи питання обмеження прав, С. Верланов з’ясував, що до Конституційного Суду України неодноразово надходили звернення стосовно визнання окремих положень Законів про Державний бюджет України, в питаннях призупинення або обмеження пільг, компенсацій і гарантій такими, що не відповідають Конституції України, наприклад: рішення Конституційного Суду України від 20 березня 2002 року № 5-рп/2002 (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій); справа про соціальний захист військовослужбовців та працівників правоохоронних органів від 17 березня 2004 року № 7-рп/2004; справа про зупинення дії або обмеження пільг, компенсацій і гарантій від 1 грудня 2004 року № 20рп/2004; справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005 тощо [47, с. 108–113].

У цих рішеннях Конституційний Суд України визначає, що органи державної влади, місцевого самоврядування та їх посадові особи повинні дотримуватися у своїй діяльності соціальних зобов'язань, які покладені на них державою, а також усіма юридичними засобами здійснювати забезпечення реалізації всіх складових конституційного права на соціальний захист.

У рішенні Конституційного Суду України від 4 червня 2019 р. наголошується, “що держава Україна, як учасниця Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., визнає право кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування, і може встановлювати тільки такі обмеження цього права, які визначаються законом, і лише в такому обсязі, що сумісно з природою зазначеного права, і виключно з метою сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві” [205].

Це свідчить про те, що Конституційний Суд України обіймає позицію активного захисника соціально-економічних прав, визначаючи конституційність їх обмеження та керуючись у своїй діяльності принципом рівності (ст. 21 та ст. 24 Конституції України), принципом невичерпності прав і заборони звужування їх змісту та обсягу (ст. 22 Конституції України), а також принципом можливості обмеження прав і свобод людини виключно положеннями Конституції України (ст. 64 Конституції України).

Отже, обмеження прав і свобод можуть бути визнані правомірними лише за умов та у спосіб, передбачені законом, і якщо мають на меті забезпечення визначених законом суспільних інтересів та є домірними¹⁴ з такою метою.

Особливої уваги й усебічного дослідження потребує ситуація, яка виникла внаслідок прийняття Верховною Радою за основу проект Закону “Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо врегулювання питань

¹⁴Домірний – який перебуває у правильному співвідношенні з чим-небудь; є допустимий та пропорційний. Див.: Рішення КСУ у справі № 3-208/2018(2402/18) від 13.06.2019 р.

формування прожиткового мінімуму та створення передумов для його підвищення” (№ 3515). Адже, аналізуючи його положення, можна дійти висновку, що фактично нівелюються засади соціальної держави й значення всіх раніше прийнятих Законів, зокрема “Про прожитковий мінімум” та “Про державні соціальні стандарти і державні соціальні гарантії”, тому що вся соціальна політика так чи інакше пов’язана з використанням прожиткового мінімуму. Цим Законом скасовується існуючий порядок встановлення прожиткового мінімуму, його складових та обмежується сфера його застосування (наприклад, прожитковий мінімум більше не застосовуватиметься при нарахуванні допомоги по безробіттю чи при визначенні розміру стипендій). Змінена цим проєктом методологія визначення прожиткового мінімуму матиме негативні наслідки при оцінці рівня життя, встановленні критеріїв бідності та взагалі призведе до зміни змісту базового соціального стандарту, порушивши норми Конституції України, Європейської соціальної Хартії і рекомендації Міжнародної організації праці.

Скасовуватиметься норма про встановлення розміру мінімальної заробітної плати не нижче від розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб. А також обмежуватимуться соціальні права різних демографічних груп населення шляхом встановлення єдиного прожиткового мінімуму, оскільки на його основі визначався диференційований порядок формування окремих соціальних гарантій – заробітної плати, пенсійного забезпечення, соціальних виплат та допомог. Так, на думку переважної більшості правозахисників, “Встановлення прожиткового мінімуму у відсотках до середньомісячної заробітної плати в Україні попереднього року з урахуванням прогностичної інфляції може призвести до зниження розміру прожиткового мінімуму майже на 25%” [57].

Також, Федерація профспілок України вважає неприпустимим підлаштування прожиткового мінімуму під фінансові можливості бюджету, оскільки в останнього надлишку коштів не буває ніколи [164].

А тому, такі зміни неминуче призведуть до низького рівня життя населення України та жодною мірою не покращать стан соціально вразливих категорій населення. Єдина категорія населення, яка відчує покращення свого матеріального становища від запропонованих змін, – це працівники, що фінансуються за рахунок державного бюджету, оскільки їх посадові оклади формуватимуться незалежно від прожиткового мінімуму, а саме від мінімального розміру посадового окладу для зазначеної категорії працівників. І, як наслідок, це призведе до зняття обмежень з державних службовців у питаннях нарахування високих заробітних плат.

Між іншим, помилково вважати, що надання “спеціальних заходів захисту” є дискримінацією решти соціальних груп, що потребують допомоги. Адже Конституційний Суд України в одному зі своїх рішень вживає термін “спеціальних заходів соціального захисту для окремих категорій службовців”, що передбачено ст. 17, 130 Конституції України та обумовлено особливостями їх правового статусу, тим самим встановлюючи пріоритет принципу додаткових конституційних гарантій над принципом рівності. А для решти громадян застосовує загальне правило, що закріплене ч. 1 ст. 46 Конституції України, за яким “громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом” [206].

С. Верланов зазначає, що такий підхід Конституційного Суду України свідчить про те, що пільги, компенсації і гарантії, право на які передбачено чинним законодавством, є додатком до основних джерел існування та необхідною складовою конституційного права на забезпечення достатнього життєвого рівня (ст. 48 Конституції України) [47, с. 108 – 113].

Разом із тим, в одному зі своїх рішень Конституційний Суд України наголошує, що, встановивши законом правові підстави і порядок призначення пенсій, їх розмір, законодавець може визначати особливі умови

її набуття та призначення для окремих категорій громадян, враховуючи всі об'єктивно значущі обставини їх трудової діяльності. Однак, це повинно здійснюватися з дотриманням вимог Конституції України, разом з принципами рівності й справедливості [183].

В одній із доповідей Елли Катаєвої – судді одеського окружного адміністративного суду, було надано детальну характеристику щодо проблем обмеження права на соціальний захист, де вона зазначає: “Абсолютно жахлива ситуація із захистом соціальних прав усіх категорій пенсіонерів. Наприклад, станом на весну 2021 року в одеському окружному адміністративному суді розглядаються справи щодо нарахування пенсій. Сутність проблеми полягає в тому, що не можливо застосувати однозначно законодавство та, на жаль, судову практику Верховного Суду України, адже в залежності від категорії, кому саме здійснюється нарахування та виплата пенсії, встановлюються свої обмеження, де військовим або суддям – не обмежують їх право на пенсію, а пілотам і прокурорам – обмежують. Це однозначно слід вважати проявом дискримінації” [128].

С. Верланов, аналізуючи процес підготовки нового Закону про Державний бюджет України, узагальнює, що “для певних категорій працівників бюджетних установ, як і для інших громадян, не можуть бути встановлені окремі пільги, компенсації та гарантії, а їх надання є питанням доцільності і залежить, насамперед, від фінансових можливостей держави. А отже, видатки на фінансування таких пільг, компенсацій і гарантій, їх розмір (обсяг) мають визначатися законом про Державний бюджет України на певний рік” [46, с. 88–90].

Але подібна неузгодженість у законодавчому регулюванні виникає і в питаннях соціального захисту. Зокрема, як уже зазначалося раніше, коли приймається Закон України “Про державний бюджет”. Цим Законом обмежуються права на соціальні виплати та допомоги у зв'язку з “бюджетним дефіцитом та скороченням надходжень до державного бюджету”. Хоча таке право визнається і гарантується ст. 46 Конституцією

України “загальнообов’язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними” [103].

Конституційний Суд України зазначає, що заходи, спрямовані на забезпечення державою соціального захисту певних категорій осіб, у зв’язку з економічною доцільністю¹⁵, соціально-економічними обставинами не можуть бути скасовані чи звужені [204].

Тому держава зобов’язана відповідним чином регулювати фінансову ситуацію у країні та сприяти ефективному вирішенню економічних проблем за допомогою встановлення й застосування справедливих засобів перерозподілу суспільного доходу. Це може бути закріплена норма на конституційному рівні про заборону підвищення цін і тарифів на житлово-комунальні послуги, які є непропорційні з прожитковим мінімумом на поточний рік. Така норма має бути основоположним принципом для провадження державної політики центральними органами виконавчої влади та стратегічним напрямом їх діяльності в названій сфері. Наприклад, Кабінет Міністрів України може встановити перелік продукції, товарів і послуг, на які можуть бути затверджені відповідними органами виконавчої влади фіксовані та регульовані ціни і тарифи, порядок реалізації повноважень цих органів у галузі встановлення й застосування цін і тарифів, здійснення контролю за цінами (тарифами); органи Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування, що встановлюють тарифи оплати побутових, комунальних, транспортних й інших послуг.

Позицією Венеційської комісії від 19 червня 2020 р. було запропоновано урядам у сфері податкового та фінансового законодавства

¹⁵Економічна доцільність – це аргументоване обґрунтування, спрямоване на досягнення економічного результату або особистих цілей, які не порушують вимог законодавства України. Див.: Постанова «Про затвердження Положення про порядок здійснення банками аналізу та перевірки документів про фінансові операції та їх учасників» від 15.08.2016 №369.

надати тимчасове звільнення від податків для бізнесу або надання тимчасових субсидій для бізнесу [71].

Адже, відповідно до положень ст. 22 Загальної декларації прав людини, “кожна людина як член суспільства має право на соціальне забезпечення, а також на реалізацію необхідних для підтримки її гідності й вільного розвитку особистості прав у економічній, соціальній і культурній сферах за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави” [80].

У цьому розумінні дискусійним залишається питання надання монетизованих соціальних пільг, а саме монетизованого пільгового проїзду. Мова йде про порядок реалізації права на безкоштовний проїзд в окремих видах громадського транспорту для окремої соціально-вразливої категорії населення. Раніше, до внесення змін Верховною Радою України до низки законів, які запровадили автоматизовану систему обліку оплати проїзду в міському пасажирському транспорті – особи мали необмежену кількість безоплатного проїзду. За новими правилами монетизованого пільгового проїзду кожен регіон України здійснюватиме видатки з місцевого бюджету та надаватиме компенсаційні виплати пільговим категоріям населення з метою монетизації проїзду. На погляд авторки, такий підхід може суттєво обмежувати право пільговиків на безкоштовний проїзд у міському пасажирському транспорті, адже органи місцевого самоврядування визначатимуть кількість поїздок і вартість компенсацій.

Окрім того, у зв’язку з нарахуванням монетизованих субсидій та пільг у монетизованій формі за оплату житлово-комунальних послуг, зростає невдоволення серед українського населення. Адже відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 17 квітня 2019 р. [168] затверджено новий порядок надання пільг на оплату житлово-комунальних послуг. Згідно з ним попередньо встановлений формат знижок для пільгових категорій населення змінено на виплати у вигляді грошових компенсацій у готівковій та безготівковій формі. Адже, порівняно, загальна сума наданих раніше знижок

для пільгової категорії населення була значно більшою за нинішню, раніше люди сплачували менше за житлово-комунальні послуги. Знову ж таки, це свідчить про звуження обсягу соціально-економічних прав людини, тобто їх обмеження.

До речі, в одному з журналістських опитувань було виявлено, що люди невдоволені такою реформою. Єдине, що їх задовольняє, – це те, що державна допомога надходить на рахунок споживача і споживач може розрахуватися нею, безпосередньо знявши її з банкомату, а також, що тепер банк не може самостійно розподіляти грошові кошти, адже могла виникнути така ситуація, за якої одна й та сама послуга буде сплачена двічі, якщо споживач сплачує фактично за показниками лічильників і не знає про дії банку [136].

З одного боку, такі зміни в законодавчому регулюванні детерміновані економічною кризою та мають на меті зменшити навантаження на державний бюджет. Проте, на думку Конституційного Суду України, видатки з державного бюджету, зокрема у сфері охорони здоров'я і соціального забезпечення, мають розподілятися в належному обсязі та ефективно використовуватися. Адже такі дії необхідні для виконання державного обов'язку щодо збереження генофонду Українського народу. Конституційний Суд України зазначає, що скасування чи обмеження пільг, компенсацій і гарантій як особливої форми відшкодування завданої шкоди окремій категорії громадян, без рівноцінної їх заміни засвідчує відступ держави від свого конституційного обов'язку [186].

О. Панкевич зазначає, що “соціально-економічні права мають свою специфіку щодо способів їхньої реалізації та захисту: адже ступінь їх гарантованості з боку держави — на відміну від класичних прав “першого покоління” — перебуває у жорсткій залежності від стану економіки [157], а за визначенням С. Лисенкова, від “соціальної дієздатності держави” [118, с. 5–19]. Враховуючи сьогодення обґрунтуванням цієї тези в ситуаціях: безробіття, тенденції зубожіння та інших прикрих реаліях життя, визначені

Конституцією України положення про забезпечення прав особи на працю (ст. 43), соціальний захист (ст. 46), житло (ст. 47), достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48) мають радше декларативний характер та свідчать про “добрі наміри” або програму дій держави.

Пропонуємо ознайомитися з рішенням Конституційного Суду України від 27 лютого 2020 р., в якому визнано, що обмеження, дійсно, призводять до звуження прав громадян на соціальний захист, “позбавляють певну категорію осіб можливості отримання допомоги по безробіттю протягом певного періоду. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не має допускатися звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ч. 3, ст. 22 Конституції України), адже це спричинить погіршення становища особи в суспільстві через обмеження прав і свобод, закріплених в законах України”. А також, зазначив, що не відповідають Конституції України окремі положення Бюджетного кодексу України у тій частині, де норми передбачають застосування окремого порядку та розмірів присвоєння пільг і компенсацій учасникам бойових дій та особам, прирівняним до них (ст. 12), особам з інвалідністю внаслідок війни (ст. 13), учасникам війни (ст. 14), особам, на яких поширюється чинність Закону № 3551 (ст. 15), особам, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною (ст. 16) [198].

У цьому рішенні Конституційний Суд України наголосив, що держава не може в односторонньому порядку відмовитися від зобов'язання щодо соціального захисту осіб, які вже виконали свій обов'язок перед державою щодо захисту її суверенітету і територіальної цілісності. Також, у рішенні зазначається, що невиконання державою соціальних зобов'язань щодо ветеранів війни, осіб, на яких поширюється чинність Закону № 3551, підриває довіру до держави: “Обмеження або скасування пільг для ветеранів війни, осіб, на яких поширюється чинність Закону № 3551, без рівноцінної їх заміни чи компенсації є порушенням зобов'язань держави щодо соціального захисту осіб, які захищали Вітчизну, та членів їхніх сімей. У разі зміни правового регулювання набуті вказаними особами пільги чи інші гарантії

соціального захисту повинні бути збережені із забезпеченням можливості їх реалізації” [198].

Далі, Конституційний Суд України дійшов висновку, що Бюджетним Кодексом не можна змінювати, скасовувати чи зупиняти дію інших законів, а також встановлювати додаткове чи будь-яке інше законодавче регулювання відносин, яке має розбіжності з раніше прийнятими Законами України в питаннях визначення спеціального регулювання. Також, Конституційний Суд України наголосив, що внесення таких змін у законодавче регулювання відносин у сфері надання пільг ветеранам війни призводить до юридичної невизначеності в застосуванні зазначених норм Кодексу та Закону № 3551 і за своєю природою є неконституційними [198].

Отже, Конституційний Суд України розглядає можливе обмеження чи скасування пільг або будь-яких інших гарантій соціального захисту лише у випадку запровадження рівноцінних чи більш сприятливих умов соціального захисту [198].

Також, Конституційний Суд України визначив, що, оскільки “держава взяла на себе зобов’язання піклуватися про кожного громадянина у разі настання одного з цих випадків та надавати йому постійні соціальні виплати (соціальну допомогу), які мають систематично виплачуватися протягом певних періодів, визначених законом, та у розмірі, який не може бути нижчим від прожиткового мінімуму, встановленого законом для відповідної категорії осіб, за умови, що пенсія чи інший вид соціальних виплат або соціальної допомоги є основним джерелом існування такої особи. У всіх зазначених випадках держава не може відмовитися від взятих на себе зобов’язань та скасувати жоден із цих видів соціального забезпечення, оскільки кожний із них передбачений Конституцією України...Тобто в усіх інших випадках, не передбачених у Конституції України, законодавець може встановлювати та змінювати види, форми соціальної допомоги. Держава має широкий обсяг повноважень щодо запровадження чи зміни одноразової

грошової допомоги як одного з видів соціальних виплат, що не визначені та не конкретизовані у Конституції України” [184].

Очевидно, що така позиція Конституційного Суду України відповідає й узгоджується з закріпленими принципами та цінностями соціальної держави в Конституції України і правовою природою соціальних прав людини. Поняття соціальної держави має розкриватися в контексті потреб людини, оскільки, нехтуючи значенням останніх, це поняття буде позбавлене будь-якого практичного обґрунтування та матиме суто декларативний характер.

На підтримку даної позиції слід звернутися до праці “Мотивація особистості” А. Маслоу, який визначив, що “справжні людські потреби – це ті потреби, без задоволення яких людина як вид не може існувати в принципі, тим паче, не можливе існування людини, як особистості. Адже власні потреби індивіда діють на нього як природна необхідність, тому він не може не зважати на них. Так відбувається символічний обмін свободи індивіда на його блага”. Тобто людина добровільно віддає певні свої права державі, які безпосередньо пов’язані із свободою діяти так як хочеться, а держава дає благо [127].

На думку В. Шишкіна, “під соціальною державою, яка проголошена в ст. 1 Конституції України розуміються не тільки зобов’язання зі сторони державних інститутів відносно соціальних проблем, а ще й соціальні зобов’язання усіх членів суспільства, в тому числі і роботодавців, щодо боротьби з безробіттям. Держава є інструментом, який визначено положеннями ст. 1 та ст. 3 Конституції України, і має не лише встановлювати гарантії або зобов’язання, а й за допомогою правових механізмів регулювати суспільні відносини в кризових та в складних економічних ситуаціях для держави, які за нормальних умов не були б помітні” [151].

Наступна проблема торкнулася питань обмеження таких соціально-економічних прав, як право на підприємницьку діяльність (ст. 42 Конституції України), право на працю (ст. 43 Конституції України), право на страйк (ст. 44 Конституції України) постановою Кабінету Міністрів України від 2

квітня 2020 р. “Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 11 березня 2020 р.” та постановою Кабінету Міністрів України від 20 травня 2020 р. “Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів” у неоголошений надзвичайний стан. Повертаючись до положень ст. 64 Конституції України, слід наголосити, що конституційними визнаються лише обмеження в умовах воєнного або надзвичайного стану [103]. Процесуальний порядок оголошення надзвичайного стану визначається Законом України “Про правовий режим надзвичайного стану”, який вводиться указом Президента України та затверджується Верховною Радою України [82].

Згідно зі ст. 1 Закону України “Про правовий режим надзвичайного стану”, “надзвичайний стан – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до цього Закону повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень” [82].

На думку авторки, дану постанову уряду можна було би вважати конституційною лише за умов дотримання всіх процесуальних моментів,

адже відповідно до п. 2 ст. 116 Конституції України Кабінет Міністрів України “вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина”, але за відсутності оголошеного надзвичайного стану такі дії членів уряду слід кваліфікувати як перевищення владних повноважень.

Унаслідок прийняття цієї постанови, як уже зазначалося, було обмежене право на зайняття підприємницькою діяльністю. Аналізуючи конституційність даного обмеження, насамперед слід нагадати, що згідно з положеннями ст. 42 Конституції України передбачено можливість обмеження права на підприємницьку діяльність, і такі обмеження визнаються допустимими лише:

- на підставі закону;
- за колом осіб.

Це означає, що спеціальними законами можуть визнаватися різноманітні засоби обмеження цього права та встановлюватися заборони щодо здійснення підприємницької діяльності, наприклад, Закон України “Про захист економічної конкуренції” від 2001 р., Закон України “Про ліцензування видів господарської діяльності” від 2015 р., Господарським кодексом України, Цивільним кодексом України тощо. Цими Законами визначається порядок застосування правових обмежень щодо осіб, які здійснюють підприємницьку діяльність з метою легітимізації їх підприємницької діяльності й зобов’язані сплачувати податки і збори.

Держава здійснює контроль за якістю та безпечністю продукції, послуг чи робіт задля захисту прав споживачів. Також, з метою охорони прав людини й інтересів держави чи в інтересах національної економіки можуть зазнавати обмежень окремі види підприємницької діяльності, наприклад, ліцензування виробництва зброї.

Тобто, важливою складовою здійснення права на зайняття підприємницькою діяльністю є участь органів державної влади, що безпосередньо обмежує дане право, видаючи ліцензії, патенти, сертифікати тощо. Це означає, що для зайняття підприємницькою діяльністю особі, яка

виявила такі наміри, законодавством висувається низка вимог та умов, після виконання яких може бути реалізоване дане право.

Складність цього процесу полягає у тому, що відсутній ефективний механізм державної реєстрації, зокрема, суттєві розбіжності щодо визначення його порядку у внутрішніх інструкціях органів місцевої влади й у законах.

Значна кількість заборон та обмежень у підприємницькій діяльності обумовлені перехідним станом суспільства і є застарілими. Вони безпосередньо пов'язані зі свободою договірних відносин саме через встановлення обмежень щодо укладення угод зі зменшенням диспозитивності при визначенні цінових, платіжних та інших умов забезпечення зобов'язань. Такі обмеження, як зазначає Е. Савченко, зазвичай, не стосуються заборони окремих видів підприємницької діяльності чи стану економічної конкуренції й не пов'язані з визначенням сфери державної монополії або захистом прав споживачів [148].

Проблема полягає в тому, що в усіх цих процедурних моментах переважає суб'єктивний підхід, який створює перепони, ускладнює та затягує час осіб, які виявили намір здійснювати підприємницьку діяльність.

У глобальному вимірі ця проблема породжує неспроможність людей заробляти гроші й, як наслідок, сплачувати податок з отриманого прибутку до державного бюджету, що, у свою чергу, впливає на економіку держави та соціальну сферу життя людей.

Також слід зазначити, що в ч. 2 ст. 42 Конституції України встановлено обмеження права на зайняття підприємницькою діяльністю стосовно певної категорії осіб, а саме:

- депутатів;
- посадових та службових осіб органів державної влади й органів місцевого самоврядування [103].

Однак, повертаючись до раніше згаданої постанови Кабінету Міністрів України, при запровадженні карантинних заходів обмеження права на зайняття підприємницькою діяльністю здійснювалося не за критерієм

відповідності вказаному колу осіб, а за новим критерієм, який конституційно не передбачений. Так встановлювалися карантинні обмеження на роздрібну торгівлю, на транспортні пасажирські перевезення, на роботу закладів у сфері харчування, послуг та розваг і т.д.

Наразі, Конституційний Суд України виніс рішення за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України окремих положень раніше згаданої постанови Кабінету Міністрів України, якою запроваджувався карантин. У цьому рішенні було визначено, «що обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина є можливим у випадках, визначених Конституцією України. Таке обмеження може встановлюватися виключно законом – актом, ухваленим Верховною Радою України як єдиним органом законодавчої влади в Україні. Встановлення такого обмеження підзаконним актом суперечить ст. 1, 3, 6, 8, 19, 64 Конституції України» [209].

Відповідь Кабінету Міністрів України була негайна, ще під час розгляду цієї справи в Конституційному Суді України – Кабінет Міністрів України додав зміни до деяких пунктів Постанови № 392 та виключив положення, які забороняли:

- проведення масових (культурних, розважальних, спортивних, соціальних, релігійних, рекламних та інших) заходів з кількістю учасників більше ніж 10 осіб (підпункт 5);
- роботу закладів громадського харчування (ресторанів, кафе тощо), торговельно-розважальних центрів (крім розміщених у них магазинів), діяльність закладів, що надають послуги з розміщення, закладів розважальної діяльності, фітнес-центрів, закладів культури (підпункт 6);
- здійснення регулярних та нерегулярних перевезень пасажирів автомобільним транспортом у міському, приміському, міжміському, внутрішньообласному та міжобласному сполученні, зокрема пасажирські перевезення на міських автобусних маршрутах у режимі маршрутного таксі (підпункт 7);

– закладам охорони здоров'я проведення планових заходів з госпіталізації (підпункт 14) [209].

Також, Конституційний Суд України в цьому рішенні визнав неконституційними положення Закону України “Про Державний бюджет України на 2020 рік” від 14 листопада 2019 р. змінами, Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про Державний бюджет України на 2020 рік” від 13 квітня 2020 р., якими обмежувалися виплати та змінювався розмір винагород суддів на час карантину. Конституційний Суд України наголосив, що даним Законом не може бути скасовуваний чи змінений обсяг прав, обов’язків, пільг, компенсацій, гарантій, що передбачений іншими законами. Він дійшов висновку, що “законодавець не може свавільно встановлювати або змінювати розмір винагороди судді, використовуючи свої повноваження як інструмент впливу на судову владу”, а “обмеження суддівської винагороди є посяганням на гарантії незалежності суддів”. Конституційний Суд України вважає, що обмеження відповідних виплат є допустимим за умов воєнного або надзвичайного стану. Однак такого роду обмеження має запроваджуватися пропорційно, зі встановленням чітких часових строків та в жорсткій відповідності до Конституції і Законів України [209].

Резюмуючи, необхідно наголосити, що Конституційний Суд України надав ґрунтовне роз’яснення щодо конституційності запроваджених урядом обмежень прав і свобод людини, зокрема соціально-економічних. Що є допустимо у правовій державі та є проявом демократії у суспільстві. Конституційний Суд України вкотре підтвердив свою незалежність і плюралізм думок у прийнятті рішень. Саме завдяки його роботі в Україні продовжує діяти та виконуватися Конституція України.

Слід зазначити, що соціально-економічні права динамічні, а тому протягом останніх років прослідковується позитивна тенденція поширення доктрини “Живої Конституції”, яку активно підтримував В. Кампо [87, с. 99–109]. Так, ідея доктрини полягала у тому, що суд має здійснити остаточний

перехід до доктрини “живої Конституції”, яка гарантуватиме більш високий рівень вирішення правових питань шляхом перегляду рішень Конституційним Судом України.

Про що можна судити за пратиною прийняття рішень у 2008, 2011, 2012, 2014, 2016, 2017, 2018, 2019 р.р. у справах про соціальні гарантії, де Конституційним Судом України були прийняті такі рішення, що, в переважній більшості, були політично та економічно обумовленими і переглядалися ним залежно від трансформацій суспільних відносин, економічної ситуації в державі, поетапній зміні правосвідомості громадян у державі й у світі загалом.

Ключове, на чому наголошує у своїх рішеннях Конституційний Суд України, – це те, що держава може здійснювати регулювання змісту та обсягу соціальних прав, встановлюючи правові обмеження щодо їх реалізації як Конституцією України, так і Законами України. Однак, ці законодавчі обмеження мають бути недискримінаційного характеру та мають відповідати положенням ч. 1, 2 ст. 24 Конституції України: “Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками”. А також, запропоновані законодавчі обмеження не повинні порушувати зміст соціальних прав [202].

Наприклад, така норма-гарантія як право на охорону здоров’я, медичну допомогу, що зазначена у ст. 49 Конституції України, є нормативним визначенням, яке не змінювалося з часу прийняття Конституції, але зазнавали трансформацій підходи до тлумачення її змісту [103].

Недотримання державою своїх обов’язків щодо гарантування безперешкодної реалізації соціально-економічних прав, а також порушення сутнісного змісту їх конституційних обмежень призводить до порушень соціально-економічних прав людини.

Конституційний Суд України у своїх рішеннях усебічно тлумачить та розкриває зміст правомірних обмежень, що передбачені Конституцією України. Під такими обмеженнями розуміється можливість втручання у зміст й обсяг конституційних прав і свобод людини й громадянина з боку держави за допомогою юридичних засобів, які відповідають вимогам верховенства права, доцільності, потрібності та пропорційності у демократичному суспільстві, тобто є домірним. Також він зазначає, що основною метою обмежень є охорона основоположних суспільних цінностей, таких як: життя, здоров'я, гідність, свобода, моральність населення, громадський порядок і національна безпека [185].

Слід зазначити, що, як виявилось, не тільки в Україні виникла напруга між колективними інтересами та індивідуальними правами, а й в усьому світі. Обмеження права на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування під час протидії й запобігання поширенню світової пандемії COVID-19 продемонструвало реальний стан забезпечення цього права.

З метою протидії поширенню COVID-19 та захисту здоров'я населення в усьому світі на час пандемії були обмежені деякі особисті, політичні, культурні й соціально-економічні права. Одне питання досі залишається дискусійним з погляду цінності людського життя: саме як оцінити рішення органів державної влади Великої Британії, Іспанії та Італії щодо пріоритетності надання медичної допомоги лише хворим, які мають потенційно більше шансів на одужання. Чи доречно тоді говорити про фундаментальний принцип рівності конституційних прав і свобод, що безпосередньо входить до концепції верховенства права.

З огляду на це, на думку автора, дії влади є злочином та в подальшому потребують розгляду всіх справ за участі родичів потерпілих у Європейському суді з прав людини. Тому що в Україні й в усьому європейському співтоваристві рівність та неприпустимість дискримінації особи визнані конституційними принципами національними правовими

системи. Про це неодноразово наголошувалося в міжнародно-правових актах з питань захисту прав і свобод людини.

Заходи охорони здоров'я можна вважати такими, які потенційно здатні призвести до реального порушення основних прав людини. З метою збалансування проблем громадського здоров'я та захисту прав людини міжнародне право передбачає, що на охорону здоров'я слід посилалися як на підставу для обмеження певних прав. Тобто, заходи охорони здоров'я, що мають захищати права людини, не є абсолютними згідно з нормами міжнародного права.

Конституційний Суд України в одному зі своїх рішень наголосив, що “гарантована Конституцією України рівність усіх людей в їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод та не виключає можливості законодавця при регулюванні питань соціального забезпечення встановлювати певні відмінності щодо обсягу такого забезпечення” [192].

Принциповим є дотримання прав людини під час запобігання та поширення тяжких захворювань. Неприпустимо порушувати права людини і зловживати надзвичайними повноваженнями у сфері охорони здоров'я, адже кожному громадянину України Конституцією України гарантується його право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.

В Україні відомі факти незаконного обмеження цього права під час пандемії COVID-19, зокрема: обмеження проведення планових операцій, вибіркоче обслуговування в державних закладах охорони здоров'я, де звичайний візит до сімейного лікаря став неможливим. У зв'язку з цим, право на безкоштовну медичну допомогу стало недоступне, так, усі медичні послуги, пов'язані з діагностуванням захворювання можливо виконати лише у приватних клініках, діагностичних центрах чи лабораторіях.

Також, на думку авторки, було неприпустимо під час карантину з метою запобігання COVID-19 встановлення обмежень для певних видів трудової діяльності. Адже, в сучасних умовах соціальної та економічної

нерівності досить цинічно дозволяти працювати низькооплачуваним працівникам, яким навесні 2020 р. доводилося виконувати свої трудові обов'язки в обстановці, що потенційно є небезпечною для здоров'я і має високу ймовірність зараження на COVID-19. Їх здоров'я та життя було підпорядковане цілям громади, а не власним інтересам, вони щоденно ризикували, виконуючи таку роботу, як: збір сміття, пасажирські перевезення, розвезення продовольчих товарів, роздрібна торгівля товарами першої необхідності, лікарі, правоохоронці. Очевидно, що відмова цих осіб від права на працю в безпечних умовах та відмова від права на здоров'я є героїчним вчинком, і тут мало бути задіяне додаткове фінансування з державного бюджету для виплат компенсацій та премій за такі умови праці.

Більше того, багатьом працівникам не вистачало і не вистачає достатніх або належних засобів індивідуального захисту. Мало хто з них має можливість залишатися вдома, у випадку погіршення стану здоров'я, що не пов'язано з COVID-19, адже якщо вони відмовляться працювати, можуть втратити роботу або з їх заробітної плати можуть утриматися гроші у зв'язку з тимчасовим безробіттям.

Це дозволяє зробити висновок, що в українському законодавстві наявна прогалина в контексті реалізації права на працю та права на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування за надзвичайної ситуації. Має бути передбачено застосування заходів охорони здоров'я, які зможуть захистити всіх, а не лише ті категорії населення, обмеження прав яких безпосередньо передбачено, включаючи безпечні умови праці. Ця вимога має три виміри:

- по-перше, відсутність застосування примусу чи економічного стягнення, аби вимагати, щоб хтось ризикував працювати, коли влада встановила, що для решти населення виконання роботи небезпечно для здоров'я;
- по-друге, запровадження всіх необхідних ефективних заходів як для зменшення ризику, так і для зміцнення здоров'я людей;

– по-третє, всі заходи забезпечення правил соціального дистанціювання чи блокування не призводили до дискримінації окремих груп, таких як мігранти, бездомні та особи, які несуть особливі обов'язки перед державою [378, с. 321–324].

Важливо встановити, в якій мірі державні програми громадського здоров'я, що мають гарантувати доступність і якість медичних послуг, зменшують тягар від наслідків пандемій, епідемій та інших важких захворювань, які є потенційно небезпечними для здоров'я населення, а також чи є виправданими заходи обмеження права на охорону здоров'я, медичну допомогу й медичне страхування.

Так, на 123 пленарному засіданні Венеційської комісії від 19 червня 2020 р. всі її члени дійшли згоди стосовно цивільного законодавства, зокрема в питаннях відступу, де необхідно виплатити компенсації особам за дії, які вони виконували поза межами своїх повноважень, коли це було необхідно для підтримання загального блага і коли ці дії вимагали від них призупинення роботи над їхніми поточними договорами (наприклад, експорт медичних технологій до інших держав в умовах пандемії COVID-19) [71].

Наступний етап протидії COVID-19, що безпосередньо пов'язаний з вакцинуванням, може суттєво обмежити соціально-економічні права людини. На думку автора, дискримінаційного характеру набуває пропозиція голови парламентського комітету з питань здоров'я нації встановлення на законодавчому рівні вимоги виконання трудових обов'язків вакцинованими працівниками, робота яких пов'язана з контактом із великою кількістю людей [249]. Це є цілком не припустимо, адже всі існуючі вакцини від COVID-19 перебувають на різних стадіях дослідження та не мають жодної достовірної інформації щодо ефективності, прорахованих ризиків і ймовірних побічних ефектів.

Відповідно до Рішення Ради Євразійської економічної комісії від 03.11.2016 р. № 78 “Про правила реєстрації та експертизи лікарських засобів для медичного застосування” на розробку однієї вакцини йде приблизно 10 –

15 р. (і це без моніторингу на практиці після впровадження у виробництво) [29]. Тобто, по суті станом на 2021 р. усі вакциновані люди від COVID-19 є учасниками медичного експерименту. На жаль, існуючі вакцини від COVID-19 є вакцинами нового покоління – вакцини мРНК, які використовують генетичний матеріал, і до пандемії жодна з них не пройшла через усі стадії процесу затвердження введення їх людям [178].

А тому, встановлення будь-яких вимог на законодавчому рівні щодо обов'язкової вакцинації або створення таких умов, за яких відмова від вакцинування обмежуватиме права, слід вважати порушенням усіх міжнародно-правових норм, зокрема ст. 8 Конвенції [74], що захищає від втручання у приватне життя (право на медичну автономію); ст.10 Конвенції щодо свободи дотримання власних поглядів, одержання та поширення інформації без будь-якого втручання з боку державної влади і незалежно від державних кордонів; ст. 2 та ст. 3 Конвенції – захист права на життя й захист від нелюдського поводження, а саме проблема невідомих наслідків від вакцинування від COVID-19 як результату медичного експерименту. Більше того, вакцинування від COVID-19 порушує норми Нюрнберзького кодексу, яким встановлено заборону проведення медичних експериментів на людях від 20 серпня 1947 р.

Та найголовніше – це те, що у преамбулі Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенції про права людини і біомедицини, прийнятій Парламентською асамблеєю Ради Європи в листопаді 1996 р., визначено таке: «Держави-члени Ради Європи, інші держави і Європейське Співтовариство, яке підписало нинішню Конвенцію... будучи переповненими цілеспрямованості повинні вжити заходів, необхідних для захисту людської гідності, а також основних прав і свобод людини в зв'язку з використанням досягнень біології і медицини...» [93]. А тому, всі дії держави, якими особи безпосередньо примушуються до щеплення вакцинами, що не пройшли повних етапів медичних випробовувань та не довели своєї безпечності й штучно створюють

обставини чи умови, за яких людина внаслідок добровільної відмови від щеплення від COVID-19 буде обмежена в реалізації своїх прав, слід вважати незаконними.

Станом на вересень 2021 року Профспілка працівників освіти і науки України (далі – Профспілка) надала обґрунтовану оцінку та виступила проти впровадження обов’язкової вакцинації від COVID-19 для педагогічних працівників. Відповідно, вона не підтримує проєкт наказу про затвердження переліку професій, які підлягають обов’язковій вакцинації, та визнала, що проєкт наказу суперечить міжнародим і національним нормативно-правовим актам. Згідно з ними вакцинація може бути лише добровільною й застосування заходів примусу або дисциплінарного стягнення – догани або звільнення, до працівника за відмову від вакцинування є неправомірним. Профспілка наголосила, що порушенням трудової дисципліни є невиконання чи неналежне виконання працівником своїх трудових обов’язків. А отже, відмову працівника від вакцинації не можна вважати порушенням трудової дисципліни [29].

На думку автора, показовою є відмова Верховного Суду США у розгляді позову від студентів та викладачів проти введення вимоги університетом Індіани вакцинування від COVID-19 до початку навчального року. Виключенням є релігійні мотиви і медичні протипоказання (з обов’язковою умовою в подальшому носіння маски та регулярним – двічі на тиждень тестуванням). Студенти вважають таку вимогу неконституційною. Мотивацію відмови у розгляді справи Верховного Суду США не надає.

Однак, цікава мотивація апеляційного суду в рішенні від 2 серпня 2021 р. по цій справі, де суд посилався на рішення у справі *Jacobson v. Massachusetts*, 197 U.S. 11(1905) – про обов’язкове вакцинування проти віспи. Тоді Верховний Суд США не вважав, що введення такого обов’язку порушує Конституцію. “А теперішня ситуація ще більш проста” зазначає суд, адже, по-перше, є винятки із загальних правил (у 1905 р. їх не було) та, по-друге, вимога розповсюджується лише на тих, хто виявив

бажання відвідувати університет (у 1905 р. було загальним і на державному рівні). Основний аргумент був таким: “People who don’t want to be vaccinated may go elsewhere”. Це означає, що університетам надається значно більша свобода в регулюванні порівняно з державою. Тобто, лінія розсуду судів у справах про обов’язкове вакцинування в університетах суттєво відрізняється від справ про введення загальнодержавної обов’язкової вакцинації. Продовженням аргументації рішення було “вказівки студентам, що їм читати, навіть якби це щось студенти хотіли б не читати, не є порушенням Конституції. Студенти мусять читати те, що говорить професор”. “В умовах, коли навчання в університеті передбачає дотримання інструкції про те, що писати та що читати, важко вважати проблемою медичні умови, які допомагають студентам залишатися здоровими під час навчання” [365].

Якщо звернутися до практики Європейського суду з прав людини, то можна знайти висновок, в якому вже піднімалося питання дотримання балансу між обов’язковою вакцинацією, правом на приватне життя та обмеженням права на освіту. Так, у квітні 2020 р. Європейський суд з прав людини визнав обов’язкову вакцинацію дітей у Чехії такою, що не порушує право на повагу до приватного життя. Однак, варто зазначити, що справа стосувалася щеплення дітей апробованою і добре вивченою вакциною, а саме обов’язкової вакцинації дітей від дев’яти хвороб, включаючи коклюш, правець, гепатит В, дифтерію, кір, поліомієліт та краснуху. За відмову батьків від обов’язкової вакцинації дітей без поважної причини накладається штраф. А також, не приймають нещеплених дітей у дитячі садки, за винятком тих, у кого є медичні показання. Скарги заявників стосувалися порушення їх права на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8 Конвенції), свободи думки, совісті й релігії (ст. 9 Конвенції), а також обмеження права на освіту (ст. 2 Протоколу № 1 до Конвенції) у зв’язку з відмовою від вакцинації [29]. Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що “таке втручання влади у недоторканність приватного життя мало під собою виправдану мету, було викликано нагальною соціальною необхідністю, здійснювалося в

кращих інтересах дитини і вкладалося в широкі межі розсуду держави-відповідача з даного питання. Суд також нагадав, що держави зобов'язані ставити інтереси дитини в центр всіх рішень, а захист дитини від серйозних захворювань в більшості випадків досягається завдяки повному графіку щеплень. Ті, кому їх неможливо призначити, побічно захищені, поки в суспільстві підтримується необхідний рівень охоплення вакцинацією. Таким чином, коли політики добровільної вакцинації недостатньо для досягнення і підтримки колективного імунітету, або колективний імунітет не допомагає через природу захворювання (наприклад, правця), національні органи влади можуть обґрунтовано ввести політику обов'язкової вакцинації з метою досягнення належного рівня захисту від серйозних захворювань” [29]. У висновку зазначено, що відсутність обов'язкової вакцинації не перешкоджає навчанню у початковій школі, а лише обмежує зарахування в дитячий садок.

Важливо наголосити, що відповідне рішення стосується виключно “планової і безпечної вакцинації дітей від захворювань, які добре вивчені у медичній науці”, а тому не слід інтерпретувати дане рішення як право держав на введення обов'язкової вакцинації від COVID-19 в умовах надзвичайної ситуації в умовах існуючої епідемії. Наразі порушується питання, відповіді на яке немає: чи відповідає критеріям ефективності й безпеки життя та здоров'я існуючі вакцини від COVID-19 і чи допоможе хоча б одна з них зупинити пандемію, чи хоча б знизити її наслідки? Лише після достатньої наукової обґрунтованості та наявності доказів, отриманих у результаті перевірених роками медичних досліджень, очевидно, можна буде обмежувати права людини, зокрема соціально-економічні, задля суспільного блага.

Отже, наведені рішення є яскравим прикладом доступної аргументації та стають предметом важливої дискусії допустимості обмеження прав людини, зокрема права на освіту, а також балансу між обмеженням права, суспільним інтересом і необхідністю заходів в умовах пандемії.

Очевидно, що пандемія стала викликом для всього світу і детермінує появу нових особливостей реалізації права на освіту, яке набуде нових форм здійснення, можливо менш прийнятних для більшої частини людства. Доведеться обирати між особистісним правом та правами інших, дотримуючись засад соціальної справедливості й досягнення гідних умов життя. Держава, здійснюючи свої основні завдання, повинна встановити рівновагу між фактичними колективними потребами з урахуванням усіх індивідуальних цінностей. Адже демократична правова держава покликана захищати права кожного, маючи у своєму арсеналі незліченну кількість правових засобів захисту соціально-економічних прав людини.

Протоколом до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. [74] визнано, що жодну людину не можна позбавити права на освіту, а ст. 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. запропоновано конкретні механізми впровадження і забезпечення цього права [134].

Зважаючи на те, що права людини в Україні перебувають під захистом міжнародного права, повторюючи Статут Всесвітньої організації охорони здоров'я 1946 р., у ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права передбачено, що “держави-учасниці цього Пакту визнають право кожного на найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я. Заходи, яких повинні вжити держави-учасниці цього Пакту для повного здійснення цього права, включають ті, які є необхідними для: запобігання і лікування епідемічних, ендемічних, професійних та інших хвороб і боротьби з ними; створення умов, які б забезпечували всім медичну допомогу і медичний догляд у разі хвороби” [134].

Загальноприйняті правові стандарти для оцінки конституційності обмежень прав людини викладені у Принципах Сіракузи [171] – небов'язковому документі Економічної та Соціальної Ради ООН у 1985 р., в яких наголошується, що обмежувальні заходи мають бути доступно і науково обґрунтованими за конкретних обставин та мають бути

недискримінаційними, пропорційними, необхідними. Зокрема, законними вважатимуться ті обмеження прав людини, при запровадженні яких уряд враховуватиме такі критерії:

- обмеження передбачено та здійснюється відповідно до закону;
- обмеження відповідає законній меті загального інтересу;
- обмеження є суто необхідним у демократичному суспільстві для досягнення мети;
- для досягнення тієї ж мети доступні не менш нав'язливі та обмежувальні засоби;
- обмеження ґрунтується на наукових доказах, а не розробляється чи накладається довільно – тобто необґрунтованим або іншим чином дискримінаційним способом. Зокрема, будь-яке обмеження має бути застосоване з повагою до людської гідності та за необхідності підлягати перегляду.

Після проведення другого етапу медичної реформи в Україні закрили тубдиспансери – місце, так званого, вимушеного ув'язнення. Саме стаціонарне лікування у тубдиспансерах за радянських часів уважалося одним із найбільш ефективних заходів державної охорони здоров'я. Адже після Другої світової війни були високі показники захворюваності на туберкульоз серед населення СРСР з розрахунку до 1 тис. випадків на 100 тис. населення, а до зони ризику відносили регіони, де фіксувалося 40 хворих на 100 тис. Тому, в переважній більшості, майже в кожному обласному та районному центрах будували тубдиспансери [26].

Однак, в Україні з часів СРСР зменшилася кількість хворих на туберкульоз. У 2019 р. фіксувалася захворюваність близько 60 випадків на 100 тис. населення, але кількість диспансерів не стала менше, і, відповідно, одного хворого на туберкульоз обслуговувало 4 медики, що, безумовно, є фінансовим навантаженням на бюджет держави.

Українське суспільство досі не може дійти спільної думки щодо доцільності закриття тубдиспансерів. Провідні фтизіатри запевняють, що

значна частина хворих на туберкульоз утримувалися понад пів року в медичних закладах, не маючи на це показань, їх форма туберкульозу не становила загрози здоров'ю інших людей.

Характерно, що не лише у країнах пострадянського простору, а й у цілому світі уряди виправдовують такий захід для можливості управління ризиками, пов'язаними з туберкульозом щодо громадського здоров'я та вважають виправданою примусову госпіталізацію, насамперед з метою захисту як права людини на здоров'я, так і здоров'я як суспільного блага.

Пропоную ситуацію, коли права хворого на туберкульоз необмежені, розглядати як загрозу всьому здоров'ю населення, тобто загрозу суспільному благу, адже право кожної людини бути захищеним від ризику зараження хворобою повітряно-крапельним шляхом, будь-яким шляхом, зокрема випадки, коли хворий на туберкульоз не проходить належне лікування та не дотримується норм гігієни дихання.

Обґрунтування вимушеного ізолювання конкретних пацієнтів завжди є суперечливим, однак, саме Принципи Сіракузи здатні забезпечити дієву основу визначення обґрунтованості вимушеної ізоляції й обмеження прав і свобод хворого на туберкульоз. Вони утверджують мету вимушених заходів, що обмежують права людини на підставі громадського здоров'я та визнаються виправданими лише за умови наявності очевидної загрози для здоров'я населення. Інтерес добробуту і здоров'я суспільства загалом має бути ретельно збалансованим з інтересами окремого хворого. Запобігання заподіяння шкоди третім особам – ось що є достатньою підставою для обмеження автономії особи, чиї дії можуть призвести до заподіяння шкоди здоров'ю іншим [355].

Усе це свідчить про те, що нормами міжнародного права передбачено принципи обмеження прав, що виправдовують застосування примусових заходів щодо хворих на туберкульоз, які відмовляються від діагностування або від спостереження чи лікування після підтвердження захворювання. Законними підставами таких примусових заходів є їх чітка регламентація та

обґрунтованість законом, тобто, такі обмеження мають витримувати контроль законом, оскільки вони захищають усе населення від серйозних загроз здоров'ю, пов'язаних із наслідками цього захворювання.

Є достатньо підстав, щоб стверджувати, що вимоги щодо права на здоров'я й етику належним чином витлумачені різними інституціями європейських країн. Важливо, щоб наша держава враховувала напрацьовані рішення європейської спільноти, зокрема, щоб органи державної влади застосовували основоположні ідеї та принципи не тільки під час прийняття рішень у питаннях встановлення заходів із запобігання поширенню інфекційних захворювань, а й в усіх інших питаннях, де виникають проблеми з їх урегулюванням.

Тобто, український парламент перед тим, як вносити зміни у чинне законодавство, які безпосередньо визначають порядок обмеження соціальних та економічних прав людини, повинен усебічно дослідити стан проблеми, реальні фінансово-економічні можливості держави і напрацьовану правову практику Європейського Союзу. Лише після такого системного підходу до вирішення проблем, пов'язаних із обмеженням соціально-економічних прав, в Україні буде високий рівень життя населення, якісна соціальна сфера життя та економічне піднесення. Адже цілком стає зрозуміло, що неправомірне обмеження одного права безпосередньо пов'язане з порушенням інших прав і може призводити до низки негативних наслідків, які унеможливають здійснення інших прав. А саме, порушення встановлених Конституцією вимог щодо обмеження соціально-економічних прав, таких як:

- права на соціальний захист – призводить до позбавлення особи можливості отримувати від держави пільг, компенсацій, пенсій, соціальної допомоги та інших соціальних виплат. Наприклад, у рішенні Конституційного Суду України зазначається, що “зміна умов призначення пенсій особам, які належать до певної категорії працівників, з урахуванням наявності відповідного стажу роботи, призводить до такого нормативного регулювання призначення пенсій, яке суттєво впливає на очікування

вказаних осіб, погіршує їх юридичне становище стосовно права на призначення пенсій, що має реалізовуватись при зміні нормативного регулювання лише у разі справедливого поліпшення умов праці та впевненості у настанні відповідних юридичних наслідків, пов'язаних із реалізацією права виходу на пенсію” [207];

– права на житло – призводить до примусового виселення людей із власних домівок тощо. У цьому питанні найкращим чином прояснять ситуацію в Україні висновки Європейського комітету із соціальних прав (далі – Комітет). Так, у 2019 р. Комітет дійшов висновку, що ситуація не відповідає взятим на себе зобов'язанням відповідно до п. 1 ст. 31 Європейської соціальної хартії на тій підставі, що не встановлено, що вживаються заходи щодо покращення житлових умов рома. А стосовно п. 2 цієї ж статті Комітет зазначив, що не є достатнім правовий захист осіб, яким загрожує виселення і що право на притулок адекватно не гарантовано [77];

– право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї – унеможливорює забезпечення мінімальними фізіологічними та соціальними потребами. Слід зазначити, що у ст. 25 Загальної декларації прав людини визначено право кожної людини на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, яке є необхідним для підтримання здоров'я й добробуту її самої та її сім'ї, а також право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини [80];

– право на підприємницьку діяльність – призводить до порушення свободи підприємництва та конкуренції з належним захистом прав осіб, що здійснюють підприємницьку діяльність; породжує “тіньове” підприємництво; призводить до появи кримінальних інституцій щодо вирішення конфліктів та забезпечення виконання зобов'язань; створює проблему вибору засобів правового захисту тощо [172];

– право на працю – унеможливорює отримувати мінімальну заробітну плату, достатню для гідного рівня життя; призводить до дискримінації при влаштуванні на роботу з боку роботодавця (за ознаками статі, раси, політичних переконань, соціального походження і т.д.); відсутність нормованого робочого часу тощо. З цього приводу Конституційний Суд України надає роз'яснення, що “порушення рівності працівників у трудових правах та гарантіях є недопустимим, а будь-яке обмеження повинне мати об'єктивне та розумне обґрунтування і здійснюватись з урахуванням та дотриманням приписів Конституції України та міжнародних правових актів” [208];

– право на відпочинок – позбавляє робітника права на щорічну відпустку або грошової компенсації за неї тощо;

– право на страйк для захисту економічних і соціальних інтересів – унеможливорює вирішення трудового спору та захист прав працівників підприємств, установ, організацій;

– право володіти, користуватися, розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності – призводить до незаконного привласнення чужого майна тощо. Конституційний Суд України роз'яснює, що право власності не абсолютне, воно може зазнавати обмежень, але втручання у зміст цього права може відбуватися лише на підставі закону, дотримуючись принципів пропорційності (досягнення розумного співвідношення між інтересами особи індивіда і суспільства) та юридичної визначеності [187]. Далі деталізується, що можна вважати пропорційними заходами обмеження права власності в інтересах суспільства – це заходи, які є найменш обтяжливими для прав і свобод людини серед усіх доступних для застосувань заходів. Унаслідок несформованого інституту власності в Україні існує низка проблем, таких як: формальне визначення та характеристика власності, також є чимало недоліків у законодавчому регулюванні набуття права власності на землю, порядку реєстрації прав власності на нерухоме майно тощо. І це все попри визнання непорушним в

Україні права приватної власності (ст. 46 Конституції України), закріплення права володіти, користуватися, розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності [103], тобто, цими правами має забезпечуватися економічна свобода індивіда;

– право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування – завдає шкоди здоров'ю людини; позбавляє можливості здійснювати медичне обстеження і лікування в медичних установах тощо. Також, наведене право передбачає врахування правового захисту від будь-яких незаконних форм дискримінації, пов'язаних зі станом здоров'я; відшкодування заподіяної здоров'ю шкоди; кваліфіковану медичну допомогу, включаючи вільний вибір лікаря, методів лікування відповідно до побажань людини, вибір закладу охорони здоров'я тощо [134].

Підбиваючи підсумок здійсненого наукового дослідження в цьому підрозділі, ми дійшли висновку, що недотримання державою своїх обов'язків щодо гарантування безперешкодної реалізації соціально-економічних прав, а також порушення сутнісного змісту їх конституційних обмежень неминуче призводить до порушень соціально-економічних прав людини.

Не викликає сумнівів, що українська Конституція за своїм змістом є унікальною, в ній враховані всі ключові аспекти правової, демократичної і, головне, соціально-орієнтованої держави. Дієвість норм Конституції може забезпечити лише висока правосвідомість як працівників державного апарату, так і усіх громадян. Необхідно лише підсилити дієвість норм Конституції за допомогою законів, які чітко визначатимуть засади та порядок допустимих обмежень соціально-економічних прав, оскільки можна вважати ті обмеження неправомірними, що не відповідають вимогам встановлених у ст. 22 Конституції України, де забороняється звуження змісту чи обсягу існуючих конституційних прав і свобод людини, яке призводить до порушення їх сутності [103].

Як уже стало зрозуміло у процесі дослідження даної теми, важливо регламентувати обов'язки посадовців та їх повноваження в питаннях

реалізації соціально-економічних прав людини, зокрема при здійсненні їх обмеження. Така законодавча норма має бути прописана таким чином, щоб її можна було тлумачити лише однозначно. Адже, на основі аналізу даних правозастосовної практики значна частина неправомірних обмежень соціально-економічних прав людини трапляється саме через неоднозначність тлумачення норм, що призводить до перевищення меж допустимих обмежень або неправомірного звуження змісту права.

З метою уникнення та недопущення порушення або неналежного обмеження соціально-економічних прав людини, вважаємо за необхідне застосування позитивного міжнародного досвіду і рекомендацій використання формули, закладеної у Принципах Сіракузи, при обмеженні соціально-економічних прав людини органами державної влади України [171].

Разом із тим, у правових системах країн Європейського Союзу та України відводиться головна роль правам і свободам людини, де розширене розуміння обмеження прав та свобод є індикатором реального ставлення до прав і свобод людини й громадянина в державі, критерієм рівня забезпечення гарантій їх дотримання та захисту.

Так як при дослідженні було виявлено проблему конституційного обмеження прав людини, яка безпосередньо пов'язана з відсутністю законодавчо закріпленої межі допустимих обмежень, то з цього приводу є слушною думка П. М. Рабіновича щодо пропозиції внесення змін до ст. 64 Конституції України. Так, він пропонує додати такі положення:

1. Жодне з положень Конституції не може тлумачитися як таке, що надає право здійснювати діяльність, спрямовану на скасування визнаних нею основоположних прав і свобод або ж на їх обмеження у більшому обсязі, ніж це передбачено у Конституції.

2. Будь-які заходи, що обмежують права та свободи, не повинні завдавати шкоди їх сутності й призначенню. [177, с. 4–9]

Залишається відкритим питання правомірності та порядку обмеження прав за надзвичайної ситуації й встановлення критеріїв допустимості обмеження соціально-економічних прав людини за умов, не пов'язаних із надзвичайним чи воєнним станом або за інших умов, які не передбачені Конституцією України.

У наступному підрозділі буде запропоновано варіанти вирішення деяких зазначених проблем, пов'язаних із конституційно-правовим обмеженням реалізації соціально-економічних прав людини в Україні за допомогою запозичення практичних надбань держав-членів Європейського Союзу. Це стане можливо завдяки напрацьованому в попередньому розділі аналізу конституційно-правових засад обмеження соціально-економічних прав людини у країнах Європейського Союзу шляхом наведення конкретних прикладів, узятих із досвіду європейських країн.

3.2. Використання досвіду держав-членів Європейського Союзу в процесі удосконалення законодавства щодо обмежень соціально-економічних прав людини та практики його реалізації в Україні

Беззаперечно, ми не можемо ігнорувати досвід європейських країн у питаннях обмеження соціально-економічних прав, адже він для нашої держави є безцінним. Україна, підписавши Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, зобов'язалася дотримуватися європейських цінностей, стандартів та копенгагенських політичних вимог. Відповідно, між Україною і Європейським Союзом формуються відносини, які узгоджуються зі встановленими принципами прямого впливу, однаковості, відповідальності, управлінської ефективності й лінії переваги законодавства Європейського Союзу над нормами права, що закріплені в Конституції України [19, с. 47–53].

Відносини держав-учасниць Європейського Союзу передбачають взаємодію наднаціонального та внутрішньодержавного права, де не тільки

національні конституції формують конституційне право Європейського Союзу, але й, безпосередньо, конституційне право Європейського Союзу визначає конституційну культуру її країн-членів у сфері захисту прав людини та конституційного контролю. На практиці такі відносини є компромісними і включають активну діяльність конституційних судів, верховних судів та парламентів держав-членів Європейського Союзу. В свою чергу, Європейський Союз створює механізми у власній інституційній структурі й судовій системі для підтримання конституційного різноманіття держав з урахуванням національних цінностей.

Необхідно зазначити, що право Європейського Союзу розглядає мінімальні межі, стандарт обмеження соціально-економічних прав для правореалізації в національному праві окремої держави-учасниці. Оскільки реалізація соціально-економічних прав потребує особливих форм діяльності держави і безпосередньо залежить від її економічного розвитку, то досвід обмеження цих прав має свої особливості в кожній країні-учасниці та є безцінним для України.

Маємо зазначити, що всі держави-члени Європейського Союзу ратифікували раніше згадану Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., чим зобов'язалися привести у відповідність національне законодавство щодо дотримання прав людини. Зокрема, положення згаданої Конвенції є обов'язковими для виконання та можуть мати свої особливості лише у порядку забезпечення, а не у змісті. Адже їх безпосереднє застосування залежить від методу інкорпорації міжнародних угод згідно з визначеним порядком у національному праві тієї чи тієї держави-члена Європейського Союзу.

Так, положеннями ст. 18 Конвенції визначено: “Обмеження дозволені згідно з цією Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, не застосовуються для інших цілей ніж ті, для яких вони встановлені” [74].

Не менш важливий інструмент захисту від неправомірних обмежень соціально-економічних прав людини та підтримки європейської соціальної

моделі у європейських країнах є положення Європейської соціальної хартії, яка доповнює громадянські й політичні права, передбачені Європейською конвенцією з прав людини. У ній особливу роль щодо нагляду за відповідністю національного законодавства та відповідної його імплементації положенням Хартії виконує Європейський комітет із соціальних прав (далі – Комітет). Адже він усебічно вивчає ситуації на основі поданих звітів про виконання положень Хартії від усіх держав-членів і приймає відповідні рішення. У випадках, якщо держава не усуває перешкоди щодо можливості реалізації соціальних прав, а також якщо не вживає необхідних дій щодо припинення незаконних обмежень, то Комітет може надати окремі рекомендації, в яких буде висунуто низку вимог стосовно внесення змін до законодавства або порядку його застосування.

У свою чергу, національні суди держав-учасниць Європейського Союзу у вирішенні справ щодо обмеження соціально-економічних прав людини повинні брати до уваги рішення Європейського суду з прав людини, в яких містяться роз'яснення та тлумачення стосовно застосування норм Конвенції.

А також слід наголосити, що всі рішення Європейського суду з прав людини обов'язкові для сторін-учасниць судової справи. У переважній більшості рішень Європейського суду з прав людини щодо незаконного обмеження соціально-економічних прав людини можна побачити посилання на практику Комітету. Франція та Іспанія є лідерами з посилок на судову практику застосування норм Хартії й її тлумачення Комітетом. Однак, такий важливий досвід Україна не може використати, оскільки в нашій державі не існує жодного перекладу рішень Комітету. Це створює реальну проблему на шляху ефективного вирішення соціально-економічних спорів, які, до речі, складають дев'яносто відсотків усіх справ, що знаходяться на розгляді в окружних адміністративних судах.

У країнах Європейського Союзу питання правомірності обмеження тих чи тих соціально-економічних прав вирішується шляхом встановлення

відповідності між реальним втручанням у право людини та положеннями конституції конкретної держави.

I. Хила, аналізуючи чинні правові джерела європейських країн, дійшла висновку, що слід виокремити такі три універсальні моделі конституційно-правового обмеження прав і свобод людини:

- 1) модель, за якою встановлюється перелік тих прав, які можна обмежити;
- 2) модель з переліком тих прав, що обмежити не можна;
- 3) модель, де обмеження можливе, проте без визначення конкретних прав та з обов'язковим відсиланням до спеціального нормативного акта [246, с. 39–44].

Про що можна судити після аналізу положень Конституції Німеччини, де визначено декілька типів допустимих втручань й обмежень прав і свобод людини, основні з яких:

- права і свободи людини й громадянина з простим застереженням у законі;
- права і свободи людини й громадянина без застережень [374].

Простими застереженнями наділені ті права і свободи, норми яких передбачають можливість їх обмеження законом чи на основі закону, а також просте застереження не встановлює ніяких вимог до такого закону.

Кваліфікованим застереженням щодо права слід вважати те, яке у статті передбачає можливість не тільки його обмеження на основі закону, а також яке зазначає у законі конкретні положення, що містять конкретну ситуацію та детально описують її, при якій допустимі обмеження з визначенням конституційно значущої мети, використанням можливих засобів чи способів.

Наприклад, відповідно до ч. 3 ст. 13 Конституції Німеччини обмеження права на недоторканність житла може мати місце на основі закону з метою відвернення безпосередньої загрози суспільній безпеці й

порядку, зокрема, для задоволення нагальної потреби у приміщенні для боротьби з епідеміями чи неповнолітніх осіб від небезпеки [334].

Окрім цього, на підставі положення ч. 1 ст. 19 Конституції Федеративної Республіки Німеччини в окремих випадках допускається обмеження прав і свобод людини, зокрема соціально-економічних, законом чи на підставі закону, при цьому такий закон має бути загальним та не повинен стосуватися лише окремого випадку, необхідно, щоб у законі було вказано саме право з посиланням на статтю в Основному Законі, при цьому сутність цього права має залишатися незмінною [334]. Це свідчить про можливість втручання у право шляхом прийняття нормативно-правового акту парламентом у визначеному порядку та шляхом прийняття органами виконавчої влади відповідних рішень, які передбачають обмеження права, що безпосередньо допустимо законом, тобто, делеговане регулювання. У такому випадку в законі обов'язково зазначається мета, обсяг і методи допустимих обмежень (ст. 80 Конституції Федеративної Республіки Німеччини) [98].

На думку авторки, досвід Німеччини необхідно перейняти нашої державі, оскільки такий підхід до обмеження соціально-економічних прав людини є раціональним та виваженим, унеможливорює зловживання правом у будь-якому його прояві, а також мінімізує вплив суб'єктивних людських чинників.

Корисно було б долучити до ст. 64 Конституції України поняття «придатність обмеження», яке активно використовується у законодавстві Німеччини. Тобто, це такі втручання у права людини, які є засобом для досягнення мети та передбачають наявність прямого зв'язку між встановленим обмеженням і наслідками. Дії з боку держави слід вважати неправомірними, якщо відбувається посягання на благо, яке було визначено як поставлена ціль та за для якого було здійснено обмеження певного права.

Слід зазначити, що придатне обмеження може бути визнаним незаконним і недопустимим у разі, якщо ступінь впливу на захищене благо

порівняно з суспільним інтересом не співрозмірне втручання. Будь-які дії, пов'язані з втручанням у зміст та обсяг права, мають бути обумовлені законною метою. Це означає, що коли для досягнення даної цілі існує декілька можливих засобів, то слід обирати той, який найменше за все впливає на захищене благо. Інакше кажучи, мета не може бути досягнена за рахунок обмеження інших, рівнозначних прав.

Як бачимо, обмежуючи соціально-економічні права, необхідно враховувати всі критерії законного обмеження, зокрема ті, що представлені в першому розділі. Питання дотримання тих чи тих критеріїв потребує індивідуального підходу та залежить конкретно від випадку, при цьому варто враховувати основоположні блага і цінності всього суспільства та виключні інтереси індивіда. Обмеження мають бути тимчасовими і ні за яких умов не можуть змінювати сутність того чи того соціально-економічного права, а також мають бути відповідні й співрозмірні ситуації. Саме тому правозастосовна норма має бути формально визначеною, однозначною, точною, чіткою та такою, що не допускає розширеного тлумачення встановлених втручань і, як наслідок, їх неконтрольованого застосування.

Продовжуючи тему особливостей конституційно-правового обмеження соціально-економічних прав, зокрема права власності, слід звернути увагу на положення Додаткового протоколу до Конвенції від 1952 року, ст. 1 про захист права власності, в якій зазначається, що ніхто не може бути позбавлений свого майна – інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права, а також для здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів, або для забезпечення сплати податків чи інших зборів держава може вводити в дію такі закони [45, с. 10–16].

В українському законодавстві зазначається: “Власність зобов’язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству” [103]. Зазначене положення прописане в Конституції України та означає, що

власник зобов'язаний використовувати свою власність не лише у своїх інтересах, а ще й повинен поважати інтереси інших соціальних суб'єктів. У ч. 7 ст. 41 Конституції також наголошується: “Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі” [103]. На нашу думку, такі обов'язки до осіб, які реалізують своє право власності, є обґрунтованими, виходячи з концептуальної позиції соціальної держави.

Імовірно, що необмежене право власності призводить до соціального невдоволення, конфліктів та до неоднакового розподілу матеріальних благ. Тому в багатьох країнах Європейського Союзу на конституційному рівні встановлюються виняткові підстави обмеження права власності.

Далі пропонуємо розглянути вибіркові положення, що регламентують порядок обмеження права власності в основних законах країн Європейського Союзу. Наприклад, у Конституції Бельгії, ст. 16 проголошено, що ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше, як для суспільної користі, у випадку та в порядку, встановлених законом і за умовами справедливого і попереднього відшкодування [96]. У ст. 43 Конституції Італійської республіки зазначено: “Для загальної користі закон може експропріювати приватну власність за умови винагороди і передати в суспільне користування” [357]. У Конституції Нідерландів, у ст. 14 також зазначається можливість обмеження права власності через експропріацію лише в інтересах суспільства і за умови попередньої гарантії повної компенсації власнику, в порядку, встановленому актом парламенту або іншим актом, виданим на його основі [382].

Отже, здійснюючи аналіз норм законодавства зазначених європейських країн, як бачимо, форма реалізації права власності може бути визначена по-різному, і це не впливає на його обсяг чи зміст. В усіх наведених прикладах право власності не звужується, а зменшується його обсяг.

Досліджуючи європейський досвід обмеження права на зайняття підприємницькою діяльністю, насамперед необхідно звернутися до положень, закріплених у Договорі про функціонування Європейського Союзу. Зокрема, у ст. 36 Договору допускається обмеження права на зайняття підприємницькою діяльністю, що є можливим за допомогою накладення на підприємства певних обмежень нефіскального характеру [170]. Також зазначається, що держави-члени, незважаючи на заборону, можуть встановлювати обмеження на імпорт і експорт, якщо це обґрунтовано з підстав:

- захисту суспільної моральності, публічного порядку та державної безпеки;
- захисту здоров'я та життя людей;
- захисту національних багатств, які мають художню, історичну чи археологічну цінність;
- захисту промислової або комерційної власності.

Важливо зазначити, що держави-члени не можуть розширювати перелік винятків для обмежень, що наведений у даній статті Договору. Європейський Суд висловив свою думку стосовно можливості кількісного обмеження даного права через встановлення квот як заходів, що дорівнюють повному чи частковому, залежно від обставин, обмеженню імпорту, експорту або транзиту товарів (справа 2\73, *Geddo v. Ente Nazionale Risi* (1973) ECR837) [299].

Разом із тим, законодавством європейських країн можуть встановлюватися заборони на такий вид підприємницької діяльності, який пов'язаний із виробництвом зброї, виготовленням ордерів тощо в інтересах національної економіки. Передбачено можливість здійснення даної діяльності лише за умови отримання спеціального дозволу чи ліцензії, а також в інтересах національної безпеки на основі закону державні органи можуть вимагати фінансову звітність від підприємця.

В Україні законом може бути обмежено підприємницьку діяльність службових або посадових осіб органів влади, депутатів тощо. Державою гарантується та забезпечується захист конкуренції всередині підприємницької діяльності. А також забороняється зловживання монополіями, обмеження конкуренції на неправомірних засадах і неправомірна конкуренція в умовах ринкового розвитку. Право монополії визначається виключно законом [172].

Що стосується практики обмеження права на страйк у країнах Європейського Союзу, то, наприклад, у Німеччині допускається обмеження зазначеного права за колом осіб, а саме: лише профспілка, а не індивід може реалізувати своє право на страйк. Такі ж обмеження застосовуються і у країнах Скандинавії, де не визнаються правомірними колективні дії працівників, які не входять до профспілок, через те що такі робітники не мають право укладати колективні угоди, бо не є членами профспілок. Тому проведення страйку має сприяти досягненню колективної угоди та відповідати принципу пропорційності й відповідності, а саме: тривалість страйку та ступінь суспільного впливу повинен бути адекватним і співрозмірним. Уперше такий принцип був запропонований у 1971 р. в Німеччині, після чого він став загальноприйнятим для всіх європейських країн. Так, у Португалії на рівні закону визначається термін проведення страйку профспілками, в межах якого визнається його правомірність [409, с. 104–117].

Однак, у Франції, Бельгії, Швейцарії, Нідерландах, Іспанії та Італії передбачено право на страйк індивідом, яке може реалізовуватися через колективні дії працівників. Це свідчить про відсутність обмеження права на страйк за колом осіб та визнання правомірними як офіційних, так і неофіційних (несанкціонованих профспілками) страйків [410], [380, с. 259–278].

У Великобританії, Латвії, Люксембурзі й Нідерландах обмежується право на страйк солідарності за умови, якщо його мета – здійснити тиск на

іншого роботодавця [362, с. 111–136], [368], [407]. А в Іспанії [216, с.315–323] та Бельгії такі страйки захищені на конституційному рівні й не зазнають жодних обмежень з міркувань вирішення економічних проблем. Також, законодавством Швеції [179], Франції [180], Данії не обмежується право на проведення солідарного страйку, якщо перший страйк був законним [371], [372]. У Німеччині обмежується право на проведення солідарного страйку, коли роботодавець займає нейтральну позицію щодо попереднього страйку або коли встановлений факт економічних зв'язків з першим роботодавцем [286, с. 403–416].

Цікавою є позиція Міжнародної організації праці стосовно заборони проведення страйків солідарності, яка зазначає, що причиною таких страйків є тенденція до концентрації підприємств, делокалізації центрів зайнятості та глобалізації економіки, і вважає, що абсолютне обмеження права на проведення страйків солідарності неодмінно призведе до зловживань [155].

Переважаю у європейських країнах обмежено право на проведення політичних страйків, за винятком Фінляндії, Ірландії, Данії, Норвегії. Наприклад, Верховний Суд Нідерландів визначив, що страйк не є політичним, коли він спрямований проти політики уряду, однак, якщо причиною його проведення є умови праці. Це свідчить про різний підхід у розумінні політичних вимог [409, с.104–117].

Вищезазначене дозволяє зробити висновок, що в окремих європейських країнах на законодавчому рівні закріплено поняття допустимої межі, яка визначає правомірність проведення страйку та ступінь завданої шкоди суспільству й окремим особам унаслідок його проведення. Визначення цієї межі між гарантованим правом та його неправомірним обмеженням у європейських країнах вирішується з обов'язковим урахуванням такого факту: чи відбулася дискримінація права на страйк у конкретному випадку. До того ж, у національних законодавствах більшості країн Європи визначаються лише загальні підходи врегулювання даного

питання, немає чіткої розмежувальної лінії між визнанням законним чи незаконним страйку. Ключовим у наданні правової оцінки проведеного страйку є питання наслідків, але в будь-якому разі це вирішується в судовому порядку на основі правових доктрин, де можуть застосовуватися як кримінальні переслідування, так і адміністративні стягнення. Національні суди Іспанії та Франції керуються положеннями доктрини “зловживання правом” [15, с.27–38], в Австрії трудовий спір не повинен “суперечити існуючим традиціям”, у Нідерландах використовують доктрину “недбалість”, у Греції посилаються на положення доктрини “зловживання довірою” [155].

У випадках, коли національні профспілки та організації роботодавців не погоджуються з обмеженням права на страйк, вони можуть подати скаргу до Комітету разом із супровідними поясненнями і документами з посиланням на положення Хартії, що було порушено. Комітет після прийняття та вивчення скарги ухвалює рішення по суті пред’явленої скарги і надсилає Комітету міністрів та сторонам звіт з визнанням чи невизнанням факту неправомірного обмеження права на страйк. А далі Комітет міністрів Ради Європи може запропонувати відповідній державі надати роз’яснення щодо вжитих заходів або може в рекомендаційному порядку запропонувати вжити спеціальні заходи, які б привели ситуацію у відповідність до зобов’язань.

З огляду на те, що Україна не ратифікувала таку процедуру колективного оскарження, на думку авторки, це призвело до таких умов, за яких унеможлиблюється захист соціально-економічних прав та спричиняє часті випадки зловживань їх обмеження.

У контексті України важливим є рішення Європейського суду з прав людини у справі *Веніамін Тимошенко та інші проти України*» (Заява № 48408/12) від 02.10.2014 р., в якому визнав порушення положень Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., ст. 11 “Свобода зібрань та об’єднання” й зобов’язав Україну

відшкодувати моральну шкоду, сплативши 20000 євро заявникам. Зокрема, Суд визнав, що було незаконно обмежено “право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів” [193]. Адже в ч. 2 цієї статті зазначено: “Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення зазначених прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави” [193].

У цьому рішенні Суд наводить відповідну практику Комітету, де зазначає: “Ефективне втілення в життя прав і принципів, зазначених у частині I, та їхнє ефективне здійснення відповідно до частини II не підлягають жодним обмеженням, за винятком тих, які передбачені цими частинами, і тих, які встановлені законом і необхідні в демократичному суспільстві для захисту прав і свобод інших осіб або для захисту державних інтересів, національної безпеки, здоров'я людей чи моралі” [193].

Далі Суд надає розширене тлумачення поняттю ‘встановлено законом’, тобто таке, що не переслідувало одну або більше легітимних цілей та не було “необхідним у демократичному суспільстві” для досягнення зазначених цілей. Суд у цьому рішенні визнає, що вислів “встановлено законом” у ст. 11 Конвенції вимагає також якості закону, про який йдеться. Зокрема вимоги до закону є такими, як доступність для заінтересованих осіб, достатня точність, щоб надати їм можливість передбачати наслідки, які може спричинити відповідна дія (див., наприклад, рішення у справі “Маестрі проти Італії” (*Maestri v. Italy*), заява № 39748/98, п. 30, ECHR 2004-I) [128]. Вважаємо, що це рішення є важливим для

України, у контексті того, що заборона страйку є допустимою лише на підставі закону.

Варто зазначити, що в окремих країнах Європейського Союзу особливу роль відводять обмеженню соціально-економічних прав з підстав безпеки, що визнається складною та розвиненою системою надзвичайного права, яка складається з: законодавчої необхідності введення надзвичайного стану; зовнішнього надзвичайного положення, внаслідок зовнішньополітичних причин та обставин (наприклад, стан оборони, стан політичної напруги, стан, що обумовлений обставинами Європейського Союзу, внутрішній надзвичайний стан і право на повстання) [58, с.23 – 30].

Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. також передбачено відступ від зобов'язань за умов, що загрожують суспільній безпеці, що безпосередньо стосуються життя нації в межах, яких вимагає гострота становища та за умови, якщо ці заходи не суперечать іншим зобов'язанням згідно з міжнародним правом (ст. 15) [74]. З положень ч. 3 цієї статті слідує, що ці втручання обмежуються часом: “Вона також повинна повідомити Генерального секретаря Ради Європи про час, коли такі заходи перестали застосовуватися, а положення Конвенції знову застосовуються повною мірою” [74].

У п. 3 ст. 4 Конвенції встановлено виняток, який забороняє примусову та обов'язкову працю, закріплену в п. 2 ст. 4, і не поширюється “на будь-яку службу, яка може вимагатись у випадку надзвичайної ситуації чи стихійного лиха, що загрожує життю чи благополуччю суспільства” [74].

Наприклад, у статтях Конституції Німеччини закріплені прямі вказівки щодо допустимого втручання в основні права людини, зокрема соціально-економічні, під час надзвичайної ситуації. Так, відповідно до ч. 2 ст. 13 Конституції Німеччини встановлюються окремі випадки обмеження права на недоторканість житла, згідно з якими обшук житла може проводитися тільки за вказівками судді, а у випадках небезпеки зволікань – вказівками інших органів, які визначені в законах, і може бути

здійснено у порядку, передбаченому цим законом. А також, ч. 3 ст. 13 Конституції Німеччини встановлено, що в усіх інших випадках обмеження цього права може здійснюватися з метою відвернення загальної небезпеки чи загрози життю окремих осіб на підставі закону, зокрема, під час подолання епідемії чи охорони неповнолітніх осіб, що наражаються на небезпеку. А ч. 2 ст. 17 Конституції Німеччини визначено ціль допустимого обмеження права на недоторканість житла, якою є оборона, в тому числі захист цивільного населення [98].

Між іншим, право на житло може бути обмежене під час надзвичайного стану в таких європейських країнах, як: Болгарія, Хорватія, Естонія, Словенія, Польща, Португалія. Наприклад, у Норвегії з метою уникнення перевантаження системи охорони здоров'я уряд, встановлюючи певні винятки, заборонив у сільській місцевості користуватися власними будинками для відпочинку, якщо вони розташовані на території іншої місцевої влади, ніж та, де така особа законно проживає [217, с.67–76], [222].

Тож, як бачимо, право на власність може зазнавати обмежень у різний спосіб, які запроваджуються центральною або місцевою владою у зв'язку з надзвичайною ситуацією (наприклад, використання землі громади чи приватної землі для забезпечення та організації польових лікарень, або закриття приміщень (торгові центри, спортивні заклади тощо), що знаходяться у приватній власності, або тимчасове вилучення майна чи ресурсів, або призупинення експорту, імпорту) [71].

Отже, всією європейською спільнотою визнається обмеження соціально-економічних прав людини під час надзвичайного стану. І як зазначається в одному з висновків Венеційської комісії від 19 червня 2020 року, “наявний досвід показує, що навіть держави з дуже схожими конституційними моделями, такі як Швеція та Фінляндія, можуть здійснювати боротьбу з надзвичайними ситуаціями досить різними методами. Очевидно, що в такому контексті важливу роль відіграють історичні та культурні чинники” [71].

Обмеження соціально-економічних прав визнаються як внутрішніми законодавчими актами, так і міжнародними договорами про права людини, згідно з якими органи державної влади уповноважуються ухвалювати рішення щодо обсягу та характеру відступу від прав для подолання наслідків надзвичайної ситуації [228, с.144–152]. Однак, при цьому їх свобода розсуду обмежена Європейським судом з прав людини, що здійснює безпосередній нагляд за їх діяльністю [218, с.63–69]. Шляхом введення надзвичайного стану державою забезпечується збереження інших найбільш важливих прав для існування людини за рахунок обмеження деяких соціально-економічних прав, а також створюються передумови для відновлення цих прав у майбутньому [17, с.37–42].

Отже, при дослідженні досвіду обмеження соціально-економічних прав людини під час надзвичайного стану в державах-членах Європейського Союзу першочергово було зазначено, що для цих країн характерне позитивне ставлення до обмеження за таких умов. Адже більшість європейських країн убачає в цьому обмеженні можливість захисту прав і свобод людини, цінностей більш значущих для існування людини та створення необхідних умов для відновлення нормального правопорядку як принципової цілі введення надзвичайного стану. Наприклад, пандемія коронавірусу створила нові форми реалізації права на працю, унеможливлюючи здійснення його у попередній формі.

В унітарних країнах надзвичайний стан оголошується на національному рівні головою держави, урядом або парламентом, а у федеративних – запроваджується як на федеральному рівні, так і на рівні суб'єктів федерації.

Європейський досвід свідчить, що обмеження соціально-економічних прав під час надзвичайної ситуації полягає у тому, що органам державної влади та влади на місцях дозволяється впроваджувати спеціальні заходи протидії небезпеці [147, с.5–6]. Такі обмеження не є властивими і прийнятними за звичайних умов та можуть запроваджуватися у вигляді:

вилучення майна, доходів чи встановлення особливого порядку розподілу товарів першої необхідності або продуктів харчування, надання імунітету окремим видам підприємницької діяльності, створення спеціального режиму для окремих видів трудової діяльності, або ж взагалі обмеження права на працю, встановлення пріоритетних напрямків розподілення коштів державного бюджету, тобто, здійснення надзвичайних бюджетних заходів.

Таким чином, слід дійти висновку, що обмеження соціально-економічних прав людини в Україні має відбуватися з урахуванням уже сформованої європейської практики та стандартів, враховуючи, що обмеження даної групи прав має свої особливості у зв'язку з низьким економічним розвитком і нестабільною політичною ситуацією у країні.

Висновки до розділу 3

Отже, конституційно-правове обмеження соціально-економічних прав людини полягає у встановленні конституційної заборони, обов'язку, відповідальності, контролю і нагляду органів державної влади за їх здійсненням у зв'язку із суспільною необхідністю захисту конституційних цінностей та забезпечення балансу інтересів.

Конституційно-правове обмеження цих прав певною мірою гарантує стабільність і виключає деструктивну поведінку особистості. Обмеження соціально-економічних прав людини безпосередньо пов'язано з певними діями з боку органів державної влади, місцевого самоврядування або їх посадовими особами, що включає в себе прийняття рішень, які стосуються гарантованих Конституцією України прав та свобод, створюючи перешкоди для їх реалізації. Якщо такі дії чи бездіяння порушують, звужують або будь-яким іншим способом незаконно обмежують права їх носіїв, то слід звернутися до суду за захистом і відновленням прав.

Мінімальний набір соціально-економічних прав окремого індивіда визначається статусом, в якому знаходиться особа, а також обумовлено

існуванням самого права, а саме: закріпленням положення з цим правом нормою національного законодавства України. Тобто, для встановлення факту неправомірного втручання в соціально-економічні права насамперед необхідно визначити: чи гарантовано Конституцією України або окремим законом це право.

Слід зазначити, що досвід захисту соціально-економічних прав на підставі положень Конституції України з моменту набуття Україною незалежності підтверджує існування проблеми, пов'язаної із забезпеченням конституційних гарантій прав людини. Для її подолання необхідно удосконалити діючий механізм забезпечення цих гарантій шляхом упровадження відповідного досвіду країн Європейського Союзу.

Між іншим, аналізуючи сучасне розуміння обмеження соціально-економічних прав людини з позиції втручання у права людини у європейських країнах, слід сформулювати такі тези:

1. при здійсненні обмеження соціально-економічних прав треба дотримуватися балансу не тільки інтересів індивіда та суспільства, а ще й рівноваги свободи і безпеки як одного з принципів встановлення обмежень прав та свобод у теперішніх реаліях життя всієї світової спільноти;

2. кожного разу, коли виникає потреба в обмеженні соціально-економічних прав, варто завжди керуватися принципом презумпції неправомірного обмеження, відповідно до якого будь-які законні обмеження можуть бути визнані допустимі лише за виключних обставин (коли здійснюване обмеження відповідає усім критеріям, що визначені в першому розділі), в той час, коли неправомірні й недопустимі обмеження представляють усі інші випадки втручання або вторгнення влади у права і свободи людини.

Україна на шляху становлення, утвердження та активного запозичення європейських цінностей і правових стандартів, однак є низка перепон, які створюють проблеми у послідовному захисті та охороні соціально-економічних прав і свобод людини. Для того щоб європейський досвід

обмеження соціально-економічних прав набув позитивної тенденції, необхідно сформулювати відповідний юридичний механізм на основі напрацьованих європейських стандартів. Органам державної влади України варто подбати про створення сприятливих умов для трансформації свідомості українців через усвідомлення ними найвищої соціальної цінності панування права як невід'ємного елементу сучасного людського буття та світосприйняття. Така трансформація має відбуватися спочатку з оцінки проблем і потреб соціального існування кожного індивіда та створення власних універсальних ціннісних стандартів, запозичених у наших європейських сусідів, які активно застосовуватимуться під час обмеження того чи того соціально-економічного права.

Для того щоб наблизити українське законодавство та привести його у відповідність до європейського у сфері обмеження соціально-економічних прав, необхідно узгодити категорійний апарат міжнародно-правових актів з національним законодавством. Необхідно навести порядок у діяльності органів державної та місцевої влади, подолавши корупцію й усунувши неконтрольоване зловживання повноваженнями службовими та посадовими особами. Україна має активно співпрацювати з усіма інститутами Європейського Союзу та залучати європейських експертів у діяльність органів публічної влади України. Це допоможе не тільки подолати проблеми неправомірного обмеження соціально-економічних прав, а ще й, безумовно, пришвидшить євроінтеграційні процеси України та системні конституційно-правові реформи, а також закріпить за Україною імідж демократичної соціальної правової держави.

ВИСНОВКИ

Висновки до дисертаційного дослідження закріплюють основні теоретичні узагальнення та практичні результати, пов'язані з конституційно-правовими регулюванням обмеження соціально-економічних прав людини у правовому просторі держав-членів ЄС, у наднаціональній правовій системі ЄС та у національному праві України. У висновках пропонуються шляхи удосконалення законодавства України стосовно конституційно-правового регулювання обмеження соціально-економічних прав людини на основі науково-практичного вивчення позитивного досвіду держав-членів ЄС.

Основними теоретичними та прикладними результатами дослідження є такі висновки.

1. Досліджуючи генезу поняття обмеження прав людини з урахуванням існуючих допустимих критеріїв обмежень прав людини у міжнародному праві прав людини, універсального та регіонального (європейського) рівнів слід зазначити, що конституційно-правовому обмеженню відведено особливе місце в механізмі реалізації соціально-економічних прав людини, яке визначає межі права, у вигляді заборон або зменшення обсягу права, обумовлених легітимною метою. Становлення та розвиток інституту обмеження прав людини є динамічним соціально-історичним явищем і є результатом тривалого розвитку не тільки національної системи конституційного права, але й поступовим визнанням його необхідним усьому суспільству. А отже, ми пропонуємо визначати конституційно-правове обмеження соціально-економічних прав людини як допустимі втручання, спрямовані на звуження змісту чи зміну обсягу права, які не повинні завдавати шкоди людині, а мають збалансувати індивідуальні та суспільні економічні інтереси, тобто, є суспільно обумовленими, а також здійснюються з підстав, передбачених законом, і полягають у встановленні конституційної заборони, обов'язку, відповідальності, контролю й нагляду органів державної

влади за їх здійсненням у зв'язку із суспільною необхідністю захисту конституційних цінностей та забезпечення інтересів.

2. Аналізуючи сучасні теоретико-методологічні підходи дослідження обмежень прав людини нами було з'ясовано, що такі обмеження можуть мати негативні наслідки для реалізації законних інтересів окремих індивідів, оскільки їх здійснення відбувається одночасно зі зменшенням обсягу соціально-економічних прав людини і, в результаті, призводить до часткової або повної неможливості подальшої реалізації цих прав. Пропонуємо виділити такі характерні загальні ознаки обмеження соціально-економічних прав та свобод людини: – пов'язане з несприятливими наслідками; – пов'язане із задоволенням інтересів третьої особи, певної категорії осіб або держави; – призводить до зменшення активної діяльності людини та зводить її поведінку до “гранично допустимого рівня”; – має на меті свідому зміну поведінки особи; обмежується свобода, тобто можливість діяти на власний розсуд; – звужується обсяг можливої поведінки; – здійснюється лише за допомогою правомірних методів та способів забороненого характеру; – здійснює виховний та соціальний вплив як на суб'єкта, чий права обмежуються, так і на суспільство загалом; – має на меті забезпечити суспільну користь та благо; – має виключний характер застосування; – виступає межею між законністю та свавіллям як держави, так й індивіда; – є зовнішнім фактором, який здійснює вплив на інтереси особи.

3. Виокремлюючи та аналізуючи принципи обмеження соціально-економічних прав людини і підстави обмеження соціально-економічних прав людини доведено, що правомірні обмеження соціально-економічних прав людини мають відповідати принципам допустимості, законності, необхідності, доцільності, обґрунтованості, пропорційності, оскільки в іншому разі будь-які втручання з боку влади в соціально-економічні права людини визнаються неприпустимими та незаконними.

4. Стосовно дієвості установлених меж допустимих обмежень соціально-економічних прав людини слід зазначити наступне, Конституцією

України передбачено вичерпний перелік підстав звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, у тому числі соціально-економічних. Визначено такі підстави конституційно-правового обмеження реалізації соціально-економічних прав людини, які є характерними лише для даної групи прав та не можуть бути застосовані до всіх інших прав. Перша підстава визначена інтересами суспільства, а друга – пов’язана зі станом економічно-фінансової ситуації у країні. Ці підстави ні в якому разі не збільшують правомочність держави та не надають дозволу на відступ від своїх конституційних зобов’язань перед народом, а навпаки – покликані ще більше захистити соціально-економічні права людини. Також, слід виділити три характерні особливості обмеження соціально-економічних прав в умовах дії воєнного або надзвичайного стану: – встановлюються лише «окремі» обмеження прав і свобод людини, зокрема, відносно меншої частини їх змісту та обсягу; – обмеження встановлюються на визначений строк; – є чітко визначений перелік прав, на які не можуть поширюватися обмеження ні за яких умов. Конституційно-правове обмеження реалізації соціально-економічних прав людини безпосередньо пов’язане зі збільшенням повноважень органів державної влади, місцевого самоврядування та їх посадових осіб. А тому важливо органам державної влади дотримуватися встановлених законом меж обмеження прав людини, не порушуючи природу соціально-економічних прав. Будь-який вихід за межі допустимих обмежень слід оцінювати як незаконне обмеження прав.

5. Визначивши та аналізуючи організаційно-правове забезпечення регулювання обмеження соціально-економічних прав людини за правом Європейського Союзу з позиції наднаціонального ефекту права ЄС ми дійшли висновку, що існує низка суперечок щодо захисту власне соціальних і особливо трудових прав. Найбільше зазнають обмежень соціальні та інституційні суб'єкти як на національному рівні, так і на рівні Європейського Союзу. Досвід обмеження соціально-економічних прав на національному рівні конкретної європейської держави залежить від рівня зовнішнього та

внутрішнього потоку робітників і надання послуг, а також від моделі виробничих відносин. Право Європейського Союзу, його стандарти та вимоги, часто сприймається на національному рівні держав-членів, як перешкода у спробах забезпечити дотримання та заохочення соціальних і трудових прав. Особливо це відчувається навколо відряджених працівників. Практику Європейського Союзу в питаннях правомірного обмеження соціально-економічних прав слід розглядати на прикладі рішень і висновків у справах проти органів та інститутів Європейського Союзу і у справах щодо імплементації норми права Європейського Союзу державами-членами. Слід констатувати, що Суд Європейського Союзу не визнає правомірними заходи, не сумісні з конституціями держав-членів Європейського Союзу, а також основними правами, які визнані та захищаються в межах права Співтовариств чи щодо яких укладено міжнародні угоди.

6. Важливим є розуміння співвідношення регулювання обмеження соціально-економічних прав людини за національним правом держав-членів Європейського Союзу та правом Європейського Союзу. Особливістю такого співвідношення є те, що соціально-економічна модель Європейського Союзу не поєднує соціальні та трудові права, з одного боку, і законодавство про внутрішній ринок – з іншого. Встановлено інноваційні шляхи на рівні Європейського Союзу, на національному та наднаціональному рівнях поваги й захисту соціальних та трудових права, які одночасно визначають законні межі обмеження цих прав з метою захисту законодавства Внутрішнього ринку. Захист соціально-економічних прав у Хартії основоположних прав Європейського Союзу не встановлює необмежений пріоритет соціальних і трудових прав над законодавством про внутрішній ринок. Окремі соціально-економічні права обмежені розробленою системою балансування суперечливих прав людини один проти одного, встановленої окремими статтями Хартії. Виявлено напруженість, про яку йдеться у дослідженні, що впливає з необхідності змін у прецедентному праві Суду Європейського

Союзу, а також упровадженні інноваційних підходів у регулюванні на законодавчому рівні Європейського Союзу і у сфері менеджменту та праці.

7. Провівши аналіз та порівнявши особливості співіснування соціально-економічних прав людини за національним правом Ірландії, Польщі, Іспанії, Швеції та за правом Європейського Союзу нами було встановлено, що у праві Європейського Союзу дискримінаційні норми, які обмежують соціально-економічні права та свободи, можуть бути виправдані лише за допомогою посилання на чіткі норми Договору про функціонування ЄС. Однак, недискримінаційні обмеження можна виправдати посиланням щодо будь-якої мети, підтриманої загальним інтересом. Це свідчить про те, що держави-члени Європейського Союзу компетентні захищати загальні цінності Європейського Союзу, зокрема соціальні й трудові права, із застосуванням принципу пропорційності. Так, Суд Європейського Союзу при вирішенні питання стосовно обмеження соціально-економічного права, вирішує спір таким чином, щоби збалансувати обидві правові системи (національну держав-членів ЄС та наднаціональну, тобто ЄС), які визнають по-суті однакової цінності, де пропорційність має застосовуватися в обох напрямках. Урівноважуючи обидві правові системи, суди повинні визначити, чи є обмеження того чи іншого необхідним для досягнення мети іншого права, і навпаки.

8. Україна, вдосконалюючи свою правову систему, особливу увагу приділяє основним сучасним проблемам конституційно-правового обмеження та реалізації соціально-економічних прав людини. Конституційно-правове обмеження соціально-економічних прав гарантує стабільність та виключає деструктивну поведінку особистості лише при збереженні балансу не тільки інтересів індивіда і суспільства, а ще й рівноваги свободи і безпеки. При необхідності обмеження соціально-економічних прав слід враховувати принцип презумпції неправомірного обмеження, відповідно до якого будь-які законні обмеження можуть бути визнані допустимі лише за виключних обставин (коли здійснюване

обмеження відповідає всім критеріям, які наводилися в даному дослідженні). Для визначення обсягу соціально-економічних прав окремого індивіда, необхідно встановити його статус та застосовувати відповідні норми національного законодавства України, якими гарантовано ці права. Таким чином, це допоможе встановити факт неправомірного втручання в соціально-економічні права. У разі виявлення незаконного обмеження, слід звернутися до суду за захистом і відновленням прав. Для вирішення проблеми неправомірного обмеження соціально-економічних прав людини в Україні насамперед необхідно усунути колізії та прогалини законодавства у сфері регулювання соціально-економічних відносин. Пропонуємо доповнити ст. 64 Конституції України таким положенням: “У разі обмеження конституційного права чи свободи людини держава зобов’язується запровадити відповідне правове регулювання, яким буде створено сприятливі умови та розумні строки для досягнення мети такого допустимого втручання у реалізацію права чи свободи людини, що не призводитиме до порушення сутнісного змісту цього права. Держава утримується від непропорційних обмежень прав і свобод людини”. А також доповнити Розділ IV “Фінансове забезпечення надання державних соціальних гарантій” Закону України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії” статтею такого змісту: “Держава, гарантуючи належне фінансове забезпечення надання державних соціальних гарантій, зобов’язує Верховну Раду України при формуванні соціальної політики держави забезпечити ефективну реалізацію права на повагу до людської гідності з дотриманням принципу пропорційності з метою досягнення та збереження балансу інтересів усіх членів суспільства”. Це б дозволило доповнити, систематизувати і наблизити конституційне законодавство у сфері обмеження соціально-економічних прав людини до стандартів Європейського Союзу.

9. Зважаючи на необхідність запозичення досвіду держав-членів Європейського Союзу щодо можливого обмеження соціально-економічних прав людини з метою їх збалансованого регулювання в Україні, слід

зазначити, що після набуття Україною членства у Європейському Союзі українці матимуть змогу захищати свої права на наднаціональному рівні, використовуючи організаційно-правовий механізм Європейського Союзу (матимуть можливість звернутися до Європейського Омбудсмена, до Суду Європейського Союзу тощо). Україні слід удосконалити законодавство у сфері обмеження соціально-економічних прав людини під впливом європейських правових стандартів. Це допоможе підвищити потенціал національного конституційного права, зокрема, стане одним з найголовніших елементів системної правової реформи, що є невід'ємною складовою євроінтеграційного процесу. Адже саме недосконалість вітчизняного законодавства у цій сфері, недостатня узагальненість європейського досвіду та практики щодо обмеження прав людини визначає і актуалізує його надважливе не тільки теоретичне, але й практичне значення при формуванні національного конституційного нормотворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аграновская Е. В. Правовая культура и обеспечение прав личности / отв. ред. Е. А. Лукашева; АН СССР, Ин-т государства и права. М.: Наука, 1988. 142 с.
2. Аллан Т. Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права /пер. з англ. Р. Семківа. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. 385 с.
3. Аналіз стану здійснення правосуддя адміністративними судами в першому півріччі 2020 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/KAS_analiz_i_pivir_2020.pdf (дата звернення: 05.09.2021).
4. Андрієвська О. В. Генезис інституту конституційно-правових обмежень прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2016. № 1. С. 84 – 88.
5. Андрієвська О. В. До питання принципів конституційно-правових обмежень прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Юридичні науки: історія, сучасний стан та перспективи дослідження: матеріали міжнар. наук. -практ. конф. (м. Київ, 13 – 14 трав. 2016 р.)*. Київ: Центр правових наукових досліджень, 2016. С. 22 – 25.
6. Андрієвська О. В. Конституційно-правовий механізм обмеження прав і свобод людини і громадянина: питання окремих елементів. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 4/1. С. 54 – 59.
7. Андрієвська О. В. Конституційно-правові обмеження: до поняття категорії. *Юридичні науки: проблеми та перспективи: матеріали III Міжнар. наук. - практ. конф. (м. Київ, 22 – 23 трав. 2015 р.)*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 37 – 40.
8. Андрієвська О. В. Критерії допустимості конституційно-правових обмежень прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Особливості нормотворчих процесів в умовах адаптації законодавства України до вимог*

Європейського Союзу: матеріали Міжнар. наук. -практ. конф. (м. Херсон, 05 – 06 черв. 2015 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 23 – 25.

9. Андрієвська О. В. Обмеження права на судовий захист: конституційно-правові аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право».* Ужгород, 2015. Т. 1. Вип. 33. С. 60 – 64.

10. Андрієвська О. В. Обмеження як правовідношення між людиною та державою: конституційно-правовий аспект. *Юридична наука в ХХІ столітті: перспективні та пріоритетні напрями досліджень: тези доповідей Міжнар. наук. -практ. конф. (м. Запоріжжя, 13 – 14 трав. 2016 р.).* Запоріжжя: ЗНУ, 2016. С. 25 – 28.

11. Андрієвська О. В. Про деякі питання зарубіжного досвіду конституційно-правового регулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина. *Часопис Київського університету права.* Київ, 2015. № 4. С. 67 – 70.

12. Андрієвська О. В. Про конституційно-правовий механізм обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Альманах права. Право і прогрес: складові забезпечення в сучасних умовах.* Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. Вип. 7. С. 83 – 86.

13. Андрієвська О. В. Формальні підстави обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Право і суспільство.* Дніпропетровськ, 2016. № 1. С. 3 – 8.

14. Анисимов В. Н. К вопросу о соотношении международного права и национального законодательства Украины о правах ребенка. *Проблеми законності: респ. міжвід. наук. зб. / відпов. ред. В. Я. Тацій.* Х.: 1999. Вип. 37. С. 25 – 27.

15. Антонов А. В. Реформа Конституционного Совета Франции. *Журнал конституционного правосудия.* 2011. № 2 (30). С. 27 – 38.

16. Бабенко К. Роль Конституційного Суду України у забезпеченні верховенства Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2007. № 3. С. 54 – 61.
17. Багрій О. Принцип верховенства права Конституції України у контексті застосування практики Європейського суду з прав людини. *Юридична Україна*. 2012. № 3. С. 37 – 42.
18. Баймуратов М. О., Мартиновський Д. П. Міжнародні правові стандарти в конституційному праві України: питання історії, теорії і практики становлення сприйняття та застосування. Київ-Одеса: Фенікс, 2021. 284 с.
19. Баймуратов М. О. Унікальне дослідження сучасного європейського конституціоналізму. *Конституційно-правові академічні студії*. 2019. № 2. С. 47 – 53.
20. Батанов О. В., Макаренко Л. О. Особа. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Н-П. К.: Укр. енцикл., 2002. Т. 4. С. 351.
21. Беспалова М. А. Доктрина защиты прав человека в контексте правозащитной функции государства. *Научные ведомости БелГУ. Сер. Философия. Социология. Право*. 2010. № 14 (85). Вып. 13. С. 110 – 116.
22. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення: монографія. Київ, 2011. 330 с.
23. Бірюк Л. Розвиток європейського соціального законодавства: закономірності і протиріччя. *Вісник Конституційного Суду України*. 2013. № 3. С. 146 – 155.
24. Бойко Ю. П., Садикова Е. Л. Світовий досвід розвитку федеративних відносин у багатонаціональних державах. *Порівняльно-правові дослідження*. 2012. № 1/2. С. 126 – 133.
25. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні: монографія. К.: Знання, 2005. 381 с.

26. Боялись, що хворі бігатимуть вулицями. Пів року після закриття туберкульозних диспансерів – чи сталася катастрофа? URL: <https://project.liga.net/projects/tubdyspansery/> (дата звернення: 01.09.2021).
27. Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 кн.: монографія /Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого". Х.: Право, 2013. Кн. 1. 2013. 392 с.
28. Буткевич В. Європейська конвенція з прав людини і основних свобод: генеза намірів і права. *Право України*. 2010. № 10. С. 60 – 88.
29. Вакцинація від Covid-19: правове обґрунтування відмови і захист від подальшої дискримінації. URL: <https://www.echr.com.ua/vakcinaciya-vid-covid-19-pravove-obgruntuvannya-vidmovi-i-zaxist-vid-podalshoi-diskriminacii/> (дата звернення: 11.07.2021).
30. Валеев Р. М. Проблема ограничения прав человека в международном и национальном праве. URL: <http://rudocs.exda.com/docs/index-168236.html?page=11> (дата звернення: 11.01.2021).
31. Варламова Н. Форум: конституционныи статус социально-экономических прав. Введение. *Конституционное право: восточноевропейское обозрение*. 2000. № 1. С. 144 – 145.
32. Васильченко О. П. Конституційні принципи як предмет вивчення науки порівняльного конституційного права. *Порівняльне правознавство. Сучасний стан і перспективи розвитку*: зб. матеріалів Міжнар. наук. симпозіуму "Дні порівняльного правознавства" (м. Київ, 8 – 11 квіт. 2009 р.). К., 2009. С. 238 – 240.
33. Веприцький Р. С. Правове регулювання захисту соціально-економічних прав людини в сфері праці: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Харк.нац. ун-т внутр. справ. Х., 2008. 19 с.
34. Верланов С. О. До характеристики тлумачення приписів Європейської соціальної хартії Комітетом незалежних експертів. *Права людини і Україна: праці Львівської лабораторії прав людини Академії*

правових наук України. Серія I. Дослідження і реферати / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Львів: Світ, 1999. Вип. 2. С. 47-53.

35. Верланов С. О. Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2008. 17 с.

36. Верланов С. О. Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження). Серія I. Дослідження та реферати. Львів: Край, 2009. Вип. 19. 196 с.

37. Верланов С. О. Європейська соціальна хартія: нові можливості захисту прав людини в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 6. С. 7 – 10.

38. Верланов С. О. Європейська соціальна хартія: особливості принципів міжнародного тлумачення (за матеріалами практики Європейського комітету соціальних прав). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 2. С. 119 – 130.

39. Верланов С. О. Загальнолюдські цінності як основа уніфікації змісту прав людини (за матеріалами практики Європейського комітету соціальних прав). *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 1-2 грудня 2006 р.). Львів : Край, 2007. С. 32-41.

40. Верланов С. О. Захист Європейською конвенцією з прав людини деяких прав «другого покоління». *Актуальні проблеми держави та права* : зб. наук. пр. Одеса: Астропрінт, 2000. Вип. 9. С. 227 – 230.

41. Верланов С. О. Контрольний механізм Європейської соціальної хартії (переглянутої) як складника законодавства України. *Юридична Україна*. 2007. № 11. С. 17 – 24.

42. Верланов С. О. Особливості соціальних, економічних та культурних прав людини: до сучасних дискусій. *Юридична Україна*. 2005. № 9. С. 11 – 17.

43. Верланов С. О. Особливості соціальних, економічних та культурних прав людини: до сучасних дискусій. *Юридична Україна*. 2005. № 9. С. 16 – 17.

44. Верланов С. Практика Стразбурзького суду як інструмент захисту соціально-економічних прав людини. *Право України*. 2010. № 10. С. 173 – 178.

45. Верланов С. О. Практика Європейського суду з прав людини як інструмент захисту соціально-економічних прав людини. *Юридична Україна*. 2007. № 1. С. 10 – 16.

46. Верланов С. О. Соціальні права людини – деякі аспекти загальної теорії. *Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права, держави і політології*: матеріали I Всеукраїнської наукової конференції молодих науковців, аспірантів і студентів. Одеса : Юридична література, 2003. С. 88 – 90.

47. Верланов С. О. Соціальні права людини і громадянина у практиці Конституційного суду України: межі захисту. *Право України*. 2010. № 2. С. 108 – 113.

48. Верланов С. О. Стандарти прав людини: спроба загальнотеоретичної характеристики. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали XI регіональної науково-практичної конференції (3-4 лютого 2005 р.). Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2005. С. 57 – 58.

49. Верланов С. О. Стандарти соціально-економічних прав людини у інтерпретації Європейського комітету соціальних прав. *Право України*. 2007. № 10. С. 23 – 27.

50. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку

щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 81 Конституції України (щодо додаткових підстав дострокового припинення повноважень народного депутата України) (реєстр. № 1027) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 24 грудня 2019 р. № 9-в/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 20.07.2020).

51. Вибрані рішення Європейського суду з прав людини щодо України – 2008 / Харківська правозахисна група. Харків: Права людини, 2011. 512 с.

52. Вибрані рішення Європейського суду з прав людини щодо України – 2007 / Харківська правозахисна група. Харків: Права людини, 2010. 388 с.

53. Вильдхабер Л. Прецедент в Европейском Суде по правам человека. *Государство и право*. 2001. № 12. С. 5 – 17.

54. Вильдхабер Л. Роль и значение прецедента в деятельности Европейского Суда по правам человека. *Право и политика*. 2001. № 8. С. 102 – 109.

55. Владиченко С. Про перспективи посилення захисту прав людини засобами конституційного правосуддя. *Вісн. Конституц. Суду України*. 2006. № 3. С. 32 – 36.

56. Воззвание Тегеранской конференции от 13 мая 1968 года. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_900#Text (дата звернення: 21.07.2019).

57. Волинець М. Сьогодні створюється ілюзія підвищення прожиткового мінімуму. URL: <https://ba.org.ua/mixajlo-volinec-sogodni-stvoryuyetsya-ilyuziya-pidvishhennya-prozhitkovogo-minimumu/> (дата звернення: 10.06.2021).

58. Галенпольский Ф. С. Чрезвычайное положение и сходные правовые режимы (на примере ФРГ). *Московский журнал международного права*. 1998;(4). С.23 – 30. <https://doi.org/10.24833/0869-0049-1998-4-23-30>

59. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 1. Наука логики. М.: «Мысль», 1974. Т. 1. 452 с.
60. Гегель Г. В. Ф. Основы философии права або природне правознавство / пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра. К.: Юніверс, 2000. 336 с.
61. Годованець В. Ф., Головін А. С. Конституційне право України: навч. посіб. К.: Персонал, 2011. 384 с.
62. Головін А. С. Захист прав і свобод людини і громадянина єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні: монографія. К.: Логос, 2012. 384 с.
63. Головін А. С. Права людини: інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України. К.: Логос, 2012. 369 с.
64. Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция по правам человека и Европейская социальная хартия. М.: Изд-во МНИМП, 1999. 600 с.
65. Гринин Л. Е. Государство и исторический процесс. Политический срез исторического процесса. М.: КомКнига, 2007. 240 с.
66. Гультай М. М. Конституційна скарга у механізмі доступу до конституційного правосуддя: монографія / НАПрН України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування. Х.: Право, 2013. 424 с.
67. Дворкін Р. Серйозний погляд на право / пер. з англ. А. Фролкін. Київ: Основи, 2000. 520 с.
68. Де Сальвіа М. Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 гг. СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. 1072 с.
69. Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право в галузі прав людини: джерела і практика застосування / пер. з англ. К.: «АртЕк», 1997. 624 с.

70. Договір про Європейський Союз (консолідована версія станом на 1 січня 2005 р.). URL : https://ips.ligazakon.net/document/view/mu92338?an=843086&ed=1992_02_07 (дата звернення: 01.12.2021).

71. Дотримання принципів демократії, прав людини та верховенства права в умовах надзвичайного стану – міркування/ Венеційська комісія/ (Страсбург-2020). URL : [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2020\)014-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2020)014-ukr) (дата звернення: 06.12.2020).

72. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства. – Москва: Типография Товарищества И. Д. Сытина, 1908. – 988 с. – URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=231974> (дата звернення: 18.07.2020).

73. Эбзеев Б. С. Конституция. Демократия. Права человека. М.: Изд-во АО Пул, 1992. 228 с.

74. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 09.10.2019).

75. Европейская социальная хартия // <https://rm.coe.int/european-social-charter-ukr/16809e2c09> (дата звернення: 10.11.2020).

76. Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996 р. URL : <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 16.10.2019).

77. Європейська соціальна хартія. Європейського комітету із соціальних прав, висновки 2019. URL : <https://rm.coe.int/european-committee-of-social-rights-conclusions-2019-ukraine-ukr-/16809e21f3> (дата звернення: 25.05.2020).

78. Європейський суд з прав людини: матеріали практики (2004–2005). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науководослідного інституту державного будівництва та місцевого*

самоврядування Академії правових наук України. Серія II. Коментарі прав і законодавства. Львів, 2006. Вип. 6. С. 167 – 197.

79. Європейський суд з. прав людини: матеріали практики (2005-2006 рр.). *Праці львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України. Сер. II. Коментарі прав і законодавства.* К.: Фенікс, 2007. Вип. 7. 272 с.

80. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. *Офіційний вісник України.* 2008. № 93. Ст. 3103.

81. Про правовий режим воєнного стану: Закон України. *Відомості Верховної Ради.* 2015. № 28. Ст. 250.

82. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України. *Відомості Верховної Ради України.* 2000. № 23. Ст. 176.

83. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час): навч. посібник / за ред. Б. Й. Тищика. Львів : Світ, 2006. 696 с.

84. Изложение фактов № 33. Часто задаваемые вопросы относительно экономических, социальных и культурных прав. Printed at United Nations, Geneva GE. March 2009-1. pp. 570.

85. Калаянова Л. В. Поняття і зміст терміна “право”: концептуальні рівні. *Митна справа.* 2011. № 1 (73). Ч. 2. С. 318 – 320.

86. Камінська Н. В., Демиденко В. О. Теоретико-правові детермінанти конституційних цінностей. *Конституційні цінності: правова природа та практика реалізації:* Міжнар. науково-практ. конф. (м. Хмельницький, 17 травня 2019 р.). Хмельницький, 2019. С. 207 – 210.

87. Кампо В., Савчин М. Легітимність рішень конституційних судів у контексті доктрини верховенства права: компаративний та гносеологічний аспекти. *Вісник Конституційного Суду України.* 2010. № 5. С. 99 – 109.

88. Кант І. Обґрунтування метафізики моралі. Київ: Основи, 2006. 264 с.

89. Климович О. В. Конвенція про захист прав людини та основних свобод як складова внутрішнього права та особливості її застосування

національними судами держав-членів Ради Європи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. К., 2009. 204 с.

90. Козюбра М. І. Права людини і верховенство права. *Право України*. 2010. № 2. С. 29 – 30.

91. Конвенція ООН про права інвалідів. *Офіційний вісник України*. 2010. № 17. Ст. 799.

92. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод: ратифікована Законом України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. *Офіційний вісник України*. 1998. № 17. Ст. 270.

93. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини : Конвенція про права людини та біомедицину. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text (дата звернення: 20.07.2021).

94. Константий О. В. Практика Європейського суду з прав людини як джерело судового право застосування Верховного суду України. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 1. С. 33.

95. Конституция Германской империи (Веймарская) 1919 г.: хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран: в 2 т. / отв. ред. д.ю.н., проф. Н. А. Крашенинникова. М., 2004. Т. 2: Современное государство и право. 2004. 420 с.

96. Конституції зарубіжних країн: навч. посібник / за заг. ред. В. О. Серьогіна. Харків: ФІНІ, 2009. 664 с.

97. Конституція Португальської Республіки від 02.04.1976 р. URL : http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/portugal/portug-e.htm (дата звернення: 29.11.2021).

98. Конституція ФРН від 08.05.1949 р. URL : <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf> (дата звернення: 29.11.2021).

99. Конституційне право України: підручник / за ред.: В. П. Калісник, Ю. Г. Барабаш. Х.: Право, 2010. 416 с.

100. Конституционное право: учеб. для бакалавров / отв. ред. В. И. Фадеев. М.: Проспект, 2013. 584 с.
101. Конституційне право зарубіжних країн: навч. посіб. / за ред. В. О. Ріяки. 2-ге вид., допов. і переробл. К.: Юрінком, 2007. 544 с.
102. Конституційне право України: посіб. для підгот. до іспитів / Ю. Г. Барабаш, Т. М. Слінько, Л. І. Летнянчин та ін. Х.: Право. 2018. 390 с.
103. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. № 30. Ст. 141.
104. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини. 3-тє вид. К., 2006. С. 111.
105. Костюк В. Л. Конвенція ООН про права інвалідів у контексті подальшого розвитку національного законодавства. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія: «Право»*. 2014. № 1 (9). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Choasp_2014_1_9 (дата звернення: 29.11.2021).
106. Кочар П. Європейська соціальна хартія – один із двох основних інструментів захисту прав людини в Європі. *Право України*. 2010. № 10. С. 119–127.
107. Красникова А. Конституционная ответственность в современном украинском конституционализме. *Юридический вестник*. 2001. № 2. С. 90.
108. Крылова Н. С. Принципы налогообложения в сравнительном конституционном праве: опыт России и стран с развитой рыночной экономикой. *Государство и право*. 2008. № 1. С. 69 – 75.
109. Крусс В. И. Сравнительное правоведение и конституционная компаративистика. *Порівняльне правознавство. Сучасний стан і перспективи розвитку*: зб. матеріалів міжнар. наук. симпозіуму «Дні порівняльного правознавства» (м. Київ, 8–11 квіт. 2009 р.). К., 2009. С. 220 – 226.
110. Крусяк А. Конституційні правовідносини у системі сучасного конституціоналізму в Україні. *Юридичний вісник*. 2007. № 1. С. 58 – 63.

111. Кузнецова Ю. Інститут конституційної скарги: теоретичні аспекти проблеми. *Вісник Конституційного Суду України*. 2013. № 4. С. 91 – 101.
112. Кузнецова Ю. Інститут конституційної юстиції: теоретико-правовий аналіз категоріального апарату. *Юридичний журнал*. 2013. № 6/7. С. 73 – 80.
113. Куклина И. Права человека: политическое и гуманитарное измерение. *Мировая экономика и международные отношения*. 2000. № 11. С. 21 – 30.
114. Ладиченко В. В. Правовий статус особи і обмеження основних прав. *Держава і право: зб. наук. праць*. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. Вип. 33. С. 17 – 24.
115. Лазарева В. В. Конституционное право : учебник / под ред. В. В. Лазарева. М., 1998. 365 с.
116. Лапаева В. В. Критерии ограничения прав человек с позиции либертарной концепции правопонимания. *Журнал рос. права*. 2006. № 4. С. 103 – 115.
117. Левченко К. В. Людина. Свобода. Демократія: наукове видання. К.: Юристконсульт, 2006. С. 246 – 248.
118. Лисенков С. Л. Теоретичні питання конституційних культурних прав і свобод особи в Україні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2004. Вип. 1. С. 5 – 19.
119. Лобов М. Защита социальных прав в рамках Конвенции о защите прав человека и основных свобод (практика Европейского суда по правам человека). *Конституционное право: восточно-европейское обозрение*. 2003. № 1. С. 67 – 71.
120. Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть: учебник. М.: Спарк, 2010. Т. 2. 517 с.
121. Майданник О. Конституційно-правова відповідальність: ознаки, підстави, суб'єкти. *Право України*. 2001. № 2. С. 92.

122. Маклаков В. В. Современные зарубежные конституции: сб. документов. М.: МЮИ, 1992. 290 с.
123. Малишко М. І. Конституції зарубіжних країн та України: навч.-метод. довід. К.: МАУП, 1999. 72 с.
124. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве: теоретико-информационный аспект. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1994. 183 с.
125. Манукян В. И. Европейский суд по правам человека: право, прецеденты, комментарии: науч.-практ. пособие. К.: Истина, 2006. 368 с.
126. Матюшенко І. Ю., Беренда С. В. Резніков В. В. Євроінтеграція України в системі міжнародної економічної інтеграції: навчальний посібник. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 504 с.
127. Маслоу А. Мотивация и личность (Евразия 1999). URL : http://www.bim-bad.ru/docs/maslow_motivation_and_personality.pdf (дата звернення: 09.12.2019).
128. Матеріали онлайн весняної школи «Європейська соціальна хартія – сучасна соціальна конституція Європи та основні виклики для України», організована проектом Ради Європи. URL : https://us02web.zoom.us/rec/share/457WpOkLPAXVPpv-0x4NCqxDeMy_BYzRl6sCVLYyeZPiML_3737k1XLITBz6Qcjc.s4xWqawPGLcj-qfC (дата звернення: 29.06.2021).
129. Матузов Н. И. Возможность и действительность в правовой сфере. *Правоведение*. 2000. № 3. С. 16 – 30.
130. Михайловская И. Генезис социально-экономических прав и их влияние на формирование посттоталитарных систем. *Конституционное право: восточноевропейское обозрение*. 2000. № 1. С. 146 – 151.
131. Мицик В. В. Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту: підручник. Київ: ВД «Проміні», 2010. 722 с.
132. Міщенко А. В. Засади конституційних обмежень соціально-економічних прав людини: європейський досвід та його значення для України. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2018. Вип. 32. С. 21 – 29.

133. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р.
URL : <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 20.09.2018).

134. Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права від 19.10.1973 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 23.01.2020).

135. Міжнародно-правовий механізм захисту прав людини: навч.-метод. посіб. до вивч. спецкурсу / уклад. Н. Я. Якимчук. Чернівці: Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. 2003. С. 61.

136. Монетизація субсидій та пільг: у Вінниці пояснили особливості отримання державної допомог. URL: <https://pay.vn.ua/articles/970> (дата звернення: 10.09.2021).

137. Мушак Н. Б. Гармонізація законодавства України з acquis Європейського Союзу та стандартами Ради Європи. *Право України*. 2013. № 4. С. 77 – 92.

138. Мушак Н. Б. Механізм правового регулювання відносин України та Європейського Союзу у сфері захисту прав людини. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 5. С. 5 – 13.

139. Мушак Н. Б. Міжнародно-правові аспекти співробітництва України та Організації з безпеки і співробітництва у Європі у сфері захисту прав людини. *Наукові читання, присвячені пам'яті В. М. Корецького*: зб. наук. праць наук. конф. (м. Київ, 21 лют. 2013 р.). Київ: Вид-во «Ліра-К», 2013. С. 52 – 56.

140. Мушак Н. Б. Міжнародно-правові засади захисту та забезпечення прав людини в європейських міжнародних організаціях: монографія. Київ: Ліра-К, 2013. 192 с.

141. Мушак Н. Б. Міжнародно-правові основи співробітництва України та Європейського Союзу у сфері захисту прав людини. *Законодавство України: проблеми та перспективи*: зб. наук. праць Всеукр.

наук.-практ. конф. (м. Київ, 02 квіт. 2013 р.). Київ: Вид-во «Ліра-К», 2013. С. 307–309.

142. Мушак Н. Б. Міжнародно-правові питання співробітництва та взаємодії правових систем Ради Європи, Європейського Союзу та Організації з безпеки і співробітництва у Європі у сфері захисту прав людини. *Часопис Київського університету права НАН України*. 2013. № 1. С. 308 – 312.

143. Мушак Н. Б. Правові форми співробітництва України та Організації з безпеки і співробітництва у Європі у сфері захисту прав людини. *Український часопис міжнародного права*. 2013. Спеціальний випуск. С. 201 – 207.

144. Муравьев В. И. Реализация норм права Европейского Союза во внутренних правовых порядках государств-членов. *Международное право как основа современного миропорядка*. Liber Amicorum к 75-летию проф. В. Н. Денисова: моногр./ под ред. А. Я. Мельника, С. А. Мельник, Т. Р. Короткого. Киев-Одеса: Фенікс, 2012. С. 310 – 327.

145. Нагребецька І. У пошуках золотой середини. *Урядовий кур'єр*. 21 жовтня 2000 р. № 200. С.5

146. Негодченко О. В. Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ: організаційно-правові засади: дис. д-ра. юрид. наук 12.00.07. Х., 2004. 479 с.

147. Номаконов В. А. Права человека и национальная безопасность. *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2008. № 2. С. 5 – 6.

148. Савченко Е. Обмеження права та конституційне право на зайняття підприємницькою діяльністю. URL : <https://www.businesslaw.org.ua/obmejennya-prava-ta-constytuciine-pravo-na-zanyattya-pidpryemnyckou-diyalnistu/> (дата звернення: 10.08.2021).

149. Общая теория государства и права: курс лекций. М.: МЮИ МВД России, 1998. Вып. 2: Теория государства. 326 с.

150. Общая теория прав человека / отв. ред. Е. А. Лукашева. М.: НОРМА, 1996. 520 с.
151. Окрема думка судді Конституційного Суду України В. І. Шишкіна стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України (п0007100-09) щодо відповідності Конституції України (254к/96-ВР) (конституційності) підпункту 13 пункту 4 розділу І Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу зайнятості населення» (799-17) (справа про допомогу по безробіттю звільненим за угодою сторін). URL : <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 29.07.2021).
152. Олійник А. В. Сутність публічно-правового спору у сфері захисту соціально-економічних прав. *Правові новели*. 2020. № 10. Т. 2, С. 70 – 76.
153. Орзих М. Ф. Личность и право: монографія. Одеса: Юридическая литература, 2005. 312 с.
154. Осман-Заде С. Европейская Конвенция по правам человека и национальные правовые системы стран-членов Совета Европы. Роль Комитета Министров. *Юрист-международник*. 2005. № 2. С. 21 – 30.
155. Основні обмеження права на страйк: світова практика. URL : <http://www.i-law.kiev.ua/основні-обмеження-права-на-страйк-сві/> (дата звернення: 10.03.2021).
156. Остапенко Г. С. Борьба СССР в ООН за социально-экономические права человека 1945–1977 гг. М.: Наука, 1981. 279 с.
157. Панкевич О. Соціальна держава та права людини «другого покоління» (загальнотеоретичне дослідження). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Серія 1. Дослідження та реферати*/ редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Вип. 11. Львів: «Астрон», 2006. 176 с.

158. Пастухова Л. В. Європейський механізм забезпечення прав людини: навчальний посібник для студентів ВНЗ. Сімферополь: Таврія, 2009. 224 с.
159. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: підручник. 2-ге вид. К.: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
160. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України: підручник. 4-вид. переробл. та доопр. К.: Ліра-К, 2012. 576 с.
161. Погребняк С. Ознаки права в контексті сучасного право розуміння. *Право України*. 2010. № 4. С. 164 – 170.
162. Погребняк С. Принцип верховенства права: деякі теоретичні проблеми. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. № 1 (44). С. 26 – 36.
163. Position of the Commission Services on the development of Partnership Agreement and programmes in SPAIN for the period 2014–2020. р. 6. URL : http://ec.europa.eu/regional_policy/what/future/pdf/partnership/es_position_paper.pdf (дата звернення: 19.07.2021).
164. Позиція профспілок. Законопроект 3515 руйнує підвалини соціальної держави. URL : http://www.fpodessa.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=20419%3a---3515-----&catid=2%3a2009-09-29-14-00-06&itemid=2&lang=ru (дата звернення: 19.07.2021).
165. Понеделко Г. Н. Зрушення на ринку праці Іспанії. *Світова економіка і міжнародні відносини*. 2008. № 2. С. 86 – 93.
166. Пособие по безработице в Испании в 2018 году. URL : <https://espanarusa.com/ru/pedia/article/640167> (дата звернення: 19.07.2021).
167. Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо питань надання житлових субсидій та пілг на оплату житлово-комунальних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2019 р. № 1123. URL: (дата звернення: 20.08.2021).

168. Про деякі питання надання житлових субсидій та пільг на оплату житлово-комунальних послуг, придбання твердого палива і скрапленого газу у грошовій формі: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 квітня 2019 р. № 373. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2019-п#Text> (дата звернення: 07.09.2021).

169. Правова природа та структура Угоди про асоціацію. URL : <https://eu-agreement.ed-era.com/b1/p2> (дата звернення: 30.06.2021).

170. Право Європейського Союзу: підручник/ за ред. В. І. Муравйова. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 704 с. URL : https://pidruchniki.com/1534122048531/pravo/vilniy_ruh_osib (дата звернення: 11.04.2021).

171. Принципи Сіракузи. URL : http://medicallaw.org.ua/fileadmin/user_upload/PDF/pecopc/Ресорс_розділ_3.pdf (дата звернення: 11.04.2021).

172. Рум'янцева В. В. Проблеми захисту прав суб'єктів підприємницької діяльності в господарських судах України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_1956 (дата звернення: 30.07.2021).

173. Протидія дискримінації за ознакою інвалідності: посібник для громадських організацій / за ред. М. Ясеновської. Харків: ХОФ «Громадська Альтернатива». 2011. 80 с. URL : http://antidi.org.ua/netcat_files/324/386/h_967d13bfe4ff3790157615f29690ba17

174. Пустовіт Ж. М. Основні соціальні права і свободи людини і громадянина в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. К., 2001. 17 с.

175. Пферсманн О. Ограничение компетенции законодателя посредством использования вспомогательных принципов (разумности и соразмерности), выработанных в практике конституционных судов. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2007. № 1 (58). С. 121 – 127.

176. Рабінович П. М. Деякі сучасні концепції права в Росії та Україні (у світлі потребового праворозуміння). *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 150 – 168.

177. Рабінович П. М. Інтерв'ю доктора юридичних наук, професора, академіка НАПрН України Петра Рабіновича – головному редакторові журналу 236 *Право України*», доктору юридичних наук, професору, академіку НАПрН України Олександрю Святоцькому. *Право України*. 2010. № 4. С. 4–9.

178. Различные типы вакцин против COVID-19. URL : <https://www.who.int/ru/news-room/feature-stories/detail/the-race-for-a-covid-19-vaccine-explained> (дата звернення: 07.09.2021).

179. Рішення Комітету по суті у справі Confederation of Swedish Enterprisev. Sweden від 15 травня 2003 р. за скаргою № 12/2002. URL: <http://www.coe.int> (дата звернення: 07.09.2021).

180. Рішення Комітету по суті у справі International Federation of Human Rights Leagues (FIDH) v. France від 8 вересня 2003 р. за скаргою № 14/2003. URL: <http://www.coe.int> (дата звернення: 07.09.2021).

181. Рішення Конституційного Суду України від 22.05.2018 року №5-р/2018, справа № 1-4/2018 (2792/15) щодо конституційності пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 р. № 76-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 05.07.2019).

182. Рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України абзацу 8 пункту 5 частини 1 ст. 11 Закону України «Про міліцію» від 29 червня 2010 р. № 17–рп/2010. URL: <https://ccu.gov.ua/> (дата звернення: 11.11.2020).

183. Рішення Конституційного суду у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень

абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV “Прикінцеві положення” Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України “Про статус суддів” (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005. URL: <http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/310-pryncyp-rivnosti-konstytuciynyh-prav-i-svobod-gromadyan-ukrayiny> (дата звернення: 20.07.2019).

184. Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) у справі за конституційною скаргою Зінченка Сергія Анатолійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 3 частини першої статті 97 Закону України „Про Національну поліцію“ від 22 квітня 2020 р. № 3-р(І)/2020. URL : <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/446-pravo-na-socialnyy-zahyst> (дата звернення: 30.07.2020).

185. Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) у справі за конституційними скаргами Байшева Павла Вікторовича, Бурлакової Ольги Олександрівни, Даць Ірини Вільямівни, Дєдковського Вячеслава Вікторовича, Желізняка Михайла Васильовича, Кожухарової Людмили Анатоліївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 2, 3 розділу II "Прикінцеві положення" Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження контрактної форми роботи у сфері культури та конкурсної процедури призначення керівників державних та комунальних закладів культури" від 28 січня 2016 р. № 955-VIII зі змінами від 12 липня 2019 р. № 5-р(І)/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/> (дата звернення: 04.06.2020).

186. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 9 розділу I Закону України „Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України“ від 28 грудня 2014 р. №76-VIII (справа про соціальний захист ветеранів війни та членів їхніх сімей).

URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-18#Text> (дата звернення: 04.11.2020).

187. Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) у справі за конституційною скаргою товариства з обмеженою відповідальністю „МЕТРО КЕШ ЕНД КЕРІ УКРАЇНА“ щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців двадцять четвертого, двадцять п'ятого, двадцять шостого розділу I Закону України „Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо уточнення деяких положень та усунення суперечностей, що виникли при прийнятті Закону України „Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні“ від 23 березня 2017 р. № 1989–VIII зі змінами від 5 червня 2019 р. № 3-р(I)/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/> (дата звернення: 23.06.2021).

188. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X “Перехідні положення” Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 р. № 5-пп/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 03.01.2021).

189. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини дев'ятої статті 61, частини третьої статті 105 Закону України „Про вибори народних депутатів України“, пункту 3 розділу II „Прикінцеві та перехідні положення“ Закону України „Про внесення змін до Закону України „Про вибори народних депутатів України“ щодо виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку партії у багатомандатному окрузі“ (справа про виключення кандидатів у народні депутати України з

виборчого списку політичної партії) від 21 грудня 2017 р. № 3-р/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 04.07.2019).

190. Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України "Про психіатричну допомогу" (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16> (дата звернення: 03.11.2019).

191. Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005 справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV "Прикінцеві положення" Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України "Про статус суддів" (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05> (дата звернення: 30.05.2021).

192. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційними скаргами Скрипки Анатолія Володимировича та Бобири Олексія Яковича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 59 Закону України „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи“ від 25 квітня 2019 р. № 1-р(II)/2019. URL : <http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/310-pryncyp-rivnosti-konstytuciynyh-prav-i-svobod-gromadyan-ukrayiny> (дата звернення: 20.12.2019).

193. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Веніамін Тимошенко та інші проти України» (Заява № 48408/12) від 02.10.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a44#Text (дата звернення: 16.01.2021).

194. Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2008 р. № 10-рп/2008 у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 65 розділу I, пунктів 61, 62, 63, 66 розділу II, пункту 3 розділу III Закону України „Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України“ і 101 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 67 розділу I, пунктів 1–4, 6–22, 24–100 розділу II Закону України „Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України“ (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України) URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-08> (дата звернення: 03.11.2020).

195. Рішення Конституційного Суду України від 9 липня 2007 р. №6-рп/2007 у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 29, 36, частини другої статті 56, частини другої статті 62, частини першої статті 66, пунктів 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 статті 71, статей 98, 101, 103, 111 Закону України "Про Державний бюджет України на 2007 рік" (справа про соціальні гарантії громадян). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0a6p710-07> (дата звернення: 20.03.2021).

196. Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 р. № 17-рп/2010 р у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію». URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 12.08.2021).

197. Рішення Конституційного Суду України від 08.04.2015 р. № 3-рп/2015 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 171-2 Кодексу

адміністративного судочинства України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 17.08.2021).

198. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-247/2018(3393/18) 27 лютого 2020 р. № 3-р/2020 за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення пункту 26 розділу VI „Прикінцеві та перехідні положення“ Бюджетного кодексу України. URL: [https://protocol.ua/ua/konstitutsiyniy_sud_ukraini_uhvaliv_rishennya_yakim_zahistiv_sotsialni_prava_veteraniv_viyni_\(sprava_1_247_2018\(3393_18\)\)/](https://protocol.ua/ua/konstitutsiyniy_sud_ukraini_uhvaliv_rishennya_yakim_zahistiv_sotsialni_prava_veteraniv_viyni_(sprava_1_247_2018(3393_18))/) (дата звернення: 10.08.2021).

199. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпунктів 2–7, 12 та 14 пункту 4 розділу I Закону України „Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України“ від 28 грудня 2014 р. № 76–III (далі – Закон № 76). URL: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/konstytuciynyy-sud-ukrayiny-uhvalyv-rishennya-yakym-vidnovyv-socialni-garantiyi-postrazhdalym> (дата звернення: 07.09.2021).

200. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 13 пункту 4 розділу I Закону України „Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу зайнятості населення“ (справа про допомогу по безробіттю звільненим за угодою сторін) від 28 квітня 2009 р. № 9-рп/2009 (Абзац п'ятий, речення перше абзацу шостого пункту 5 мотивувальної частини). URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 17.10.2020).

201. Рішення Великої палати ЄСПЛ по справі Бурмич та інші проти України щодо невиконання остаточних судових рішень. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/european_court_of_human_rights/uky

yerrya-vke-12-10-2017-u-vyeoynsl-taoakhy-zhfto-ts-ftuavk-btsupy-kha-kryk-tuskhy-tsnualry-ses-ryev/ (дата звернення: 15.08.2021).

202. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 7 розділу II Закону України „Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні“ від 7 листопада 2018 р. № 9-п/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 27.08.2020).

203. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 9 розділу I Закону України „Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України“ від 28 грудня 2014 р. № 76–VIII (справа про соціальний захист ветеранів війни та членів їхніх сімей) від 18 грудня 2018 р. № 12-п/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 21.03.2021).

204. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень другого речення частини сьомої статті 43, першого речення частини першої статті 54 Закону України "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб" від 20 грудня 2016 р. № 7-пп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 17.10.2020).

205. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційними поданнями 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України „Про пенсійне забезпечення“ та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України „Про пенсійне забезпечення“, „Про

статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи“, „Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб“, „Про державну службу“, „Про судову експертизу“, „Про Національний банк України“, „Про службу в органах місцевого самоврядування“, „Про статус народного депутата України“, „Про дипломатичну службу“, „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування“, „Про Кабінет Міністрів України“, „Про прокуратуру“, а також Положення про помічника-консультанта народного депутата України, затвердженого Постановою Верховної Ради України від 13 жовтня 1995 р. справа № 379/95–ВР від 4 червня 2019 р. № 2-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 05.09.2021).

206. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 44, 47, 78, 80 Закону України "Про Державний бюджет України на 2004 рік" та конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин другої, третьої, четвертої статті 78 Закону України "Про Державний бюджет України на 2004 рік" (справа про зупинення дії або обмеження пільг, компенсацій і гарантій) справа від 1 грудня 2004 р. № 1-27/2004. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-04#Text&> (дата звернення: 17.10.2020).

207. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень розділу I, пункту 2 розділу III „Прикінцеві положення“ Закону України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення“ від 2 березня 2015 р. № 213–VIII від 23 січня 2020 р. № 1-р/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 27.11.2019).

208. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Жабо Тетяни Максимівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 40 Кодексу законів про працю України від 4 вересня 2019 р. № 6-р(II)/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 20.06.2020).

209. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-14/2020(230/20) від 28 серпня 2020 р. за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України „Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів“, положень частин першої, третьої статті 29 Закону України „Про Державний бюджет України на 2020 рік“, абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II „Прикінцеві положення“ Закону України «Про внесення змін до Закону України „Про Державний бюджет України на 2020 рік“. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-20#Text&> (дата звернення: 17.10.2020).

210. Рішення Конституційного Суду України від 26 грудня 2011 р. в справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України пункту 4 розділу VII "Прикінцеві положення" Закону "Про Державний бюджет України на 2011 рік». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11#Text> (дата звернення: 11.07.2021).

211. Савчин М. В. Основні конституційні критерії обмеження прав людини і основоположних свобод. *Вибори та демократія*. 2008. № 2 (16). С. 21 – 28.

212. Селиванов А. А., Стрижак А. А. Вопросы теории конституционного правосудия в Украине. Киев: Логос, 2010. 272 с.

213. Селіванов А. О. Конституційні проблеми в сучасній теорії права. Доктрина стабільності та охорони Конституції України в контексті її модернізації та ефективного конституційного правосуддя: монографія. К.: Логос, 2012. 152 с.
214. Селіванов А. О., Стрижак А. А. Питання теорії конституційного правосуддя в Україні. Актуальні питання сучасного розвитку конституційного правосуддя. К.: Логос, 2010. 276 с.
215. Селіванов В. М. Право і влада суверенної країни: методологічні аспекти. К. : Ін Юре, 2002. 724 с.
216. Сидоренко Т. В. Испания: национальная антикризисная программа и опыт модернизации экономики. *Вестник РГГУ. Серия: Экономические науки*. 2011. № 10. С. 315–323.
217. Сидорець Б. В. Межі розсуду правомірного втручання держави у права людини у демократичному суспільстві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 67–76
218. Сидорець Б. В. Обмеження прав людини (в контексті співвідношення Конституції України та Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод). *Вибори та демократія*. 2012. № 1 (31). С. 63 – 69.
219. Скрипнюк О. В. Конституційне право України: академ. курс: підручник / Нац. ун-т "Остроз. акад.", Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. К.: Ін Юре, 2010. 672 с.
220. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. К.: Т-во – Знання України, 1993. 192 с.
221. Совгиря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України: навч. посібник. К.: Юрінком Інтер, 2008. 632 с.
222. Современные зарубежные конституции: сборник документов по конституционному праву зарубежных стран. Москва: Б. Н., 1996. 284 с.
223. Сорокина Ю. В. Государство и право: философские проблемы: курс лекций. М.: ОАО "Издательский дом "Городец", 2004. 208 с.

224. Справа «Совтрансавто-Холдинг» проти України 25.07.2002 р.
URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 03.06.2021).
225. Справа «Pressos Compania Naviera S. A. and Others v. Belgium».
URL: <http://european-court.eu> (дата звернення: 15.01.2021).
226. Справа «Handyside v. the United Kingdom (1976)», та «Silver and Others v. the United Kingdom (1983)». URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 27.07.2021).
227. Стрекалов А. Є. Обмеження основних прав та свобод людини і громадянина як інститут конституційного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків , 2010. 20 с.
228. Стрекалов А. Є. Способи конституційного закріплення (формули) обмежень основних прав та свобод людини і громадянина. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2009. Вип. № 2. С. 144–152.
229. Стрижак А. А. Конституція України в актах Конституційного Суду України (аналітичний огляд та коментар). К.: Ін Юре, 2010. 631 с.
230. Тимченко І. Механізм конституційної юрисдикції в Україні: становлення і розвиток. *Право України*. 2010. № 6. С. 12–25.
231. Тихий В. П. Правовая природа, полномочия, решения и заключения Конституционного Суда Украины. *Право Украины*. 2011. № 3/4. С. 217–225.
232. Тищук Т. І. Процедура реалізації рішень Конституційного Суду України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 5. С. 38–45.
233. Тодыка Ю. Н., Евсеев А. П. Правовое и конституционное государство: соотношение понятий. *Проблемы законности*. 2005. Вип. 73. С. 39–45.
234. Токарев В. А. Субъект учредительной власти: к вопросу о политическом праве эпохи модерна. *Современное право*. 2011. № 11. С. 40–45.

235. Троицкая А. А. Образование для компетентного юриста: сравнительный метод и case-law в конституционном праве. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2012. № 1. С. 47–56.

236. Троян О. І. Соціальна справедливість як моральна основа демократичної правової соціальної держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ун-т внутр. справ. Харків. 1995, 19 с.

237. УВКПЧ. Изложение фактов № 33. Часто задаваемые вопросы относительно экономических, социальных и культурных прав. Printed at United Nations, Geneva GE. March 2009-1. pp. 570.

238. Уитц Р., Шайо А. Конституционные ценности в практике конституционного правосудия Венгрии. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2007. № 2 (59). С. 79–124.

239. Україна в міжнародній системі захисту прав людини: теорія і практика. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 25–26.

240. Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильяк, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Х.: Право, 2009. 208 с.

241. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права від 16.12.1966 р. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_086 (дата звернення: 22.17.2020).

242. Французька декларація прав людини від 26.08.1789 р. URL : <http://www.textes.justice.gouv.fr/textes-fondamentaux-10086/droits-de-lhomme-et-libertes-fondamentales-10087/declaration-des-droits-de-lhomme-et-du-citoyen-de-1789-10116.html> (дата звернення: 11.11.2021).

243. Фрицький О. Дослідження конституційного права країн світу на підставі порівняльного аналізу і в аспекті його теоретичного розвитку. *Право України*. 2008. № 4. С. 164–165.

244. Хартія основоположних прав Європейського Союзу 07.12.2000 р. URL : <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 12.11.2020).

245. Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / пер. с нем. М.: Юридическая литература, 1981. 368 с.
246. Хила І. Ю. Конституційні основи обмеження в умовах надзвичайного стану: досвід зарубіжних країн. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 2. Т. 1. С. 39–44.
247. Холмс С. Конституции и конституционализм: гл. 8 из кн. «Оксфордский справочник по сравнительному конституционному праву». *Сравнительное конституционное обозрение*. 2012. № 3. С. 56–84.
248. Цуканов А. Н. О фундаментальных концепциях прав человека // Право и права человека в условиях глобализации (материалы научной конференции). Посвящается 80-летию ИГП РАН / отв. ред. Е. А. Лукашева, Н. В. Колотова. М.: Институт государства и права РАН, 2006. С. 125–132.
249. Чи порушує права людини запровадження обмежень для невакцинованих? URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/chy-porushuyut-prava-ludyny-obmezhennya-dla-nevaksynovanyh/31391717.html> (дата звернення: 11.08.2021).
250. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн: академ. курс: підручник. 2-ге вид., переробл. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2010. 464 с.
251. Шаповал В. М. Конституційні системи зарубіжних країн: навч. посіб. К.: Вища шк., 1992. 135 с.
252. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
253. Шишкова Н. Хартия основных прав Европейского Союза и проблемы ее применения. Пам'яті професора Павла Петровича Заворотька. *Актуальні проблеми правової науки: зб. статей / за заг. ред. Н. П. Шишкової*. К.: Прецедент, 2014. С. 186–191.
254. Шевчук С. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського праворозуміння. *Практика Європейського суду з прав людини: Рішення. Коментарі*. 1999. № 1. С. 135.

255. Шевчук С. Прецедентне право Європейського суду з прав людини та доктрина stare decisis. *Право України*. 2010. №10/2010. С. 147 – 157.
256. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав: навчальний посібник. Київ. 2018. 168 с.
257. Науково-практичне фахове видання «Право України». 2014. № 4/2014. 256 с.
258. An overview of the bill is available under. URL: <http://www.djei.ie/press/2015/20150508.htm> (дата звернення: 11.08.2021).
259. Afonso A., Devitt C. Comparative political economy and international migration. *Socio-Economic Review*. 2016. № 14 (3). pp. 591–613.
260. Afonso A. Employer Strategies, cross-class coalitions and the free movement of labour in the enlarged European Union. *Socio-Economic Review*. 2011. № 10 (2). pp. 705–730.
261. Aguilera R. Corporate Governance and Employment Relations: Spain in the context of Western Europe / H. Gospel, A. Pendleton eds. *Corporate Governance and Labour Management*. Oxford: Oxford University Press. 2004. pp. 197–225.
262. Ahlberg K., Bruun N. Public Procurement and Labour Rights - Governance by Scaremongering? Oslo: University of Oslo, Faculty of Law, Department of Law. 2014. pp. 263–278.
263. Ahlberg K. Transnational Labour Regulation: A Case Study of Temporary Agency Work. Brussels: PIE Peter Lang. 2008. 376 p.
264. Alexy R. A Theory of Constitutional Rights. Oxford: Oxford University Press. 2002. 506 p.
265. Alexy R. Balancing, constitutional review and representation. *International Journal of Constitutional Law*. 2005. № 3. pp. 572–590.
266. American Convention on Human Rights. 1969. URL: http://www.thirdworldtraveler.com/Human%20Rights%20Documents/AmerConv_en_HumanRights.html (дата звернення: 23.02.2021).

267. Aravind R. G. Appointing Foxes to Guard Henhouses: The European Posted Workers' Directive. *Columbia Journal Of European Law*. 2008. Vol. 15. pp. 123–142.

268. Armstrong K. EU Social Policy and the Governance Architecture of Europe 2020. *Transfer*. 2012. № 18 (3). pp. 285–300.

269. Ashiagbor D. Unravelling the Embedded Liberal Bargain: Labour and Social Welfare Law in the Context of EU Market Integration. *European Law Journal*. 2013. № 19 (3). pp. 303–324.

270. Balancing conflicting rights: Towards an analytical framework. URL: <http://www.ohrc.on.ca/ta/book/export/html/2476> (дата звернення: 17.06.2021).

271. Baquero Cruz J. Between Competition and Free Movement, The Economic Constitutional Law of the European Union. Oxford & Portland Oregon: Hart Publishing. 2002. 176 p.

272. Barbulescu R., Blauburger M., Schmidt S. Welfare migration? Free movement of EU citizens and access to social benefits. *Research and Politics*. 2014. № 1(3). pp. 1–7.

273. Barcevicus E., Weishaupt T., Zeitlin J. Institutional Design and National Influence of EU Social Policy Coordination. *Assessing the Open Method of Coordination*. Basingstoke: Palgrave MacMillan. 2014. pp. 1–15.

274. Barnard C., Deakin S. European Labour Law after Laval. *Before and After the Economic Crisis. What Implications for the European Model?* Cheltenham : Edward Elgar, 2011. pp. 252–269.

275. Barnard C. Right of Collective Bargaining and Action. *The EU Charter of Fundamental Rights - A Commentary* / In: S. Peers, T. Hervey, J. Kenner, A. Ward and eds. Oxford : Hart, 2014. pp. 773–794.

276. Barnard C. EU Employment Law and the European Social Model: the Past, the Present and the Future. *Current Legal Problems*. 2014. № 67 (1). pp. 199–237.

277. Beaudonnet L. A Threatening Horizon: The Impact of the Welfare State on Support for Europe. *Journal of Common Market Studies*. 2015. № 53 (3). pp. 457–475.

278. Beetham D. What future for economic and social rights? *International Human Rights in Context. Law, Politics, Morals. Text and materials*. 2nd ed. Oxford University Press, 2000. pp. 255–262.

279. Benton M., Petrovic M. How Free is Free Movement? Dynamics and Drivers of Mobility within the EU. Brussels: Migration Policy Group. 2013. 26 p.

280. Bogg A. Article 31 – Fair and Just Working Conditions. *The EU Charter of Fundamental Rights. A Commentary* / In: S. Peers, T. Hervey, J. Kenner & A. Ward, eds. Oxford: Hart, 2014. pp. 833–868.

281. Börklund A., Freeman R. Searching for Optimal Inequality-Incentives. *Reforming the Welfare State: Recovery in Sweden and Beyond* / In: R. Freeman, B. Swedenborg & R. Topel, eds. Chicago: University of Chicago Press, 2010. pp. 25–56.

282. Bruun N., Helsten J. Collective Agreement and Competition Law in the EU. Helsinki: University Centre of International and Economic Law. 2001. 226 p.

283. Bruun N., Jonsson C.-M., Olausen E. Consequences and Policy Responses in the Nordic Countries as a Result of Certain Decisions of the Court of Justice of the EU. *Reconciling Fundamental Rights and Economic Freedoms after Laval, Viking and Rüffert* / In: A. Bückner & W. Warnecke, eds. Baden-Baden: Nomos, 2011. pp. 19–44.

284. Bruzelius C. Freedom of movement, social rights and residence-based conditionality in the European Union. *Journal of European Social Policy*. 2018. № 29 (1). pp. 70–83.

285. Bruzelius C., Reinprecht C., Seeleib-Kaiser M. Stratified social rights limiting EU citizenship. *Journal of Common Market Studies*. 2017. № 55 (6). pp. 1239–1253.

286. Bruzelius C., Chase E., Seeleib-Kaiser M. Social rights of EU migrant citizens Britain and Germany compared. *Social Policy and Society*. 2015. № 15 (3). pp. 403–416.
287. Bruzelius C., Chase E., Hueser C., Seeleib-Kaiser M. Barnett Papers in Social Research. The social construction of European citizenship and associated social rights. Oxford: Working Paper 14 (1). 2014. 34 p.
288. Bryson A. The Effect of Trade Unions on Wages. *Reflets et perspectives de la vie économique*. 2007. № XLVI (2/3). pp. 33–45.
289. Bücker A., Warneck W. Viking - Laval - Rüffert: Consequences and Policy Perspectives. Brussels: European Trade Union Institute. 2010. 149 p.
290. Byrne R., McCutcheon J. P. The Irish Legal System. Ireland: Butterworth, 1989. 384 p.
291. Canetta E., Kaltsouni S., Busby N. Enforcement of Fundamental Workers' Rights. Brussels: European Parliament. 2012. 266 p.
292. Cantillon B., Verschueren H., Ploscar P. Social Protection and Social Inclusion in the EU: Any Interactions between Law and Policy? *Social Inclusion and Social Protection in the EU: Interactions between Law and Policy* / In: B. Cantillon, H. Verschueren, P. Ploscar, eds. Cambridge, Antwerp: Intersentia. 2012. pp. 1–16.
293. Carlo F. International Law as Social Construct: the Struggle for Global Justice. Oxford: Oxford University Press, 2012. 571 p.
294. Case C-271/08 COM v Germany. ECR. I-7087. 2010. Paragraph 38.
295. Case C-229/11 Heimann & Toltschin. ECLI:EU:C:2012:693. 2012; Case C-536/12 Lock ECLI:EU:C:2014:351. 2014. Paragraph 14; Case C-396/13 Sähköalojen ammattiliitto ry v Elektrobudowa Spolka Akcyjna. ECLI:EU:C:2015:86. 2015. Paragraph 64-67.
296. Case C-415/93 Bosman. ECR I-04921. 1995.
297. Case C-281/98 Angonese. ECR I-4139. 2000.
298. Case C-579/12 RX-II, European Commission v. Strack. 2013.
299. Case 2\73, Geddo v. Ente Nazionale Risi (1973) ECR837)

300. Case of *Rekvenyi v. Hungary* : Рішення від 20.05.1999 р. URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO0562.html (дата звернення: 08.11.2018).

301. Tomuschat C. The Right to Work. *Human Rights in a Changing East-West Perspective* / In: Rosas & Helgesen (eds). London: Pinter, 1990. pp.181.

302. Casey J. Constitutional Law in Ireland. London: Sweet and Maxwell, 1992. 583 p.

303. Cassese A., Lalumière C., Leuprecht P., Robinson M. Leading by Example: A Human Rights Agenda for the European Union for the Year 2000. *Agenda of the Comité des Sages and Final Project Report*. Florence: Academy of Law, European University Institute, 1998.

304. Chacartegui Javega C. Resocialising Temporary Agency Work Through a Theory of 'Reinforced' Employers' Liability. *Resocialising Europe in a Time of Crisis* / In: N. Countouris, M. Freedland, eds. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. pp. 213–229.

305. Commission Staff Working Document «Assessment of the Social Impact of the New Stability Support Programme for Greece». 19 August 2015. № 162. 25 p.

306. Constitutions of the Countries of the World. United States of America. New York: Oceana Publications, Inc., Dobbs Ferr. 309 p.

307. Council Directive 68/360/EEC of 15 October 1968 «On the abolition of restrictions on movement and residence within the Community for workers of Member States and their families». OJ L 257. 1968. pp. 13–16. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=-CELEX%3A31968L0360> (дата звернення: 08.11.2018).

308. Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 «Establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation». OJ 2000 L 303. 2000. pp. 16.

309. Council Directive 80/987/EEC of 20 October 1980 «On the protection of employees in the event of the insolvency of their employer». OJ L 283. 1980, pp. 23.

310. Council Directive 91/533/EEC of 14 October 1991 «On an employer's obligation to inform employees of the conditions applicable to the contract or employment relationship». OJ L 288. 1991. pp. 32.

311. Council Directive 92/85/EEC of 19 October 1992 «On the introduction of measures to encourage improvements in the safety and health at work of pregnant workers and workers who have recently given birth or are breastfeeding». OJ L 348. 1992. pp. 1–7.

312. Countouris N., Engblom S. Civilising the European Posted Workers Directive. *Viking, Laval and Beyond* / In: M. Freedland, J. Prassl, eds. Oxford: Hart Publishing, 2014. pp. 279–294.

313. Database lists the historically relevant case law of the European Court of Justice on free movement of workers. URL : <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=953&langId=en> (дата звернення: 08.11.2018).

314. Democratic industrial relations only emerged after 1975 in Spain. Aguilera, 2004. pp. 212.

315. Directive 2014/54/EU of the European Parliament and of the Council of 16 April 2014. OJ L 128. On measures facilitating the exercise of rights conferred on workers in the context of freedom of movement for workers (Text with EEA relevance). 2014. pp. 8–14. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32014L0054> (дата звернення: 08.11.2018).

316. Directive 2004/38/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States amending Regulation (EEC) № 1612/68 and repealing Directives 64/221/ EEC, 68/360/EEC, 72/194/EEC, 73/148/EEC, 75/34/EEC, 75/35/EEC, 90/364/EEC, 90/365/ EEC and 93/96/EEC (Text with EEA relevance). OJ L 158. 2004. pp. 77–123. URL:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:32004L0038> (дата звернення: 08.11.2018)

317. Directive 2013/55/EU of the European Parliament and of the Council of 20 November 2013 amending Directive 2005/36/EC on the recognition of professional qualifications and Regulation (EU) № 1024/2012 on administrative cooperation through the Internal Market Information System («the IMI Regulation») Text with EEA relevance. OJ L 354. 2013. pp. 132–170. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32013L0055> (дата звернення: 08.11.2019).

318. Directive 96/71/EC of the European Parliament and of the Council of 16 December 1996 concerning the posting of workers in the framework of the provision of services. OJ L 18. 1997. pp. 1–6. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A31996L0071> (дата звернення: 08.11.2019).

319. Doherty M. Battered and Fried? Regulation of Working Conditions and Wage Setting after the John Grace Decision. *Dublin University Law Journal*. 2012. № 35 (1). pp. 97–120.

320. Doherty M. When you ain't got Nothing, you Got Nothin to Lose... Union Recognition Laws, Voluntarism and the Anglo Model. *Industrial Law Journal*. 2013. № 42 (2). pp. 369–389.

321. Dorssemont F. Article 12 (1) Freedom of Association. *The EU Charter of Fundamental Rights – a commentary* / In: S. Peers, T. Hervey, J. Kenner, A. Ward, eds. Oxford: Hart. 2014. pp. 341–366.

322. Drzewicki K., Krause K., Rosas A. Social Rights as Human Rights. Åbo, Finland: Institute for Human Rights, Åbo Akademi University, 1994. 319 p.

323. Dukes R. The Labour Constitution: The Enduring Idea of Labour Law. Oxford : Oxford University Press. 2014. 244 pp.

324. Dustmann C., Frattini T., Halls C. Assessing the fiscal costs and benefits of A8 migration to the UK. *Fiscal Studies*. 2010. Vol. 31. № 1. pp. 1–41.

325. Regulation (EU) № 492/2011 of the European Parliament and of the Council of 5 April 2011 on freedom of movement for workers within the Union (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:32011R0492> (дата звернення: 10.11.2019).

326. Evju S. Revisiting the Posted Workers Directive: Conflict of Laws and Laws in Contrast. *The Cambridge Yearbook of European Legal Studies*. 2009–2010. Vol. 12. pp. 151–182. URL : https://www.researchgate.net/publication/305942091_Revisiting_the_Posted_Workers_Directive_Conflict_of_Laws_and_Laws_in_Contrast (дата звернення: 10.11.2019).

327. Explanations Relating to the Charter of Fundamental Rights. OJ 2007/C 303/02. *Official Journal of the European Union*. 2007. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2007:303:0017:0035:en:PDF> (дата звернення: 10.11.2019).

328. Employment, industrial relations and working conditions in the European rail transport sector. *European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions*. Dublin: European Foundation. 2006.

329. Free movement of workers. Fact Sheets on the European Union. European Parliament. URL : <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/41/free-movement-of-workers> (дата звернення: 15.11.2019).

330. EU Social and Labour Rights and EU Internal Market Law. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/563457/IPOL_STU\(2015\)563457_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/563457/IPOL_STU(2015)563457_EN.pdf) (дата звернення: 15.11.2019).

331. Flanagan R. J. Globalization and Labor Conditions. Oxford: Oxford University Press. 2006. p. 62.

332. Gronden J. V. D., Szyszczak E. Introducing Competition Principles into Health Care Through EU Law and Policy: A Case Study of the Netherlands. *Medical Law Review*. 2014. № 22 (2). pp. 238–252.

333. Guma T. Exploring potentialities of (health) care in Glasgow and beyond: negotiations of social security among Czech- and Slovak-speaking migrants. *Central and Eastern European Migration Review*. 2018. № 7 (1). pp. 73–90.

334. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. *Das Bundesgesetzblatt*. 23.05.1949. S. 1.

335. Hamul'ák O., Stehlik V. European Union Constitutional Law: Revealing the Complex Constitutional System of the European Union. Olomouc: Palacky University Olomouc, 2013. 204 p.

336. Heindlmeier A., Blauburger M. Enter at your own risk: free movement of EU citizens in practice. *West European Politics*. 2017. № 40 (6). pp. 1198–1217.

337. Hendrickx F. Completing economic and social integration: towards labour law for the United States of Europe. *Resocialising Europe in a Time of Crisis* / In: N. Countouris, M. Freedland, eds. Oxford : Oxford University Press, 2013. pp. 61–81.

338. Hoffman J., Hoffmann R., Llanwarne K. Prospects for European Industrial Relations and trade unions in the midst of modernisation, Europeanisation and globalisation. *Transfer: European Journal of Labour and Research*. 2009. № 15 (3-4). pp. 389–417.

339. Hyman R. Imagined Solidarities: Can Trade Unions Resist Globalization? *Globalization and Labour Relations* / in Leisink (ed.). Chletenham: Edward Elgar. 1999. pp. 94–116.

340. Jonas Malmberg, Sigeman T. Industrial Action and EU Economic Freedoms: The Autonomous Collective Bargaining Model Curtailed by the European Court of Justice. *Common Market Law Review*. 2008. Vol. 45. p. 1115.

341. Jean-Claude Juncker. A New Start for Europe: My Agenda for Jobs, Growth, Fairness and Democratic Change, Political Guidelines for the next European Commission. Strasbourg, 15 July 2014. 37 p.

342. Jaaskinen N. Fundamental Social Rights in the Charter - Are They Rights? Are They Fundamental? *The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary* / In: S. Peers, T. Hervey, J. Kenner, A. Ward, eds. Oxford: Hart. 2014. pp. 1703–1724.

343. Joined Cases C-369/96 and C-376/96 / Arblade and Others. 1999. ECR I 8453. § 36.

344. Joined Cases C-49/98, C-50/98, C-52/98 to C-54/98 and C-68/98 to C-71/98 / Finalarte and Others. 2001. ECR I 7831.

345. Joined cases C-402/05 and C-415/05P / Kadi and Al Barakaat International Foundation v Council and Commission. 2008. ECR I-06351. § 283. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/HR/ALL/?uri=CELEX:62005CJ0402> (дата звернення: 19.11.2019).

346. Judgment of the Court of 8 April 1976. Jean Noël Royer. Case 48-75. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61975CJ0048> (дата звернення: 19.11.2019).

347. Judgment of the Court of 4 April 1974. Commission of the European Communities v French Republic. Case 167-73. URL: <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=88640&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=7444244> (дата звернення: 19.11.2019).

348. Kaufmann B. E. Labor's inequality of bargaining power: Changes over time and implications for public policy. *Journal of Labor Research*. 1989. № 10. pp. 285–298.

349. Kennedy S. Measures to limit migrants' access to benefits. *House of Commons Library*. 17 June. 2015. № 06889. 37 p.

350. Kenner J. Economic and Social Rights in the EU Legal Order: The Mirage of Indivisibility. *Economic and Social Rights under the EU Charter of Fundamental Rights - A Legal Perspective* / In: T. Hervey, J. Kenner, eds. Oxford & Portland : Hart. 2003. pp. 1–26.

351. Leczykiewicz D. Conceptualising Conflict between the Economic and the Social in EU Law after Viking and Laval. *Viking, Laval and Beyond* / In: M. Freedland, J. Prassl, eds. Oxford : Hart Publishing. 2014. pp. 307–322.

352. Lübke-Wolff G. Die Grundrechte als Eingriffsabwehrrechte. Baden-Baden : Nomos-Verl.-Ges. 1998. S. 373.

353. Ledra Advertising Ltd. Joined Cases C-8/15 P to C-10/15 P. 21.09.2016. EU:C:2016:701. § 59, 67.

354. Limitations on Constitutional Rights: The Logic of Proportionality. Oxford Legal Studies Research Paper. № 26/2009. URL : https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1463853&rec=1&srcabs=1322810&alg=1&pos=1 (дата звернення: 10.12.2019).

355. Limitations on human rights: Are they justifiable to reduce the burden of TB in the era of MDR- and XDR-TB? URL : <https://www.hhrjournal.org/2013/09/limitations-on-human-rights-are-they-justifiable-to-reduce-the-burden-of-tb-in-the-era-of-mdf-and-xdr-tb/> (дата звернення: 10.03.2021).

356. Lopez J., De le Court A., Canalda S. Breaking the Equilibrium between Flexibility and Security: Flexiprecarity as the Spanish Version of the Model. *European Labour Law Journal*. 2014. № 5 (1). pp. 19–43.

357. Luis María Díez-Picazo, Marie-Claire Ponthoreau. The Constitutional Protection of Social Rights: Some Comparative Remarks. Italy, San Domenico : European University Institute. 1991. pp.18.

358. Magnette P. How can one be European? Reflections on the pillars of European Identity. *European Law Journal*. 2007. Vol. 13. pp. 664–679.

359. Margaritis K. The Framework for Fundamental Rights Protection in Europe under the Prospect of EU Accession to ECHR. *Journal of Politics and Law*. Vol. 6. № 1. 2013. pp. 64–79.

360. More poor people in Ukraine now than five years ago. World Bank from 18.07.2018. URL : <https://www.ukrinform.net/rubric-society/2500940->

[more-poor-people-in-ukraine-now-than-five-years-ago-world-bank.html](https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2021/07/19/more-poor-people-in-ukraine-now-than-five-years-ago-world-bank.html) (дата звернення: 19.07.2021).

361. Niklas Bruun, Malmberg J. Lex Laval: Collective Actions and Posted Workers in Sweden. *Labour Law Between Change and Tradition, Liber Amicorum Antoine Jacobs* / In R. Blanpain, F. Hendrickx (eds). The Netherlands: Kluwer Law International, 2011. pp. 21–33.

362. O'Brien C. The pillory, the precipice and the slippery slope: the profound effects of the UK's legal reform programme targeting EU migrants. *Journal of Social Welfare and Family Law*. 2015. № 37 (1). pp. 111–136.

363. O'Leary S. Free Movement of Persons and Services. *The Evolution of EU Law* / In: P. Craig & G. de Burca, eds. Oxford: Oxford University Press, 2011. pp. 499–545.

364. Oliver P., Roth W.-H. The Internal Market and the Four Freedoms. *Common Market Law Review*. 2004. № 41 (2). pp. 407–441.

365. Opinion and Order. *United States District Court Northern District of Indiana South Bend Division* / Ryan Klaassen et al. URL : <https://www.courthousenews.com/wp-content/uploads/2021/07/klaassen-indiana.pdf> (дата звернення: 02.09.2021).

366. Orlandini G. The free movement of goods as a possible "Community" limitation on industrial conflict. *European Law Journal*. 2000. № 6 (4). pp. 341–362.

367. Paul Craig Pringle: Legal Reasoning, Text, Purpose and Teleology. *Maastricht Journal of European and Comparative Law*. 2013. Vol. 20. № 1. pp. 3–11.

368. Philippos C. Spyropoulos. Constitutional Law in Hellas. The Netherlands: Kluwer Law International. 1995. p. 139.

369. Parker O. Critical political economy, free movement and Brexit: Beyond the progressive's dilemma. *The British Journal of Politics and International Relations*. 2017. Vol. 19 (3). pp. 479–496.

370. Pennings F. *European Social Security Law*: 6 ed. Antwerp: Intersentia. 2015. 386 p.

371. Pentti A. The Right to Education in Finland. *Social Rights as Human Rights: A European Challenge* / In: K. Drzewicki, C. Krause, A. Rosas (eds). op. cit. p. 282.

372. Petersen N. Proportionality and Judicial Activism. *Fundamental Rights Adjudication in Canada, Germany and South Africa*. Cambridge: Cambridge University Press. 2017. 258 p.

373. Petersmann E.-U. Human Rights, International Economic Law and 'Constitutional Justice'. *European Journal of International Law*. 2008. № 19 (4). pp. 769–798.

374. Pieroth A., Schlink G. *Staatsrecht II: Grundrechte*. München: Verlagsgruppe Hüthig-Jehle-Rehm, 2009. S. 59.

375. Regulation (EU) 2019/1149 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 establishing a European Labour Authority, amending Regulations (EC) № 883/2004, (EU) № 492/2011, and (EU) 2016/589 and repealing Decision (EU) 2016/344 (Text with relevance for the EEA and for Switzerland) PE/49/2019/REV/1. OJ L 186. 2019. pp. 21–56. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1565684446939&uri=CELEX:32019R1149> (дата звернення: 02.09.2021).

376. Regulation (EU, Euratom) 2015/2422 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2015 amending Protocol № 3 on the Statute of the Court of Justice of the European Union. OJ L 341. 2015. pp. 14–17. URL: <http://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2015/2422/> (дата звернення: 02.09.2021).

377. Regulation (EU) № 492/2011 of the European Parliament and of the Council of 5 April 2011 on freedom of movement for workers within the Union (Text with EEA relevance). URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:32011R0492> (дата звернення: 02.09.2021).

378. Revisiting Restrictions of Rights After COVID-19 / L. Rubenstein, M. DeCamp. *Health and Human Rights Journal*. 2020. Vol. 22/2. pp. 321-324. URL : <https://www.hhrjournal.org/2020/06/revisiting-restrictions-of-rights-after-covid-19/> (дата звернення: 17.11.2020).

379. Regulation (EEC) № 1612/68 of the Council of 15 October 1968 on freedom of movement for workers within the Community. OJ L 257. 1968. pp. 2–12. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:31968R1612> (дата звернення: 17.11.2020).

380. Regini M. Still Engaging in Corporatism? Recent Italian experience in Comparative Perspective. *European Journal of Industrial Relations*. 1997. Vol. 3. № 3. pp. 259–278.

381. Roos C. Freedom of movement in the EU and welfare state closure: welfare regime type, benefit restrictions and their implications for social mobility. *Welfare State Transformations and Inequality in OECD Countries* / In M. Wulfgramm, T. Bieber, S. Leibfried (Eds.). London: Palgrave, 2016. pp. 267–289.

382. Rosas A. The Implementation of Economic and Social Rights: Nordic Legal Systems. *Die Durchsetzung wirtschaftlicher und sozialer Grundrechte – eine rechtsvergleichende Bestandsaufnahme* / In: Matscher (ed.). Germany: N.P. Engel, 1991. p. 231.

383. Ross J. A. Goring's Trial, Stahmer's Duty: A Lawyer's Defense Strategy at the Nuremberg War Crimes Trial, 1945-46. *Madison Historical Review*. 2014. Vol. 5. URL: <http://commons.lib.jmu.edu/mhr/vol5/iss1/3> (дата звернення: 17.01.2021).

384. Rubiano C. Collective Bargaining and Competition Law: a comparative study on the media, arts and entertainment sector. Geneva: International Federation of Musicians. 2013. 45 p.

385. Ruhs M. The Price of Rights: Regulating International Labour Migration. Princeton: Princeton University Press, 2013. 254 p.

386. Relevance of legally binding social and labour rights. *EU Social and Labour Rights and EU Internal Market Law*. 2015. pp. 19. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/563457/IPOL_STU\(2015\)563457_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/563457/IPOL_STU(2015)563457_EN.pdf) (дата звернення: 15.11.2019).

387. Sack D. Europeanization through Law, Compliance and Party Differences - the ECJ's Rueffert Judgment (C-346/06) and Amendments to the Public Procurement Laws in German Federal States. *Journal of European Integration*. 2012. № 34 (3). pp. 241–260.

388. Schiek D. The European Social Model and the Services Directive. *The Services Directive - Consequences for the Welfare State and the European Social Model* / In: U. Neergaard, R. Nielsen, L. Roseberry, eds. Copenhagen: DJOF Publishing, 2008. pp. 25–63.

389. Schiek D. Re-embedding economic and social constitutionalism: normative perspectives for the EU. *European Economic and Social Constitutionalism after the Treaty of Lisbon* / In: D. Schiek, U. Liebert & H. Schneider, eds. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. pp. 17–46.

390. Schiek D. Economic and Social Integration: the Challenge for EU Constitutional Law. Cheltenham: Edward Elgar, 2012. 352 p.

391. Schiek D. The EU Constitution of Social Governance in an Economic Crisis: in Defence of a Transnational Dimension to Social Europe. *Maastricht Journal of Comparative and European Law*. 2013. № 20 (2). pp. 185–208.

392. Schiek D. Perspectives on Social Citizenship in the EU - From Status Positivus to Status Socialis Activus via Two Forms of Transnational Solidarity. *Queen's University Belfast*. 2015. Vol. 4. URL : <https://pure.qub.ac.uk/en/publications/perspectives-on-social-citizenship-in-the-eu-from-status-positivu> (дата звернення: 15.11.2019).

393. Schiek D., Liebert U., Schneider H. *European Economic and Social Constitutionalism after the Treaty of Lisbon*. Cambridge: Cambridge University Press. 2011. 324 p.

394. Schömann I., Guedes C. Temporary agency work in the European Union. Brussels: European Trade Union Institute. 2012. 71 p.

395. Sciarra S. From Strasbourg to Amsterdam, p. 12, with a reference to Decision 404/1988; de Vergiottini, in: Matscher, op. cit., p.330, with a reference to Decisions 49/1987, 217/1988, 404/1988 and 252/1985.

396. White R. Article 34: Social Security and Social Assistance. *The EU Charter on Fundamental Rights. A Commentary* / In: S. Peers, T. Hervey, J. Kenner, A. Ward, eds. Oxford: Hart Publishing, pp. 929.

397. Shields S. From socialist Solidarity to neo-populist neoliberalisation? The paradoxes of Poland's post-communist transition. *Capital and Class*. 2007. Vol. 31 (3). pp. 159–178.

398. Shutes I. Work-related conditionality and the access to social benefits of national citizens, EU and Non-EU citizens. *Journal of Social Policy*. 2016. № 45 (4). pp. 691–707.

399. Skouris V. Foreword. *The EU Charter of Fundamental Rights - A Commentary* / In: S. Peers, T. Hervey, J. Kenner, A. Ward, eds. Oxford: Hart. 2014. pp. 4–5.

400. Schmidt S. K., Blauburger M., Martinsen D. S. Free movement and equal treatment in an unequal union. *Journal of European Public Policy*. 2018. Vol. 25. Issue 10. pp. 1391–1402.

401. Streeck W. Citizenship Under Regime Competition: The Case of the «European Works Councils». *Journal of European Public Policy*. 1997. Vol. 4 (4). pp. 643–664.

402. Swedish National Mediation Office: Annual Report for 2014 (Summary in English). Stockholm: Swedish Government. 2015.

403. Barnard C. EU Employment Law: 4 ed. Oxford: Oxford University Press. 2012. p. 33.

404. Case C-35/70 Manpower. E.C.R. 1251. 1970. Paragraph 10.

405. Case C-341/05 Laval. E.C.R I-11767. 2007.

406. Unterschütz J., Wozniewski K. Industrial relation within the Polish legal system - why the CJEU judgements have little effect on Poland. *Reconciling Fundamental Social Rights and Economic Freedoms after Viking, Laval and Rüffert* / In: W. Warnecke, A. Bückert, eds. Nomos, 2011. pp. 159–191.

407. Van der Pot. Handboek van het Nederlandse staatsrecht. 2014. p. 293.

408. Van Gestel R., Micklitz H.-W. European Integration through Standardization: how Judicial Review is Breaking Down the Clubhouse of Private Standardization Bodies. *Common Market Law Review*. 2013. № 50 (1). pp. 145–182.

409. Veldman A. The Protection of the Fundamental Right to Strike within the Context of the European Internal Market: Implications of the Forthcoming Accession of the EU to the ECHR. *Utrecht Law Review*. 2013. № 9 (1). pp. 104–117.

410. Vercherand J. Labour. A Heterodox Approach. London: Palgrave MacMillan. France, Dijon : Inra Cesaer, 2014. 234 p.

411. Verdun A. The European Currency in Turbulent Times – Austerity Policy Made in Brussels as the Only Way Out? *The EU Economic and Social Model in a Global Crisis* / In: Schiek D. (Ed.). Farnham : Ashgate, 2013. pp. 45–69.

412. Verschueren H. Free Movement or Benefit Tourism: The Unreasonable Burden of Brey. *European Journal of Migration and the Law*. 2014. Vol. 16. pp. 147–179.

413. Vries S. D. The Protection of Fundamental Rights within Europe's Internal Market after Lisbon - An Endeavour for More Harmony. *The Protection of Fundamental Rights in the EU After Lisbon* / In: S. D. Vries, U. Bernitz, S. Weatherill, eds. Oxford: Hart, 2013. pp. 57–94.

414. Vries S. D., Bernitz U., Weatherill S. The Protection of Fundamental Rights in the EU After Lisbon. Oxford : Hart, 2013. 218 p.

415. Hickel R. Kritische Hinweise zu P. Kalmbach über Mindestlöhne in Deutschland. *Wirtschaftsdienst*. 2007. Vol. 3 (10). pp. 696–698.

416. William Easterly. The tyranny of experts economics, dictators, and the forgotten rights of the poor. New York : Basic Books, 2013. 246 p.

417. Witt A. Public Policy Goals Under EU Competition Law - Now Is the Time to Set the House in Order. *European Competition Journal*. 2012. № 8 (3). pp. 443–471.

418. Wollenschläger F. A New Fundamental Freedom beyond Market Integration: Union Citizenship and its Dynamics for Shifting the Economic Paradigm of European Integration. *European Law Journal*. 2011. Vol. 17. Issue 1. pp. 1–34.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Міщенко А. В. Засади конституційних обмежень соціально-економічних прав людини: європейський досвід та його значення для України. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Київ, 2018. Вип. 32. С. 21 – 30.
2. Міщенко А. В. Теоретико-правові аспекти конституційно-правового обмеження соціально-економічних прав людини в країнах Європейського Союзу. *Конституційно-правові академічні студії*. Ужгород, 2019. Вип. 2, С. 32 – 40.
3. Mishchenko A. V. Current issues of constitutional and legal limitations of socio-economic human rights in Ukraine in the conditions of the europeanintegration. *Knowledge, Education, Law, Managmant*. Kelm, 2020. № 7 (35), Vol.2., pp. 123 – 133.
4. Mishchenko A. V. Fundamental social rights at European level: stipulation in the constitutions of the member States of the European Union. *Conferinta internationala stintifico-practica*. Republica Moldova, 27-28 martie 2020, pp. 44 – 48.
5. Mishchenko A. V. Legal regulation of restrictions on socio-economic human rights under the national law of the Member States of the European Union. *International Scientific Journal. Diplomacy and Law. New Higher Educational Institute*. – Georgia, Tbilisi, 2021. No.1 – 2 (8)., P. 10 – 16
6. Міщенко А. В. Особливості співіснування (закріплення, регулювання, реалізація) соціально-економічних прав людини за національним правом Ірландії, Польщі, Іспанії, Швеції та за правом Європейського Союзу. *Часопис Київського університету права НАН*

України: *Український науково-теоретичний часопис*. Київ, 2021. №4. С. 164–169.

7. Lukianets-Shakhova V.S., Mishchenko A. V. Legal limitations of social and economic rights: positive and negative experiences of Europe. *WSEAS Transactions on Environment and Development*. GREECE, Athens, 2022. Vol. 18, pp. 1299-1310.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Міщенко А. В. Особливості конституційно-правового обмеження деяких економічних прав людини в державах-членах Європейського Союзу. *Сучасний вимір прав людини: конституційний контекст. XI Тодиківські читання* : матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 – 27 жовтня 2018 р.). Харків, 2018. С. 181 – 182.

2. Міщенко А. В. Конституційно-правові основи обмеження соціально-економічних прав людини в Україні. *Майбутнє науки в обріях права* : матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції до 100-річчя НАН України (м. Київ, 5 грудня 2018 р.). Київ, 2018. С. 105 – 108.

3. Міщенко А. В. Проблеми конституційно-правового обмеження соціальних прав людини в Україні. *Проблеми реалізації і захисту прав людини в світлі Загальної декларації прав людини (до 70-річчя з дня ухвалення)* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 14 грудня 2018 р.). Львів, 2019. С. 216 – 219.

4. Міщенко А. В. Запозичення досвіду держав-членів Європейського Союзу у процесі приведення у відповідність регулювання конституційно-правових обмежень соціально-економічних прав людини в Україні. *Україна – Європейський Союз: від партнерства до асоціації (до 25-річчя підписання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС)* : Міжнародна науково-практична конференція (м. Львів, 2019 р.). Львів : Терен, 2019. С. 264 – 270.

5. Міщенко А. В. Конституційно-правове регулювання обмеження права на страйк в країнах Європи та в Україні. *Матеріали Третіх щорічних міжнародно-правових читань, присвячених пам'яті професора Олександра Задорожнього* (м. Київ, 2019 р.). *Український часопис міжнародного права*. 2019. № 3. С. 86 – 88.

6. Міщенко А. В. Види конституційно-правового обмеження соціально-економічних прав людини. *Верховенство права як гарантія конституційного ладу* : науково-практичний круглий стіл Національної академії внутрішніх справ (м. Київ, 5 грудня 2019 р.). Київ, 2019. С. 7 – 9.

7. Міщенко А. В. Актуальні проблеми обмеження прав людини в країнах Європейського Союзу. *Нормативна сила Європейського Союзу* : Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 2020 р.). *Журнал європейського і порівняльного права*. Вип. 12/1-2. 2020. С.152 – 155.

8. Міщенко А. В. Конституційне обмеження права на працю за законодавством України. *Юридичні гарантії забезпечення права на працю та соціальний захист* : матеріали Х Міжнародної науково-практичної конференції Національної академії внутрішніх справ (м. Київ, 9 жовтня 2020 р.). С. 18 – 21.

9. Міщенко А. В. Обмеження соціально-економічних прав людини в умовах протидії корупції. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції Національної академії внутрішніх справ (м. Київ, 9-10 грудня 2020 р.). С.1 – 12.